

Євгенія Кононенко
**У ЧЕРЗІ ЗА
СВЯТОЮ ВОДОЮ**

*Щира подяка **Олександрові Гриценку**,
керівникові Українського центру культурних досліджень.
Тому, хто допоміг збагнути, що таке постмодернізм,
тому, хто невтомно вносить у каламутний простір
гуманітаристики ту координатну сітку,
без якої не було би цієї книги*

Євгенія Кононенко

У черзі за святою водою

Есеї

Київ, 2013

Євгенія Кононенко
У черзі за святою водою
Есеї

«У черзі за святою водою» — це книга смислів, спостережень і цікавих розмов, які дають можливість по-іншому подивитись на, здавалось би пересічні явища, зазирнути за лаштунки того, з чим стикаємося ледь не щодня, або побачити зріз чогось маловідомого: від *McDonalds'a*, Катерини II, Гоголя, Вінсента ван Гога та Депардье до гендерних питань і математики, еротики та кухні в українському побуті, оргазму і кохання, нащадка Чингізхана, поетично-джазового перформансу та «своєї» України.

Одна новела і 25 есеїв згруповані у чотири смислові розділи: «Тендер на бренди», «Моя Україна», «Ерос у вишиванці» та «Подорожній посту не держить». А щоби читачу легше було налаштуватися на відповідну «хвилю» — і книга, і кожен її розділ починаються і закінчуються поезіями Авторки чи її перекладами з інших поетів.

Copyright © PR-Prime Company, 2013

В оформленні обкладинки використано світлини манекенів з Парижу та вуличної скульптури з Брюсселю

Усі права застережені. Жодну частину цього видання не можна перевидавати, перекладати, зберігати в пошукових системах або передавати у будь-якій формі та будь-яким засобом (електронним, механічним, фотокопіюванням чи іншим) без попередньої письмової згоди на це **ТОВ «ПІАР-ПРАЙМ КОМПАНІ»**.

Дозволи на використання цього видання або його фрагментів:
MSBrand Corporation Agency at PR-Prime Company
copyright@msbrand.net
+38-050-372-92-00
www.pr-prime.com

© Євгенія Кононенко, тексти, 1997–2013
© Ксенія Мацкевич, упорядкування, 2013

Зміст

1. Тендер на бренди	7
<i>Зимовий сонет</i>	8
1000 слів про кризу	9
Блиск і злидні <i>McDonalds'a</i>	13
Великі люди: універсальне й національне	16
Катерина: антигероїня України, героїня Росії? ...	30
Те, що не вмирає	36
Як царюється цариці наук	48
Переможені й переможці	64
<i>Максиміліан Волошин «Тут був священний ліс...»,</i> <i>переклад з російської Євгенії Кононенко</i>	73
2. Моя Україна	74
«Ніхто не буде вже такий терплячий...»	75
Перший із класиків	76
І з сиром пироги...	80
Свято — це святе	100
У черзі за святою водою	108
Моя Україна	112
«Прийшла весна і дива наробила...»	117
3. Ерос у вишиванці	118
<i>Еротичний сонет</i>	119
Еротика та український побут	120
Чому чоловічі гріхи не такі тяжкі?	132
Ерос у вишиванці	135
Есей про оргазм	138
«Ти чекав на мене...»	143

4. Подорожній посту не держить	144
<i>Поль Енгл «Моє айованське коріння»,</i> <i>переклад з англійської Євгенії Кононенко</i>	145
Це було в Калузї	146
Від київської комунальної кухні до провансальської комуни	150
Ірландизація України не пройде!	154
Рай для письменників серед кукурудзяних полів ..	159
Метафора співчуття	163
Місце, де кінчається земля	167
Нащадок Чингізхана	172
Крістофер Мерілл	176
Перформанс, який не забувся	180
Арль Вінсента	182
<i>Поль Енгл «Плавання»,</i> <i>переклад з англійської Євгенії Кононенко</i>	189
«Чому я так часто зустрічаю її...»	190
«Не поспішай...»	191
Додаток до есею «Великі люди»:	
Десятки іноземних «великих»	192

1. Тендер на бренди

Зимовий сонет

Болюче сонце зморено встає,
І вулиці дрижать, несамовиті.
Розставлено для всіх безжальні сіті,
Пропасниця холодне місто б'є.

І всі ідуть, самотні та неситі,
Але руки ніхто не подає,
Бо кожен — сам, бо в кожного — своє,
І кожному — своє у цьому світі.

І кожен з цілим світом сам на сам
Несе на спродаж свій убогий крам,
І кожному пронизлива судома

Ковтається від горла до грудей.
Куди іти? на працю? до людей?
До Бога? до диявола? додому?

1000 слів про кризу

Грецьке слово *κρίσις*, яке увійшло до усіх європейських мов, означає перелом, великі зміни. Криза — це удар по традиції. Це коли освячене віками більше не працює. Коли недовіра традиції змушені визнати навіть найвідданіші її прихильники. Криза — це не кінець. Після кризи і далі щось буде. Тільки невідомо, що саме.

Коли вимовляється слово «криза», перша асоціація — криза економічна. Діяльність приносила дохід, на який могли розраховувати. Тепер це закінчилося. Треба думати про щось інше, шукати собі інше місце в цьому світі.

Про економічну кризу пишуть і говорять усі. Всі дають поради, як знайти себе за нових обставин. Та людині, яка багато років займається культурними дослідженнями та гендерною проблематикою, цікавіше говорити про радикальні зміни в інших сферах буття. Про масову культуру, наприклад, яка так само, як і економіка, пронизує наше існування, так само, як і економіка, визначає її формує його.

Багато говорилося про патріархальні схеми масової культури. Ці схеми не лише у зовнішніх проявах, вони й усередині нас. Гендерні стереотипи — то загальні слова, які вже давно не сприймаються як одкровення, які набили оскому, на які вже не реагують. В масову культуру вже давно прийшла жінка, і вона там і бажана гостя, і владна господиня. Проте, аналізуючи сьгоднішні базові сюжети масової культури, не варто говорити про повернення матріархату, залишки якого присутні в архаїчних культурах, в міфології, в народній культурі. Хоча жінка й присутня в масовій культурі, але не вона задає їй тон. І не чоловік. Чоловік і жінка діють у сюжетах сучасної культури на рівних, але не про гармонію чоловічого й жіночого свідчать масові чоловік і жінка. В сьгоднішній масовій культурі наявна криза і традиційної маскулітності, і традиційної фемінності. Можна навіть говорити про крах і чоловічого, і жіночого і у візуальних образах маскульту, і в його культурних наративах.

На арену масової культури вийшла дитина. Вередлива розбещена дитина, яка сама не знає, чого вона хоче, яка, одначе, добре знає, що їй усе зійде з рук. І саме така дитина стала обличчям сучасної культурної кризи. Саме дитина є

головним героєм усіх сучасних медійних шоу як культурного, так і політичного характеру. Дитина, яка здатна накоїти що завгодно і яка не відповідатиме за скоєне, бо ж вона неповнолітня.

Утім, власне дитина потрапляє у візуальні ряди досить рідко. По-дитинному поводяться дорослі. Маємо кризу дорослості, коли дорослі люди воліють поводитися, як діти. А їхнім взірцем є аж ніяк не чиста серцем дитина, яка тільки й увійде в царство Боже. Дитина як головний медійний персонаж сьогодення — це, з погляду традиції, створіння зіпсуте, аж ніяк не чисте серцем, яке знає, що таке добро і зло, але обирає не добро. А якщо й не зло, то поведінку трикстера, який, бешкетуючи, імітує «погану дитину». Отже, масова культура продукує навіть не дитину, а «погану дитину». Тобто наявна не лише криза дорослості, а й криза дитини.

Так, в рамках масової культури продовжують продукуватися мелодрами і бойовики як у книжкових, так і кіноваріантах, де нібито присутні і традиційна докризова жіночість, і не менш традиційна маскуліність. Продовжують вироблятися пісні, які нібито оспівують традицію. Проте в усьому цьому присутня дитина, яка сміється з освячених сюжетів, блазнює і викривлює їх так, як школярі середніх класів у пору нашого дитинства пародіювали пафосну громадянську лірику, яка вивчалася у школі. Кожна доросла людина, якщо попорпається у власній пам'яті, зможе пригадати вірші зі шкільної програми, спародійовані якимись двієчниками. Але тоді вчительки пафосно засуджували тих двієчників. А тепер подібній стилістиці надаються і великі сцени, і великі екрани, і головне, почесне місце в культурі. Тепер поважні діячі культури, ба навіть політики прагнуть цієї дитинності.

Іронія і дотепність як спосіб реагування на світ існують в культурі давно, і їм завжди відводилося цілком почесне місце в рамках традиції. Утім, нині відбувається щось інше. Нині іронізує над світом саме «погана дитина», викликаючи захоплення й оплески, давно вже зробившись взірцем для наслідування.

В останні кілька років у масовій культурі панує дискурс «поганої дитини». А якщо й не поганої, то такої, яка неодмінно прагне виглядати поганою. Дитини, яка бешкетує. Підлітка, який самостверджується через невмілий бунт. А носієм цього

кризового дискурсу є людина доросла, яка вочевидь вважає переконливою саме таку кризову стилістику.

Я говорю про ці явища аж ніяк не оціночно, мовляв, яким бездарним шоу є сучасна масова культура. Ні, я говорю про це типологічно, намагаючись якомога безсторонніше виділити риси поганої дитини в дискурсі сучасної масової культури, в типах поведінки, в приватному й публічному дискурсах. Бо я сама, маючи дорослих дітей, у власній творчості практикую стилістику бунту проти традиційної дорослості, мовляв, погана дитина має рації більше, ніж дорослий, котрий дотримуються традиційних норм, які працювали до кризи.

Вам потрібні ілюстрації до сказаного? Запустіть у YouTube будь-який кліп до будь-якої пісні. Погляньте, які світлини вивішують фотокореспонденти для ілюстрації будь-якої події: переваги цифрового фото використовуються не для того, щоб вибрати найбільш естетичні знімки. Ні, обираються «прикольні» фота, де учасники події відзняті найбільш кумедно: із викривленими ротами, із заплющеними очима, із неадекватними гримасами. А погляньте, які аватари більшість із нас бере для власної репрезентації у соціальних мережах: із виряченими очима, з ідіотичними посмішками. Це не естетика потворного, це криза естетики як такої. Або естетика недозрілості як апофеоз адекватності світовідчуття.

І останні політичні події — самі собою малозначущі, якщо розібратися, але увага до них світових медіа, надвисокий «індекс цитування» також підтверджують сказане мною. Я маю на увазі еміграцію відомого французького актора до Росії. 64-річний актор — зірка французького кіно, який зіграв в кіно чимало мужніх чоловіків, зараз демонструє поведінку інфантильного підлітка. Якби він повівся як чоловік, як громадянин, він мав би протестувати проти введення безглузлого податку, бо на те й існують у демократичній країні відомі люди, щоб коригувати діяльність президентів. Натомість всесвітньовідомий актор продемонстрував бездарне шоу, яке, втім, переглядається і коментується в усьому світі.

Приклад французького актора є найбільш показовим, а подібних прикладів безліч і в національному, і у світовому медійному просторі.

Отже, в умовах економічної кризи ми спостерігаємо кризу дорослості в публічному дискурсі. Поки ті, хто

влаштував економічну кризу, по-дорослому підраховують свої мегадоходи, діячі культури й політики, як можуть, захищають свої. Бо ж їхні доходи відрізняються від доходів тих, хто проектує економічні кризи, як кишенькові гроші підлітків відрізняються від грошей дорослих...

Блиск і злидні McDonald's'a

Нью-Йорк шанує нічне життя. Тут, як, зрештою, і в усіх великих містах світу, допізна повно людей на вулицях, працюють ресторани й розважальні заклади, але не тільки. У Нью-Йорку вночі відчинено також і крамниці, і книгарні — жінка, яка приміряє пальто о дванадцятій ночі або натовп біля книжкових полиць о другій — абсолютно буденне явище для цього міста.

Зате тих, хто встає рано, у Нью-Йорку абсолютно не шанують. Ті, хто рано встали й вирушили в путь сірими вулицями сонного Манхетена, матимуть великі проблеми зі сніданком. Єдине місце, де це можна зробити, — давно знайомий майже рідний Макдональдс. І завітавши до котрогось із ресторанів цієї всесвітньо відомої мережі, відразу відчуєш різницю між «Макдоном» у нас і на його батьківщині.

Загалом, для тих, хто хоче поїсти в Нью-Йорку смачно, поживно, дешево, існує мережа кулінарій *Deli*, розташована просто в магазинах харчових продуктів. Найрізноманітніші страви: м'ясне, рибне, гарніри, салати, соуси — можна нагребти на паперову тарілку, зважити і оплатити з розрахунку 4–5 доларів за фунт. Супи по 2,5–3 долари за фунт наливають до паперового горнятка. Це дуже дешево за цінами Нью-Йорка. Звісно, мережа таких кулінарій аж ніяк не є місцем вишуканих обідів і вечерь, там можна побачити і вочевидь декласованих громадян, дуже недбало вдягнених, із тремтячими руками й каламутним поглядом. У деяких із таких кулінарій навіть нема столиків, люди забирають їжу з собою, прилаштовуючи до паперового посуду пластикові кришечки. Несуть її додому або в хорошу погоду їдять на лавочках в убогих нью-йоркських сквериках, де нахабні сірі американські білки мало не стрибають на коліна.

В Америці ніхто ні на кого не дивиться скося. Нормальні люди також ходять до кулінарій *Deli*, де їжа на декілька порядків краща, ніж у «Макдоні». Але біда в тому, що рановранці такі кулінарії переважно ще не працюють, можна побачити тільки казанки з-під страв, залиті рідиною для миття посуду.

І доводиться йти снідати до «Макдона», які в Нью-Йорку, як і кулінарії *Deli*, також мало не на кожній вулиці. Можливо,

в цьому містідесь є благодійні їдальні для повністю деградованих, де годують безкоштовно, — ті харчові заклади, певне, мають іще жалюгідніший вигляд. Але і в нью-йоркських «Макдонах» також завжди тоскно, завжди мало відвідувачів. Та й ті, хто щось жууть, — то літні люди, що справляють враження пенсіонерів, які заробили собі в цій країні мінімальну пенсію. Невеселі й кухарі та офіціанти, які мляво обслуговують той люд. Вони так відрізняються від бадьорих хлопців і дівчат в уніформах Макдональдса, до яких ми звикли в Києві!

Макдональдси стали чи не першими закладами харчування на пострадянських теренах, де гарантовано зразкову чистоту. Калюжі швидко підтирають, все регулярно миють. Було би неправдою сказати, що в нью-йоркських закладах цієї мережі аж так брудно. Там також і миють, і підтирають. Але все — старе і протерте до дірок, колись білий пластик порепаний до чорноти від багатолітнього ревного шкрябання і вже давно потребує не миття, а ґрунтовної модернізації.

У київських Макдональдсах пенсіонерів не побачиш, хіба що якийсь осучаснений онук привів дідуся чи бабусю продемонструвати їм оту чудасію. У київських Макдональдсах загалом весело, жваво, панує дух ситості й забезпеченості. Ті, хто зголодніли, мандруючи містом, і можуть собі дозволити хіба що на ходу запхати до рота біляш, чебурек, хот-дог чи шаурму, ризикуючи заляпати одяг жиром чи кетчупом, із заздрістю поглядають на тих, хто за склом у теплому чистому приміщенні споживає фішмак або даблчиз із картоплею фрі, запиваючи цю їжу фантою або кавою з молоком. До речі, у Нью-Йорку культового пакетика із цією самою картоплею не подають, його заступив тоненький картопляний плащик, що його, скривившись, поїдає яка-небудь висушена сива істота. У Києві зовсім не так. У нас у Макдональдсі можна побачити забезпечених матусь, які привели своїх добре відгодованих діток спожити черговий БігМак. Можна побачити родини гостей столиці з регіонів, які, певне, цілий рік відклали гроші на вікенд у Києві, щоб, принаймні у цей день, ні в чому собі не відмовляти. Адже серед місць особливого інтересу столиці України Макдональдс є обов'язковим елементом списку!

У Києві, так само, як і у великих містах світу, вже на сьогодні повно інших місць фаст-фуду, себто швидкої їжі — «Швид-

ко», «Два гуся», «Смак», «Містер Снек», є мережа китайських їдалень тощо. Але «Макдон», який на наших теренах з'явився першим, ще не став їдальнею для вбогих, як це сталося на його батьківщині. Українські діти, зазвичай, канючать повести їх саме до Макдональдса. У ресторанах саме цієї мережі провадять дитячі дні народження з тортами і свічками в окремих кімнатках — абсолютно неймовірно уявити бодай якусь вечірку в ресторані відповідного славетного бренду на його батьківщині. Хоча, вочевидь, колись у Нью-Йорку гуляли й по МакДональдсах: у деяких ще й досі стоять фортеп'яна, щоправда, повернуті зубами до стіни.

А сьогодні у Нью-Йорку до МакДональдсів плентаються поїсти або туристи, які, попри нічне життя, встали зарано, і в яких у готелі нема сніданків, або місцеві з тих, у кого життя, м'яко кажучи, на спаді. То ж чи не занепад на батьківщині спонукає завойовувати світ?..

Великі люди: універсальне й національне

Духовне життя будь-якої спільноти — культурної етнічної, расової, релігійної, а тим паче держави, не є можливим без великих людей. Це — істина, висловлена багато разів. Американський філософ Ральф Волдо Емерсон писав: «Вірування у великих людей лежить у нашій природі. Всі міфології починаються з напівбогів: обставина величава, поетична. Їхній дух ширше над усіма». І далі: «Знайти велику людину — ось мрія юності та одне з найважливіших прагнень зрілого віку».

Це одна з причин того, що проекти штибу *Great Britons*, *Unsere Besten*, *De grootse Belg*, *Mari Romani*, *Les Plus Grands Francais des tous les temps*, та й наші «Великі українці» привернули значну увагу як громадян цих країн, які підтримали проекти своєю участю в них, так і численних коментаторів-журналістів, науковців.

Але успішність згаданих вище телешоу має й інші причини, не такі пафосні, як відзначені американським філософом-моралістом. Річ іще й у досить великій популярності всіляких рейтингів серед найширших кіл споживачів медіа-продукції. Любов до рейтингів свідчить про внутрішню потребу ранжування об'єктів, установаження їх ієрархії, притаманну ледь не кожній людині. Потреба структурувати сукупність різнорідних сутностей є своєрідною формою опору хаосові, спробою надання гармонії невпорядкованому простору. Так, рейтинги — досить спрощена форма впорядкування хаосу, але все одно — то спроба встановлення порядку, любов до якого серед споживачів медіа-продукту, певне, і приваблює його виробників.

Постмодерна культурна ситуація характерна й тим, що у процесі укладання численних рейтингів плутаються минуці та «вічні» ієрархії. До списків потрапляють не лише оті великі люди, герої, про яких писали Емерсон або Карлайль, а й топ-моделі, футболісти чи діючі політики. За потраплянням тих чи тих історичних особистостей на перші місця ієрархій «на всі часи», до загалу героїв-державників чи національних поетів, також свого часу стояли «земні» обставини, які сьогодні забулися. Тим, хто не сприйняв остаточно постмодерної культурної ситуації, наявність «позачасових» ієрархій сприймається чимось самозрозумілим, вищим за

сьогоденні медійні рейтинги. А пересічним споживачам культурного медіа-продукту подобаються проекти, де в складанні рейтингів беруть участь вони самі. Головне — щоб режисери шоу викликали в учасників необхідний запál, бажання бачити «свого» кандидата серед переможців. І тому сусідство в популярних рейтингах постатей, що їх наступне покоління забуде, із тими, кого в тій чи тій формі пам'ятатиме, є ознакою сучасного культурного простору.

У світлі всього цього проект «Великі британці», здійснений каналом *BBC* у 2002 році, виявився дуже успішним і привернув значну увагу британських телеглядачів. Потім цей формат купили в багатьох країнах Європи, у США та Канаді. У травні 2008 року завершився проект «Великі українці», який проходив то мляво, то з певним пожвавленням, але скандальний фінал зібрав чи не більше відгуків у пресі, ніж весь хід проекту.

Цей проект, а також і скандал навколо нього, вкотре поновив дискусію про те, якого штабу постаті потрапляють до всіляких списків великих постатей і чому. Нагадаймо, скандал, пов'язаний із «Великими українцями», полягав у тому, що, коли вже було сформовано десятку, куди потрапила й одіозна постать лідера ОУН Степана Бандери, це несподівано викликало велику активність прихильників проукраїнського проекту України. Неоднозначний політик, який у народній свідомості водночас асоціюється і з незламною боротьбою за незалежність України, і з терористичними методами боротьби та надмірною жорстокістю до мирного населення, якого підтримують аж ніяк не всі національно свідомі, раптом побачили в Бандері тільки першу його іпостась і стали активно голосувати за цього «великого». І в останні дні перед фіналом зусиллями деяких учасників проекту було виведено на перші позиції князя доби Київської Русі Ярослава Мудрого та російськомовного лікаря Миколу Амосова. Керівник проекту Вахтанг Кіпіані обурено залишив телеканал Інтер, який провадив це шоу, і в численних інтерв'ю коментував фальсифікації у виборі «великих».

Та все одно шоу «Великі українці» можна вважати успішним і репрезентативним. Результати «великих» активно коментувались у пресі, обговорювались у приватних розмовах. За постмодерним сценарієм чи не сама скандальність забезпечила увагу пересічних українців до «великих»? Та

й десятка «Великих українців» у варіанті 2008 року, як і вся сотня, дає матеріал для аналізу і для порівняння. Бо ж, зрештою, і сотня, і десятка, за свідченням того ж Вахтанга Кіпіані, формувалися без фальсифікацій, які мали місце тільки під час установаження рейтингу всередині десятки. Отже, знаковим є потрапляння до десятки, а не порядок у ній, до якого певною мірою доклали руки «адвокати» постатей із десятки, як того й вимагав формат *BBC*.

Зробімо стислий огляд «великих» інших країн і порівняймо їх із нашими*. І спробуймо збагнути загальні тенденції: хто саме потрапляє до гурту великих у своїх країнах на початку третього тисячоліття від Р.Х., і національну специфіку тих, кого громадяни вважають своїми великими.

Стисло про те, як відбувалися проекти у Великій Британії та інших країнах, які купили цей формат. У голосуванні «Великих британців» взяло участь 2 млн. Формат програми настільки сподобався телеглядачам, що відразу було запропоновано і втілено проект «100 чорних британців» та «100 найгірших британців» (*100 Worst Britons We Love To Hate*). На чолі останнього списку стояв Тоні Блер, а на шостому місці опинилися *the Queen*.

Потім цей проект купив німецький канал *ZDF*, де було проведено акцію *Unsere Besten*, і він виявився ще успішнішим, про що свідчить іще більша кількість людей, які взяли участь у голосуванні — 3,5 млн. німців. Відбувався проект у 2003 році. Як свідчить преса про цю акцію, саме педантичні німці — тележурналісти й медіа критики були найбільше стурбовані передовсім точністю критеріїв — кого можна і кого не можна пускати до кола *Unsere Besten*. Для німецького проекту мав місце «чорний список» людей, яких і розглядати не можна було, це стосується зрозумілого періоду історії Німеччини. І, попри все, тимчасові зірки виявилися на місцях, почесніших, аніж багато прославлених письменників і композиторів. Але в німецьку десятку потрапили винятково всесвітньовідомі німаки: Мартін Лютер, Карл Маркс, Йоганн Гете, Йоганн Себастьян Бах.

Протягом 2004 року відбувався проект *De Grootste Nederlander* з фінальним голосуванням 15 листопада. Процес ішов мляво, але фінальне шоу, де за першість змагалися

* «Десятки великих» різних країн наведено в додатку наприкінці книжки.

політик-гомосексуаліст Пім Фортاین і герцог Вільгельм Оранський, проходило дуже бурхливо, з великим розголосом. Саме нідерландський призер виявився найскандальнішим, або, як тепер кажуть, найбільш контраверсійним. Не всім громадянам королівства Нідерланди аж так подобається, коли їхня держава на сьогодні передусім асоціюється з лібералізацією проституції та одностатевими шлюбами, а не з давньою військово-морською славою, часами, коли Нью-Йорк звався Новий Амстердам. І саме такі громадяни прокинулися на фінальному шоу і відчайдушно голосували за Вільгельма Оранського як найсильнішу постать, яка могла би скинути з п'єдесталу *De Grootste Nederlander* неоднозначного Піма.

У грудні 2004 завершився проект «Великі фіни», також достатньо представницький як на невелику країну. За призера, генерала Манергейма, проголосувало більше 100 000 осіб.

У Франції проект «Найвидатніші французи всіх часів» (*Le Plus Grand Francais de tous les temps*) мав місце на початку 2005 року і проводився каналом *FRANCE-2*. Одні французькі медіа-критики оцінили його як «надуспішний», бо в ньому взяла участь велика кількість телеглядачів, але кількість тих, хто взяв участь у голосуванні, знайти не пощастило. Інші, навпаки, свідчили, що, згідно з даними медіа-метрії, останні цикли цього проекту дивилися мало, віддаючи перевагу детективам на *FRANCE-1*. У Франції сотню формували трохи не так, як в інших країнах. Список зі 100 «найвидатніших» було сформовано в результаті опитування 1038 осіб, що його провела *BVA* — відома французька організація, яка здійснює різноманітні соціологічні опитування. Далі було проведено низку телепередач каналом *FRANCE-2*, за словами французьких медіа критиків «у стилістиці конкурсів краси».

На початку 2005 року проходив і конкурс «Великі американці», що його проводив канал *Discovery*, та відбувалася ретрансляція на *BBC*. Відбувся відповідний проект і в Канаді, де здебільшого брали участь і висувалися в ранг «великих» англомовні, залишивши Квебек із його величчю на узбіччі загальноканадських дискусій.

Протягом 2005 року відбулися й акції «Великі бельгійці», де бельгійський федералізм було враховано, бо списків було аж три: валлонський, фламандський і примирливий, їх проводили різні телеканали за активної підтримки радіо.

У 2006 році мав місце проект «Великі румуни». Відомий «геній Карпат» Ніколае Чаушеску до десятки не увійшов, він — на 11-му місці. Влад Цепеш, більше відомий у світі як Дракула, — лише на 12-му.

На початку 2007 року подібна акція мала місце в Болгарії, де Тодор Живков опинився на 14-му місці в сотні «Великих болгарів», відразу ж за пророчицею «бабою Вангою».

Перш ніж порівняти списки інших «великих» між собою та з нашими, відзначмо деякі спільні риси й відмінності в ході шоу. В усіх згаданих вище країнах «Великі» відбувалися на некомерційних каналах, на відміну від України, де канал «Інтер» віддавав рекламі чи не стільки ж часу, як і самому шоу. Всюди складання першої сотні йшло досить мляво. Пристрасті пожвавлювалися, коли почали формуватися перші десятки. Певне, телеглядачам складно борсатись у великому океані свободи й вибирати сотню. Треба виявляти завелику ініціативу, долати інертність організаторів, особливо якщо комусь заманеться додати нові кандидатури до запропонованих. От коли задано орієнтири у вигляді «десятки», яку треба впорядкувати, тут бажаючих «погратися» виявляється на порядок вище. Всюди мали місце якщо не фальсифікація, то елементи маніпуляції, тобто агітація за того чи того «великого» та організація голосів за нього силою тої чи тої спільноти, про що більше буде сказано нижче. А також усюди, у всіх країнах, де поталанило відшукати бодай один матеріал на цю тему, культурні дослідники були незадоволені списками «великих», вбачаючи в тому деградацію суспільства, його бездуховність.

Утоп-десятьці «Великих американців» аж шість президентів. Зокрема нібито непопулярний Дж. Буш-молодший! А очолює десятку президент Рональд Рейган. Можливо, такий вибір американців зумовлений національною традицією бачити серед найвидатніших, а отже, найуспішніших людей саме політиків? У сотні великих американців майже нема письменників, крім Марка Твена, та й той пасе задніх у сотні. На відміну від Франції, де письменники складають солідний відсоток у сотні. Можна, звісно, аналізувати, чому у громадян США склалася саме така національна традиція, коли письменники значно менше важать у культурі, аніж політики й телезірки (в десятці великих американців — всесвітньовідома телезірка Опра Вінфрі), приписувати

американській нації ментальність підліткового гурту, що іноді робиться в різноманітних дослідженнях. Перші п'ять фінських «великих» — також представники владних і військових еліт. Проте у фінській десятці спортсменів нема. Хоча мало не в кожній топ-десятці «великих» вони неодмінно присутні. Щоправда, боксерами може похвалитися лише Україна — що найбільше безсилля «внизу», то найбільша потреба в компенсаторній силі «нагорі».

А втім, у топ-десятці «Великих українців» боксерів нема. Брати Клички зі своїм іміджем бруталної фізичної сили, яка нібито має «заводити» постколоніальних громадян, особливо жінок, увійшли лише до другої десятки. Але до першої десятки увійшов тренер Валерій Лобановський. Чомусь так склалось у світі, що з футбольними перемогами кожна нація, як постколоніальна, так і імперська, а також ні те, ні те, як-от Бельгія чи Нідерланди (не домінантна, проте й не загрожена) пов'язує свою національну велич. Чи не тому серед «великих голландців» є футболіст Йохан Кройфф (Крайф), теоретик і практик «тотального футболу», а серед «великих бельгійців» фламандської частини — велосипедист Едді Меркс, який, окрім спортивних перемог, здобув національну славу тим, що одружився з валлонською бельгійкою та багато зробив для залагодження порозуміння між двома спільнотами королівства Бельгія. Серед «великих румунів» десяте місце в десятці обіймає Надя Коменечі, п'ятикратна олімпійська призерка з гімнастики. Певне, гімнастика має асоціюватися не з культом сили, а з культом духовної краси, притаманної румунському народу. А може, цього разу втрутилися сліпі сили, в результаті яких у Румунії народилася саме видатна гімнастка, а не видатний футболіст чи пловець...

У чехів і болгарів у десятці «великих» спортсменів нема, проте достатньо видатних правителів і борців за національну незалежність або за розширення національних кордонів.

Вже говорилося, що місце «великого» в десятці дуже залежить від таких минутих, сьогоденних факторів, як-от — хто є його «адвокатом», тобто хто саме представляє його в кіносюжеті, який, згідно з форматом передачі, «захищає» того чи того великого. Також можливі й фальсифікації, про що свідчить наш український досвід. Цілком можливо, щось подібне було і в інших країнах. Спокуса оголосити «великим» постать, яка відповідає уподобанням тієї чи тієї суспільної

групи, може бути такою звабливою, що для досягнення цієї мети докладаються великі зусилля.

І тут постає питання, що вже ставилося в цьому дослідженні: якою мірою проект «Великі» відображає колективне несвідоме нації, чи він є маніпулятивним, тобто відображає накинута кимсь позицію? Іноді видається, що друге є вірнішим за перше. Тих, хто голосували за «свого» кандидата, агітували за нього, давали йому можливість подумати, ознайомитися зі списком претендентів. Якби насправду йшлося про більш або менш точне тестування національних уподобань, варто було би провадити широкомасштабне опитування, де респондентів би просили дати швидку відповідь, кого вони зараховують до «великих», або вдаватися до тої процедури, яку пропонував формат ВВС. Коли хтось «свідомий» закликає «несвідомих» або менш свідомих «віддати свої голоси» за того чи того кандидата у «великі», це чимось нагадує спробу купити комусь шляхетський титул «великого», що є неможливим, якщо діяти в системі шляхетських цінностей.

На Інтернет-форумі Вінницького медичного університету імені Пирогова можна було прочитати, мовляв, соромно, що ми не провели до гурту «великих» нашого земляка Пирогова. На що було дано відповідь, що студенти голосують за Амосова, тобто за свого, за лікаря. Отже, принцип корпоративності, колегіальності переважав над тими критеріями «величч», які, щоправда даремно, намагалися сформулювати протягом усього проекту. Директор Інституту філософії Мирослав Попович, один із експертів проекту, цілком слушно назвав «Великих українців» сумішшю соціології та шоу. Так воно було не лише в Україні. Ніхто не сумнівається у тому, що великим британцем є, скажімо, Вільям Шекспір. Але хто такий будівельник залізниць Ізамбард Кінгдом Брюнель, великий британець №2? Так, транспорт — це дуже важливо, особливо залізничний у добу, коли авіації ще не було. Британські джерела повідомляють, що друге місце у списку серу Брюнелю забезпечила активність студентів політехнічного університету, який має ім'я цього видатного інженера. Друге місце Луї Пастера у Франції та відсутність у першій десятці Наполеона Бонапарта — чи означає це, що Франція третього тисячоліття відмовилася від коньяків і перейшла винятково на пастеризоване молоко? Чи на те

були якісь інші причини, які можуть проаналізувати тільки ті, хто уважно стежив за ходом проекту у Франції, а також знає внутрішню культурну ситуацію в цій країні.

Медіа-простір впливає на вибір громадян і не тільки таким чином, що до товариства справді «великих» потрапляють спортсмени й гімнастки. Ті самі «справді великі» не забуваються, якщо про них регулярно нагадує той самий медіа-простір. Вірніше, краще пам'ятаються саме ті, кого не забуває телебачення. Яскравий приклад — 80-річна Елен Жоліо-Ланжевен, онука Марії Кюрі-Склодовської, також фізикиня зі світовим іменем, директорка інституту ядерної фізики в Орлі, веде цикл телепередач на французькому телебаченні про жінок у науці, не даючи забути про свою славетну бабусю, яка зайняла четверте місце у списку «великих французів».

Кілька слів про «великих» жінок. Чи є саме жінка-героїня уособленням базових рис національної культури? Чи правда, що героїнями у народній свідомості в будь-якій культурі стають ті жінки, які, залишаючись жінками, завойовують території, що традиційно належать чоловікам? І це відбувається в переломні моменти історії, в моменти загальної розгубленості, коли й чоловіки не знають, що робити? Це ніби так, проте рейтинги «великих» початку ХХІ сторіччя не підтверджують цього. Жінки, які увійшли до десятків, та й до сотень «великих», є дуже різними. Вже згадана Марія Склодовська-Кюрі у французів, Опра Вінфрі в американців, Анна Франк у нідерландців, Божена Немцова в чехів та й наша Леся Українка не піддаються узагальненню, а спроба пов'язати їхні постаті з особливостями національних культур видалась би штучними, надуманими. Щоправда, національні героїні не конче потрапляють до списків «великих». Якщо про них не нагадує масова культура, то вони завмирають, бронзовіють. І це стосується не лише жінок.

Потрапляння справді «великих» до пересічних рейтингових списків пов'язано не тільки з їхньою присутністю в медіа, а й зі станом суспільства у час формування рейтингового списку. Тобто на рейтинг «справді великих» впливає не тільки їхня «велич», а й те, наскільки все це запитується тією епохою, коли провадиться дослідження. Приклад — відсутність у французькій «десятці» Жанни д'Арк, яка є не тільки французькою, а й міжнародною героїнею. Але

останнім часом у французьких медіа досить настирливо озвучується інформація, що Жанни Д'Арк взагалі не було, що це — сфальсифікована, а не історична постать.

Та попри всі експліцитні та імпліцитні маніпуляції, і сотня, і десятка «великих» відображає і стан суспільства, і особливості традиції культури. Вже говорилося про перелік мало не всієї історії французької літератури у французькій сотні та відсутність літераторів в американській. Також досить показовим є порівняння «великих» із десятки французької та фламандської Бельгії. Якщо французька культура Бельгії зорієнтована на французьку, і найбільшим виявом її успіху є успіх у Франції, то фламандська Бельгія, попри ту саму нідерландську мову, зорієнтована на свою окремішність, культурну відмінність від Нідерландів. Мало не всі *Les plus grands belges*, від незрівнянних Жака Бреля до не менш яскравого Жоржа Сіменона, досягли успіху на французьких теренах. Багато хто з шанувальників літератури й мистецтва поза Францією та Бельгією навіть не знають про їхнє бельгійське походження та вважають їх французами. А поки там що, *De Grootste Belg* стверджують своєрідність фламандської Бельгії — пастор Адольф Денс, класик письменства Хендрік Консьянс. До речі, про Адольфа Денса, видатного протестантського діяча фламандської Бельгії кінця XIX сторіччя, було написано роман, за яким в 1993 році було знято популярний кінофільм із відомим актором, що сприяло «відродженню» постаті пастора в сучасній Бельгії.

Всі «великі» десятки, крім американської та канадської, містять національного поета або славетного літератора, а то й не одного. Це і Вільям Шекспір у британців, і Гете в німців, Віктор Гюго та Жан-Батист Мольєр у французів, Камоєнс та Еса ді Кейруш у португальців, Міхаїл Емінеску в румунів, Еразм Роттердамський у голландців, Христо Ботев та Іван Вазов у болгарів, Карел Чапек та Божена Немцова у чехів. В українській десятці присутні всі три кити нашої літературної класики. Плюс мандрівний філософ і літератор Григорій Сковорода. Отже, в Україні письменство є сакральним, як ніде в Європі. Та й в українській «сотні» також чимало літераторів — Василь Стус, Ліна Костенко, Іван Котляревський, Олесь Гончар, Василь Симоненко тощо. Якби у французькій сотні літераторів не було б іще більше, можна було би повторити відомий вислів Євгена Маланюка про те, що коли у нації вождів немає, її вождями стають поети.

Ще одна спільна риса мало не всіх «великих» десяток. Майже всі вони містять постать високодуховної людини, морального авторитета (соціологічний термін, уведений Огюстом Конттом). Це — славетний чеський релігійний діяч Ян Гус — людина, яка не зреклася своїх високоморальних переконань під загрозою страшною страти. Це — отець Дам'єн у фламандській Бельгії — людина, яка поїхала священиком на острів Малаке, куди в ХІХ столітті засилали прокажених. Отець Дам'єн прожив там багато років, підтримуючи Божим словом знедолених, покидьків цього світу. Отець Дам'єн помер від прокази, але залишив острів квітучим, приїхавши в забуту Богом юдоль скорботи. Нещодавно Іоан Павло ІІ ініціював перепоховання отця Дам'єна на рідній бельгійській землі, поновивши його славу в колі земляків. Це — Абат П'єр у французів — людина, яка прожила довге життя, дієво допомагаючи знедоленим, і зуміла змусити і заможних людей, і державу ефективно провадити соціальні програми. Це — сестра Еманюель у французькій Бельгії. Вона походила з заможної родини, проте стала черницею конгрегації Нотр-Дам-де-Сіон, багато років прожила в Туреччині, потім у Тунісі та Єгипті, де ділила життя найубогіших. Виступала з лекціями по всьому світу, написала багато книжок. Коли стала зовсім старенькою, повернулася до Франції, де залишалася публічною постаттю до своєї смерті в 101 рік. Будучи черницею, виступала за пропаганду засобів контрацепції, толерантності до порушення сьомої заповіді. Читачки журналу Ель обрали її найчарівнішою жінкою (сестра Еманюель випередила Елізабет Бінош та Катрін Денев). Це — Річард Вюрмбранд у Румунії — протестантський пастор, який 14 років провів у в'язниці, поки при владі був Георгіу Деж. Потім йому пощастило емігрувати. Він — автор багатьох книжок, зокрема «Христос сходить у пекло» — правдивої книги про румунське комуністичне пекло. Людина, яка опиралася тиранії та підтримувала тих, хто був поряд із ним у страшній в'язниці. Це — Петр Динов у Болгарії. Учитель Петр Динов — другий у списку великих болгарів — є одним із найбільших духовних учителів ХХ сторіччя. Крім усього іншого, він прославився тим, що Болгарія не зганьбила себе депортацією євреїв під час другої світової війни, бо саме Динов переконав царя Бориса переселяти болгарських євреїв до Палестини, в такий спосіб рятуючи їх від нацизму. Це — Мартін Лютер

Кінг у США. Так, за нього, певне, голосували здебільшого афроамериканці, але вони стали саме афроамериканцями, а не «нігерами», завдяки йому.

Всі перераховані вище особи — унікальні люди високої моралі, чий гуманізм, жертовність, бажання і вміння допомогти знедоленим, яких було та є багато в цьому світі, викликають захоплення навіть у людей матеріальної цивілізації суспільства споживання, суспільства, яке всі хором звуть «бездуховним». І все це — люди духовного сану різних конфесій. Рядовими французами — як на інтернетних форумах, так і в приватних листах — висловлюється думка, що справді великим французом є тільки абат П'єр — людина надзвичайної доброти і розуму. Петр Динов, щоправда, належав до нетрадиційної церкви, і навіть Болгарська православна церква засудила його потрапляння до десятки великих болгарів, але й світською ця надзвичайна людина аж ніяк не була. Болгари пов'язують із Диновим третє благословення своєї землі (перше — коли на ній творив Орфей, друге — коли проповідували богомили).

В Україні подібну роль впливової високоморальної постаті міг би виконати митрополит Андрей Шептицький, який потрапив у другу десятку «великих», або отець Володимир (Василь Романюк), який взагалі не потрапив до «сотні». Певною мірою цю роль морального авторитета виконав лікар Микола Амосов, що є природним для держави, де протягом багатьох років церква оголошувалась аморальною, неправедною інституцією. Мало того, за іронією долі сталося так, що сам цей гідний чоловік, лікар, який врятував життя багатьох, був і цікавою моральною публічною постаттю, завжди декларував свої атеїстичні погляди, твердячи, що в його світогляді місця для Бога не знайшлося. Друге місце Амосова в десятці «великих українців» зумовлене не тільки безсумнівними високими моральними якостями цієї людини, а й тим, що його, етнічного росіянина, російськомовного було використано як символ проросійської України. Так само, як і князя Ярослава Мудрого, який очолив українську десятку і став найвеличнішим українцем усіх часів і народів. Зрештою, більшість десяток «великих» Європи очолюють державні мужі.

В усіх європейських десятках здебільшого на призових місцях перебувають політики-державники різних епох:

Вінстон Черчіль у британців, Шарль де Голь у французів, Стефан Великий (Штефан чел Маре) у румунів, Карл IV у чехів, генерал Манергейм у фінів. І в цьому контексті хай навіть і сфальшована постать Ярослава Мудрого цілком відповідає європейському контексту. Так, Ярослав Мудрий не знав української мови, але навряд чи знав фламандську князь ебуронів Амбіорікс, якого ідеологи XIX сторіччя зробили бельгійським національним героєм як полководця, який вигравав битви в самого Юлія Цезаря.

Ведучий «Великих українців» Савик Шустер сказав, що цей проект — не більше ніж шоу, тож не варто йому надавати завеликого значення. Проте, особливо якщо розглядати весь масив «великих», це є масштабним соціологічним дослідженням багатьох країн, багатьох культур на початку XXI сторіччя. Формування списку «великих», як українців, так і інших, є компромісом між вічним і минушим, між обумовленим і випадковим.

Коли громадяни називають своїх «великих», то беруться до уваги не самі історичні постаті в усій їхній складності й суперечливості, а символи й міфи, які ці постаті породили. Найяскравіший недавній приклад — той самий Степан Бандера, який мало не став найбільшим українцем усіх часів і народів. Для солідного відсотка національно свідомих українців Степан Бандера є занадто радикальною постаттю. Але коли саме він потрапив до десятки, запрацював не інтелект, а інші механізми («а от вам усім!»). Ідея мати найвеличнішим українцем саме демонізованого і в СРСР, і в путінській Росії Степана Бандеру видалася багатом надзвичайно привабливою, і цілком ліберально налаштовані громадяни стали масово підтримувати радикального націоналіста-терориста. Але «проросійські сили» вчасно похопилися.

Якщо нема чіткої несуперечливої державної ідеології, як ми це бачимо у випадку України, то відбувається змагання стихійних ідеологій, що певною мірою й відбилось у формуванні десятки українських «великих». Але тільки певною мірою! У тім то й річ, що у східної, умовно кажучи, «проросійської» України немає чіткої ідеології, окрім «другої державної» та «НАТО — геть!». У «біло-синьої» України, на відміну від «помаранчевої» (за геральдиком передостанніх президентських виборів) немає культурного іконостасу,

немає символів, немає людей, які померли би саме за російську Україну, не за Росію і не СРСР. Тоді як мучеників за українську Україну цілком вистачило би не на одну сотню «великих». Вахтанг Кіпіані на прес-конференції, присвяченій «Великим українцям», цілком слушно сказав, що в українського сходу немає своїх великих. Чи виконав цю роль київський князь Ярослав Мудрий, чиїм геральдичним знаком був той самий тризуб, який намагалися знищити серп із молотом, якого ледве терпить двоголовий орел? Чи виконав її етнічний росіянин Микола Амосов, який, хоча й сам не вивчив української мови, завжди повторював, що Україна більше ніколи не буде у складі Росії, який був свідомим громадянином незалежної України і в усіх своїх публічних виступах підкреслював цю свою позицію? Амосов — символ проросійської України — це непорозуміння, так само, як і князь Ярослав Мудрий у цій ролі.

Щодо проукраїнських символів, то тут певне, відбуваються зміни у тому-таки колективному несвідомому України. Якби всі свідомі українці, які вирішили підтримати «Великих українців», кинулися масово голосувати за очікуваного і прогнозованого Тараса Шевченка, який завжди виручав українців, певне, не було би потреб організувати фальсифікації. Але в колективному несвідомому прихильників українського проекту України визріла постать Степана Бандери як борця за незалежну Україну суттєво радикальнішими методами. Великим прорахунком радянської ідеології було те, що, створивши з Бандери того, ким проти ночі лякають дітей, вона не створила серії мучеників, загиблих від рук бандерівців, за аналогією з радянськими мучениками в боротьбі з фашистами — героїв-молодогвардійців чи піонерів-героїв. Якби постать такої собі узагальненої «Зої Космодем'янської», яку стратили бандерівці, була створена, вона би краще виручила тих, хто хотів діяти на противагу Степану Бандері. А може й не було таких постатей, бо не було з кого їх робити могутній радянській ідеології.

Отже, проросійська Україна виявилася беззбройною в ідеологічній боротьбі з проукраїнською. І сказані в кулуарах слова «адвоката» Ярослава Мудрого Дмитра Табачника, мовляв, він «трахнув» Бандеру Ярославом Мудрим, не несуть того глибокого навантаження, яке одіозний політик вкладав у цю

ненормативну словесну конструкцію. Російська Україна не має своїх героїв і позичає їх в української. Це чи не головний висновок «Великих українців» у тому вигляді, в якому проект *BBC* мав місце в Україні.

Катерина: антигероїня України, героїня Росії?

Якщо є сенс у вивченні героїв, то такий самий сенс є й у вивченні антигероїв. Але перш ніж говорити про Катерину Велику в дискурсі сучасних України та Росії, варто було би згадати, як розроблявся її імідж у дискурсах колишнього СРСР, бо саме в радянських культурних настановах — джерело багатьох сучасних підходів.

За СРСР царизм розглядався як самодержавне кріпосництво, яке тяжко гнобило росіян, а разом й інші народи Російської імперії. Принаймні такий дискурс панував у середній освіті на уроках з історії та в радянській масовій культурі. Єдиним російським царем, який уважався «хорошим», був Петро Перший, за царювання якого було здобуто багато перемог російської зброї, піднято бойовий дух росіян, процвітали культура і освіта. Решта російських царів і цариць уважалися «поганими». До їхнього числа належала й Катерина II, яка в рамках середньої освіти та радянської масової культури репрезентувалась як антигероїня, тобто мала всі ознаки героїні, але з негативною конотацією. Існував наратив про життя імператриці:

- прийшла до влади в результаті заколоту, вбивши власного чоловіка,
- мала жахливі стосунки з власним сином (ось він, моральний образ царів і царят!),
- із особливим цинізмом гнобила простий народ: саме за царювання Катерини поміщиця Салтичиха (уособлення російського кріпосництва) забила до смерті сотні молодих кріпачок,
- Катерина II дарма що листувалася із французькими просвітниками Вольтером і Дідро, це не завадило їй заслати до Сибіру російських просвітників Радищева й Новикова, також ця володарка стратила бунтівника й народного захисника Ємельяна Пугачова.

І взагалі скоїла чимало інших чорних справ, відповідно до свого статусу самодержавної кріпосниці.

Існував більш або менш упізнаваний візуальний образ Катерини — огрядної жінки в сивій перуці. Наголошувалися деталі, мовляв, імператриця була настільки огрядна, що придворний самородок Кулібін був змушений конструювати для неї окремий ліфт. Хоча на портретах придворні лакузи малювали жінку дещо повненьку, проте не потворну.

Із постаттю «радянської» Катерини II асоціювалися не так цінності, як антицінності: підступність, лицемірство, жорстокість, самодурство. Недарма революціонер-демократ Тарас Шевченко у своїй поемі «Великий льох» схарактеризував Катерину II як «голодну вовчицю».

Водночас на уроках із російської літератури, яка в СРСР вивчалася всюди, було, принаймні, два видатні тексти, де фігурувала імператриця Катерина. «Капітанська донька» Пушкіна та «Ніч перед Різдвом» Гоголя. Там Катерина II фігурувала як мила мудра жінка, яка, хоча й заклопотана державними справами, проте не забуває владнати щастя закоханих: Маші та Гриньова, Вакули та Оксани.

Також, якщо ми пригадаємо радянські дискурси, Катерина II була героїнею самвидаву. Але не дисидентського, а порнографічного. За допомоги саме цього каналу поширювалася інформація про Катерину II — розпусницю, яка використовувала своє службове становище імператриці для поповнення своєї величезної колекції коханців. Повідомлялося багато пікантних подробиць інтимного життя російської імператриці. Коли в колах радянської молоді виникали розмови про секс, Катерину II згадували регулярно. Матеріали тих самвидавів, вочевидь, склали основу масових брошур типу «Екатерина вторая и ее любовники», які почали пропонувати вуличні книжкові розкладки ще наприкінці 80-х років, тільки-но зникла радянська цензура та з'явилися перші кооперативні видавництва.

І аж на маргінесі радянських дискурсів про імператрицю ледь окреслювався міф про Катерину II — губительку України, руйнаторку Запорізької Січі. Як уже говорилося, радянський офіціоз маркував Катерину II як губительку свобод і самодержавну кріпосницю. Але на окремішній долі українського селянства, яке саме за Катерини було покріпачено, наголошувати не годилося, мовляв, у Російській імперії всі трудящі люди потерпали від царів, усім жилося нелегко (приблизно такі акценти намагаються розставляти проросійські ідеологи й сьогодні). Так, шевченкові слова «...а Вторая dokonala вдову-сиротину» із радянських видань «Кобзаря» не прибирали, але фільм Юрія Ілленка «Ніч на Івана Купала», де Катерину II було зображено карлицею, яку Потьомкін несе на руках, не було рекомендовано до показу як націоналістичний.

Ще до розвалу СРСР і проголошення незалежності України, тільки-но з'явилася деяка свобода слова, міф про антигероїню Катерину II — саме руйнаторку України, а не радянську гнобительку трудящих — почав міцніти й розвиватися. До «Вибраного» видатної української поетеси-шістдесятниці Ліни Костенко увійшов раніше заборонений вірш «Любов Потьомкіна», з якого хочеться навести декілька строф:

*Січ розбита, край той перекраяний,
груди в лентах — цілий Млечний Путь.
Хочете, пожалста, пів-України
Подарую вам на забувду.
Як він був закоханий в царицю,
Як життя їй присвятив своє!
Навіть нам Лук'янівську в'язницю
Збудував у формі букви «Е».
Це ж не те, що там якесь там мракобісся,
Це ж в ім'я свободи! А тепер —
Ти пиши, їм, Катю, ти не бійся.
Хай тебе привітствує Вольтер.*

А поетеса Оксана Пахльовська, донька Ліни Костенко, вмить підхопила мамин мотив:

*Руйнуй, царице, Січ! Хай стогнуть ці пороги.
Руйнуй, царице, Січ! Хай плаче ця струна.
Гіркого краю чорні перелоги
Розвіє в дим державна борона.
Нехай скриплять пером ті царські недоріки.
Хай плачеться над світом обірваній струні.
Руйнуй, царице, Січ! Ти думала — навіки?
Є поле, не підвладне державній бороні.*

Цей міф існує в націоналістичному дискурсі України й досі, бо ж іконостас потребує не лише героїв, а й антигероїв. Можна навести багато висловлювань видатних діячів відповідного штибу на підтвердження статусу Катерини II — антигероїні. Зовсім нещодавно, у 2008 році в Національному інституті стратегічних досліджень відбувся круглий стіл на тему «Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність». У ході тої дискусії один із авторитетів спільноти націоналістів

Євген Сверстюк сказав: «Мені пригадується розмова з письменником Борисом Антоненком-Давидовичем. Я колись сказав йому, пригадайте, хто написав оповідання про те, що один студент почав розмірковувати, чим підняти, зачепити наш народ, і шукав-шукав, аж поки не натрапив на документи про Катерину Другу й не почав розкопувати, яка це була всесвітня курва. Що це за всесвітня курва така? Антоненко-Давидович каже: це моє оповідання, і це я про себе писав. Це я шукав, чим дійняти народ. І сам не знаю, що саме народ так пройняло. Чи те, що Катерина була така розпусниця, чи усвідомлення того, хто нами командував».

Для проукраїнської України Катерина II — антигероїня, то для проросійської — героїня. Якщо для української України Катерина II зруйнувала Січ як символ української свободи та закріпачила українське селянство, то для мешканців південних міст України, російська імператриця ці міста заснувала, побудувала до них дороги, за її царювання ті міста процвітали, а кріпацтво було запроваджено не через кровожерливість імператриці, а через те, що українські старшини дуже хотіли мати своїх селян як слухняних кріпаків, то ж вони й домоглися, чого хотіли. Коли в Одесі було споруджено (поновлено) пам'ятник Катерині II, то це стало ще одним моментом конфронтації між сходом і заходом України. Поки українська Україна обурювалася вшануванню тої, яка «доконала вдову-сиротину», южнороси урочисто відкривали їй пам'ятник, вшановуючи не кріпосницю, а мудру правительку, за чиїм указом було засновано їхнє місто. Коли пам'ятник Катерині було щойно відкрито (27 жовтня 2007 року), то обурення цією подією можна було почути в Києві навіть від суржикомовних роботяг по маршрутках, що не завадило одеситам вітати мудру «Феліцу» на своїй землі. Також пам'ятник Катерині II було 15 травня 2008 року відкрито в Севастополі. Протягом років незалежності України Катерина II разом із іншими історичними персонажами стала ніби індикатором ідентичності України — проукраїнської чи проросійської. Це одна з тих історичних постатей, яка міняє свій міфічний імідж на діаметрально протилежний (губителька, руйнаторка — благодійниця, мати рідна) у різних спільнот України. Звісно ж, постать російської імператриці не є настільки драгівливою для різних ідентифікацій України, як постать, скажімо, Степана

Бандери, але й Катерина II як символ також фігурує і в політичних, і в культурних, і в приватних баталіях.

А як воно в Росії? Як у метрополії? Ким є Катерина Велика для громадян сучасної Російської Федерації? Зрештою, не так і легко за самими медійними матеріалами зробити висновок щодо місця тої чи тої особистості в популярній культурі іншого народу. Але нам добре відомо, що в Росії відразу по розвалу СРСР відбулося масштабне переоцінювання цінностей, пов'язане з династією Романових. Антигерої радянських часів стали героями, рятівниками отечества, мудрими правителями, які дбали про народ і розширювали кордони Російської імперії. Все сказане стосується й такої масштабної постаті, як Катерина Велика.

У сучасному викладі російської історії Катерина не так гнобила селян, як збільшувала населення російської імперії, яке за її царювання зросло мало не вдвічі, а державний бюджет — учетверо. Із 50 губерній тодішньої Російської імперії за Катерини було приєднано 11. За її царювання було побудовано 144 міста. Запорізьку Січ було не зруйновано, а розформовано «за ненадобністю», проте російські армія і флот зростали. За матінки Катерини було отримано багато славних перемог і без неорганізованої Січі. Катерина Велика не гнобила російського народу, а навпаки, захищала його. І психопатку Салтичиху за Катерини, як виявилось, було жорстоко покарано: позбавлено дворянства, засуджено до позиттєвого ув'язнення, де жорстока поміщиця провела 33 роки — до своєї смерті. Переслідування з боку Катерини Великої Радищева й Новикова зараз у Росії розглядається як справедливе: адже Радищева критикував сам Пушкін, а переслідування Новикова трактується як боротьба з масонством. У Росії поновлено орден Катерини Великої, яким нагороджували придворних дам, зараз ним нагороджують російських діячок культури. Катерина увійшла до дюжини рейтингу «Имя России», посіла 11 місце, щоправда, з великим відривом від Івана Грозного, який посів 10-те місце (230 425 в Івана, 92 065 в Катерини).

Російський офіціоз цілком підніс імператрицю-благодійницю. Здавалося б, і в серцях росіян Катерина II також займає почесне місце. Але, як свідчать приватні контакти авторки цього матеріалу та стихійне електронне опитування родичів і знайомих, які проживають у Росії, Катерина II не

є героїнею в Росії. Лаври імперського героя несе імператор Петро I. А в Катерині росіян, а ще більшою мірою росіянок цікавить ота вже згадана розбещена поведінка, її коханці, те, як вона з ними поводитися, а головне, скільки їх у неї було.

У Росії знято кілька історичних — чи псевдоісторичних — серіалів, де фігурує Катерина Велика, також на телебаченні демонструються іноземні фільми про неї, і ця масова культура більшою мірою впливає на росіян, ніж російський офіціоз. Якщо Катерина і є героїнею, то саме російських феміністок. Як відомо, з фемінізмом ідентифікують себе жінки різної житейської філософії, різних життєвих поглядів. Нерідко погляди, що їх сама жінка вважає феміністичними, містять у собі такі настанови поведінки, коли жінка урівнюється з чоловіком в усіх позиціях, і велика кількість любовних контактів у жінки розглядається як прояв справжньої, не пригнобленої жіночої сутності, як боротьба з патріархатом: якщо чоловікові можна, то й жінці також. Якщо російська імператриця Катерина і стала героїнею, то саме в таких жінок. Зрештою, саме Катерина Велика вважається автором популярного афоризму, який не може не подобатися жінкам: «Женщина не может быть равной мужчине, поелику она — неизмеримо выше». Невідомо, чи мудра Феліца на правду прорекла ці слова, але досить і того, що освічене російське жіноцтво їй їх приписує.

Якоюсь мірою в проросійській Україні Катерина несе більше міфологічного навантаження, ніж у Росії. Зрештою, найпишніші міста, збудовані Катериною, знаходяться на території сучасної України, та й землі, приєднані до Російської імперії за «матушки імператриці», належать до Южноросії. То ж гоголівські слова **«Не встанем, мамо! Не встанем! Умрем, а не встанем!»**, і сьогодні мають суттєвіший стосунок до Малоросії, ніж до Росії.

Те, що не вмирає

Леся Українка є не лише національною поетесою України, а й входить до культурного іконостасу, до якого національні поети потрапляють не завжди. Тяжка хвороба, з якою поетеса боролася впродовж багатьох років, зробила її мученицею за Україну. Доводилося навіть зустрічати такі інтерпретації долі Лесі Українки, коли її хвороба розглядається саме як ініціація великої людини з великою місією. Саме через тяжку хворобу й розкрився геній Лесі Українки. У площині позитивізму це твердження є сумнівним хоча б тому, що жодна людина, і Леся Українка зокрема, не прожила двох життів — одного з хворобою, іншого без, а тому неможливо твердити, на що була би здатна ця обдарована від природи жінка, якби її здоров'я виявилось кращим. Утім, якщо розглядати містичний вимір великої поетеси, то тут ідея мучениці, яка любить свою муку «і їй дає життя», є цілком плідною і творчою.

Opus Magna Лесі Українки, вінцем її творчості традиційно вважається драма-феєрія «Лісова пісня». Цей текст належить до скарбниці української літератури, але водночас «Лісова пісня» є дуже популярною серед українців. Цей текст люблять не лише ті, хто є традиційними читачами класики, а й широкі верстви. Навіть якщо читали його лише один раз у курсі шкільної програми.

«Лісова пісня» є популярним українським народним брендом, яким названо цукерки, кав'ярні, кондитерські, готелі, туристичні центри тощо. І те, що названо святим для кожного українця іменем «Лісова пісня», презентується як найкраще, хай то туристична база на Шацьких озерах, комплект білизни чи жіночі прикраси із самоцвітами. У деяких містах Волині є не тільки вулиці Лесі Українки, як і мало не в кожному населеному пункті України, а й вулиці Лісової пісні. Відбуваються щорічні фестивалі «Лісової пісні» і на Волині, і в столиці України. Музей Лесі Українки в Колодяжному нещодавно відкрив свій філіал — музей «Лісової пісні». А головне, що всі бодай у загальних рисах знають зміст «Лісової пісні» і зворушливо люблять цей літературний твір. І навіть якщо хтось байдужий до «Лісової пісні», то про це мовчить, не дозволяє собі зневажливих зауваг, як це буває з текстами шкільної програми, які «діста-

ли». Тут усе не так, бо «Лісова пісня» — це святе. Отже, є всі підстави говорити про «Лісову пісню» як про факт популярної культури, культурне явище, що його можна проаналізувати за класичною культурологічною схемою, яка містить п'ять головних аспектів: **створення — споживання** — сформовані ним **репрезентації** — пов'язані з ним **ідентичності** — **регулювання** цього явища.

Спробуймо зупинитися на всіх цих аспектах.

Тут варто почати від кінця, а саме від регулювання. «Лісову пісню» внесено до шкільної програми. Знаючи технології українського шкільництва, це мало би відвернути від неї всенародну любов, а не прищеплювати її. Але після повісті Івана Франка «Борислав сміється», яку вивчали в радянські часи, а в часи пострадянські замінили не менш нестраним, як на рядового школяра, романом «Перехресні стежки», після поеми тої ж таки Лесі Українки «Давня казка», якою поетеса свого часу зробила щедрий подарунок радянським учителькам, заміненої в пострадянські часи похмурою драмою «Бояриня», драма-феєрія «Лісова пісня» виглядає як текст надзвичайно привабливий, світлий, попри весь її трагедійний пафос. Отже, щодо **регулювання**: «Лісову пісню» вже давно долучили до шкільної програми з української літератури, в такий спосіб врятувавши ту літературу від повної зневаги з боку українських школярів. Також балет «Лісова пісня», введений до постійного репертуару багатьох оперних театрів, є елементом національно-естетично-патріотичного виховання українських підлітків. Юним українцям неодноразово повторюють, що «Лісова пісня» — це коштовна перлина української літератури. Проте любов до «Лісової пісні» не тільки накидають згори — її підхопили знизу. Тож це — таки явище популярної культури України.

Перейдімо до **створення** цього шедевр. Всі знають, про це говорять у школі та регулярно нагадують поза школою, гріх не знати, що свою «Лісову пісню» Леся Українка написала дуже швидко, десь за два тижні, і писала вона її у стані творчого екстазу, коли письменник не пише сам, а небесний дух диктує йому. Написала вона її в Грузії 1911 року в першій половині серпня. Саме в ці дні й відзначаються роковини «Лісової пісні», відбуваються згадані вище фестивалі, зокрема «Лесині джерела» на батьківщині великої поетеси — в колишньому Звягелі, нинішньому Новограді-Волинському.

Щодо **ідентичностей**. Про «Лісову пісню» написано досить багато, цей текст породив велику герменевтику, і кожен автор вважає, ніби саме він знайшов вірне прочитання великого українського тексту. З-поміж споживачів «Лісової пісні» можна вирізнити тих, хто здійснює тлумачення, екзегезу цього тексту, хто є, так би мовити, фахівцями — літературознавцями, театрознавцями, філософами чи культурологами; і тих, хто не тлумачить, а просто любить її. Тобто *посвячених і непосвячених*. Звісно ж, є ще байдужі, але про них ми вже згадували. Кожен посвячений знаходить свої витoki «Лісової пісні» у якомусь із творів світової літератури, який Леся Українка мимоволі наслідувала, з яким у процесі створення свого шедедру полемізувала; кожен інтерпретатор «Лісової пісні» називає її центральний конфлікт — між природою та культурою, між поганством і християнством, між буденним і піднесеним, між низьким Еросом і високим тощо. А непосвячені читачі, особливо читачки, просто люблять «Лісову пісню». Тож облішмо наразі інтерпретації «Лісової пісні», що їх здійснюють літературознавці, філософи, письменники, бо вони все одно не мають артикульованої відповіді, чому цю річ так люблять у *народі*. Краще згадаймо зараз контрoверсійні слова відомої інтелектуалки Сьюзен Зонтаґ, яка вважається одним зі світових авторитетів у галузі культурних досліджень. Вона писала у своїй славетній праці «Проти інтерпретації»: *«Як вихлопні гази й фабричні дими забруднюють міську атмосферу, так і виверження різних інтерпретацій мистецтва сьогодні отруюють нашу чуттєвість... Замість герменевтики нам потрібна еротика мистецтва»*.

Тож звернімося до еротики «Лісової пісні» та спробуймо подивитись, як читають цей текст непосвячені. Нагадаймо відомий усім сюжет, який не так і легко переповісти безпристрасно, не піддаючись спокусі тлумачення. Лісова дівчина Мавка покохала людського хлопця, і не лише покохала, а й виявила активність у побудові їхніх стосунків, руйнуючи стереотипні уявлення про жіночу пасивність і чоловічу активність. А покохала Мавка Лукаша за його музичний дар — за майстерну гру на сопілці. Мавка оселилася в хаті Лукаша та його матері, знов-таки, руйнуючи стереотипи про місце жінки в родині. Лісове товариство Мавки не підтримує її вибору, хтось жаліє, хтось засуджує

її. Хатню та польову роботу, на якій тримається селянський побут, Мавка виконує неохоче, бо така робота руйнує її зв'язки з природою, зраджує ліс. Мати Лукаша трактує таку поведінку немилої невістки як лінощі та, щоби позбутися її, адже обряду укладання шлюбу з її сином не було, знайомить Лукаша зі жвавою вдовичкою Килиною. Мавка надзвичайно страждає, передчуваючи лихо. Дівчину кличе до себе володар підземного царства страшний Той, що в скелі сидить, якого бояться всі лісові створіння, дарма що вони є безсмертними. Мавка відмовляється від пропозиції цього інfernального царя, вимовляючи сакральні слова, які є ключовими словами не лише Мавки, а й Лесі Українки: **«Ні, я жива, я вічно буду жити, я в серці маю те, що не вмирає!»** Не всі знають, що ці слова, які традиційно вживаються на ознаку безсмертя Лесі Українки, є цитатою з «Лісової пісні», хоча самі слова знають усі, хто здобув середню освіту в Україні. А поки там що, Лукаш полонився моторною життерадісною Килиною і сватається до неї. Тоді Мавка приймає пропозицію Того, хто в скелі сидить, який обіцяє лісовій дівчині забуття від нестерпного страждання.

Лісові сили перетворили Лукаша на вовкулаку, помстившись йому за скривджену Мавку. Це змусило Мавку вийти з підземного царства й розчаклувати зрадливого коханого, адже низьке почуття помсти є чужим її шляхетній душі.

Почалася зима, Мавка мала би заснути на зиму, але вона вже не лісова істота, вона потроху перетворюється на людину. Мавка блукає навколо хати Килини й Лукаша, потім перекидається на вербу на їхньому подвір'ї. Лукаш вертається додому, він злий і непривітний. Килина наказує йому зрубати вербу-Мавку, а після його відмови намагається зробити це сама. Цьому запобігає Перелесник, лісовий дух вогню, з яким Мавка кохалася іще в іпостасі лісової дівчини. Перелесник підпалює вербу, а заодно й хату Лукашевої родини. Хата згоряє, згоряє й верба. Лукашева мати й Килина біжать на село за возом, а Лукаш лишається стерегти врятоване майно. Відбувається остання розмова Лукаша і Мавки, яка не вмерла, бо тепер має безсмертну душу. Лукаш сповнений щирого каяття, а Мавка не картає його, вона вдячна коханому і за щастя, і за нещастя, просить його знову заграти на сопілці. Іде сніг, Лукаш, вочевидь, замерзає.

Чим же так приваблює цей загалом досить сумний сюжет? Як уже говорилося, «Лісову пісню» в Україні люблять. Певне, в цьому тексті є таємниця, яку відчують не лише ті, хто намагається її шукати, а й усі читачі. Тут річ і в прекрасній мові, де білий вірш межує з класичним; і в невеличкому обсязі твору, на відміну, наприклад, від типологічно подібного «Пер Гюнта» Ібсена, де є геніальні сторінки, а є й занадто довгі монологи, де немає такої стилістичної єдності, як у «Лісовій пісні». Річ іще й у тім, що наша «Лісова пісня» не є моралізаторською, навпаки, сперечається з основними народницькими виховними стереотипами, які ще й досі накладаються юним українцям у процесі здобуття середньої освіти. А головне, «Лісову пісню» так люблять тому, що читачі, а надто читачки можуть **ідентифікувати** міфічну Мавку та її любовну історію з собою. Інші героїні Лесиних драм не надаються до такої ідентифікації, бо складно уявити собі рядову українку, яка ідентифікувала би себе з Касандрою чи Присілою, Долорес чи Міріам. А з Мавкою така ідентифікація є цілком можливою.

Повернімося до ключових слів не тільки «Лісової пісні», а й усієї творчої спадщини Лесі Українки, а може, й усієї української літератури: **«Ні, я жива, я вічно буду жити, я в серці маю те, що не вмирає!»** Ця фраза в контексті драми-феєрії є полісемантичною. Лісова істота Мавка ніби каже, що вона має потенціал для здобуття безсмертної душі, що й станеться у фіналі. Але не тільки цей сенс присутній у цих словах. Дозволю собі порівняння, за яке мене можуть засудити палкі шанувальники Лесі Українки. У радянські часи популярним був дотепний монолог Обивателя у виконанні Аркадія Райкіна. Це — монолог того, хто завжди хоче бути скраю від великих подій: Джордано Бруно палять — то що й з того? В нього й самого печія. Полярника понесло на Північний полюс без теплої білизни? Зате наш герой купив собі нові кальсони. Наприкінці того монологу звучав висновок: от я весь час хворію, але не помираю, люди мруть, а я ні, бо вони — люди, а я — Тип! Так само Мавка, вимовляючи оті сакральні слова ніби каже: вона не людина, але щось більше, ніж людина, що вона — Тип, і навіть Архетип! Вічним і невмирущим є обиватель, у якого хата завжди скраю, але так само вічною і невмирущою є жіноча сутність, вічна жіночість, Софія, жертовна й палка, здатна покохати за те,

що в коханому є найкращим, і віддати за кохання життя.

Якщо в «Лісовій пісні» ідентифікується конфлікт між житейським і високим, то така авторитетна особа, як національна поетеса, виступаючи арбітром у цьому вічному поєдинку між буденним і небуденним, однозначно, без будь-яких вагань визнає перемогу небуденного, хоча такий висновок не є тривіальним для логіки щоденного життя. У сучасній українській культурі ще й досі не відійшов у минуле той народницький жіночий стереотип чепурної моторної господарочки, привітної, веселої, працюючої, яка має значно більше шансів знайти особисте щастя, ніж вразлива душа, особливим чином відкрита до кохання. Дівчата, які, з одного боку, регулярно чують від мам і бабусь, мовляв, щоб успішно вийти заміж, треба навчитися добре виконувати хатню роботу, а з іншого — з кола ровесників з такою ж регулярністю чують, що для успіху треба мати зграбне доглянуте тіло, гарну шкіру, вимите дорогим шампунем волосся, брендовий одяг, то тут висновок національної поетеси про те, що головне — це щира душа, відкрита до кохання, є надзвичайно привабливим. І рано чи пізно це неодмінно винагородиться, хай навіть ціною великих втрат, як це сталося з Мавкою в її стосунках із Лукашем. Із суто житейського, «людського, занадто людського» досвіду ми знаємо, як важливо для жінки, після страдницьких жнив на ниві кохання, почути від коханого чоловіка слова каяття, мовляв, я в усьому винний. Навіть якщо це не є аж таким важливим конкретно для нас, то є надзвичайно вагомим для наших матерів, сестер, подруг. І от Мавка чує ці слова, хоча ціну за них заплачено непомірну. Мавка каже Килині: «Мені ніхто не може заплатити», бо ціни в кохання нема, це — річ у житейському обігу безцінна, і це знають усі. Непосвячені також, тільки не завжди спроможні проговорити цю істину навіть самим собі.

І чоловікам таке прочитання «Лісової пісні» також має імпонувати. Адже Мавка — то є жінка, яка має приваблювати мало не кожного чоловіка, інша річ, що не кожен таку зустрине. Це — вічна жіночість, готова жити винятково проблемами коханого, вона вірна йому, вона не штовхає його вгору соціальною драбиною, вона навіть не закликає його бути воїном, ризикувати життям. Вона тільки хоче, щоби він розвивав свої природні таланти, в нашому випадку

вдосконалював гру на сопілці. Такій жінці, загалом, немає ціни. Так, можливо, одного дня вона починає дратувати, але, якщо її кинути, прийде неодмінне відчуття того, що найкраще в житті загублено без вороття, себто, мовою «Лісової пісні», прийде пора потоптаних дивосвітів і згубленої долі.

«Лісова пісня» — прониклива оповідь про філософію кохання, про його метафізику. А кохання — то все-таки незаперечна цінність і для жінок, і для чоловіків. А погляди Лесі Українки на природу кохання, висловлені метафорично її феєрією «Лісова пісня», є надзвичайно привабливими як для посвячених, так і для непосвячених. Поетеса не пов'язує душевної чистоти з анатомічною цнотю, як це традиційно робилося в народницькій традиції. Мавка кохалася з Перелесником, вона має досвід любощів, але це не стає на заваді її невідворотного єднання з Лукашем.

До речі, і образ Перелесника також імпонує непосвяченим, бо образ цього вогняного парубка цілком може мати й житейський вимір. Мало не кожна жінка, крім коханого, тою чи тою мірою має того, хто готовий виконувати функцію вірного друга, готового заспокоїти, коли душевний біль від нещасливого кохання стає нестерпним. І жінка вдячна долі, що є бодай такий друг. Перелесник для непосвячених символізує саме такого друга зрадженої жінки, бо мало не в кожному чоловікові наявний потенціал час від часу виступати лицарем далекої дами, закоханої в іншого (аби винятково цим не обмежували все його життя).

Леся Українка аж ніяк не заперечує світу тілесного кохання. Світ «Лісової пісні» — то не світ лицарського поклоніння далекій дамі, якої не можна бажати як жінку, а тільки виконувати якийсь ритуал. Першу дію драми-феєрії всю наповнено тремтячими поцілунками та обіцянками солодких любощів лісової дівчини й людського хлопця, це — приклад якісного еротичного письма. Але фінал третьої дії вже наповнено іншими смислами. Хоч би яким прекрасним було єднання тіл, єднання душ є чимось іще прекраснішим, іще змістовнішим. Тобто, якщо цю високу думку перекласти житейською мовою, то коротка розмова, записка, погляд, в які вкладено справжні чуття, можуть нести ще більший любовний сенс, аніж повноцінне єднання тіл. І ця ідея також відповідає природі людини, навіть непосвяченої, адже духовний вимір притаманний усім, просто в різних людях

різною мірою активізований. І тому цей висновок із «Лісової пісні» із трепетом сприймається всіма, хто познайомився із цим воістину геніальним текстом.

Якщо йдеться про **репрезентацію** «Лісової пісні», то варто відзначити ще й такий момент. Головний персонаж п'єси є музикантом, а радше композитором і виконавцем. І, водночас, за своєї популярності «Лісова пісня» популярної звукової репрезентації не має, хоча Леся Українка разом із текстом «Лісової пісні» подала й ноти мелодій, що їх награв Лукаш. Одначе ці мелодії не увійшли до популярного обігу. Загалом, «Лісова пісня» надихала композиторів неодноразово — це і опера Віталія Кореїка, і рок-опера російського композитора Володимира Назарова, який написав також арію Мавки для спектаклю «Лісова пісня» на Бродвеї. Вочевидь, створення конгеніальної музики до «Лісової пісні», яка стала би візитівкою цього геніального тексту, ще попереду. Утім, балет на музику Миколи Скорульського, хоч і не вкинув у популярний обіг яскравих мелодій, як «Лускунчик» чи «Лебедине озеро», посилив візуальний образ лісової Мавки, цілком добре засвоєний українцями. До речі, довге розплетене волосся — це той вимір Мавки, де **репрезентація** збігається зі **споживанням**. Велика Леся Українка вклала в уста Лукашевої матері такі слова:

*Чого ти все розпатлана така?
Нема, щоб зачесатись чепурненько —
усе як відьма ходить. Нечепурно.*

Ці слова каже негативна героїня до багатой душею позитивної. Відомо, що школярки-старшокласниці полюбляють носити розплетене довге волосся, що не завжди подобається вчителькам. Зі спілкування з учителькою української мови й літератури з великим стажем доводилося чути, що у відповідь на прохання зачесатися учениці часом відповідали, що вони — як Мавки, а вчительки їх пригнічують, як мати Лукаша. Себто текст великої Лесі ставав на захист молодих дівчат у їхньому самоствердженні в зіткненні з консервативним, на їхню думку, українським шкільництвом.

І взагалі, за свідченням тих же вчителів української мови, шкільні твори за «Лісовою піснею» найбільшою мірою сприяють відвертості учнів та учениць, іноді висловленій

незграбно, проте щиро. Шкільні твори містять великий матеріал про сприйняття цього тексту непосвяченими, іноді містять ідеї, яких ще не було у посвячених, наприклад, про подібність нашої Мавки й Русалоньки всесвітньо відомого датського казкаря Г.Х.Андерсена.

Візуальний образ Мавки існує в українській популярній культурі на всіх рівнях. Він є і в високому мистецтві, і в фольклорних імітаціях. Іноді той образ спрIMITIзовано до кітчу. Його можна побачити у вигляді панно на стінах навчальних закладів, в оздобленні кабінетів української мови й літератури, і взагалі в будь-яких візуальних контекстах, де варто підкреслити ніжну українську душу, джерельну чистоту української вдачі. Якщо ви бачите пінопластову дівчину в довгому вбранні, з довгим розплетеним волоссям, а поряд із нею зображено юнака із сопілкою, то ви не помилилися: це — Мавка в товаристві Лукаша.

Хоча всі знають, що Мавка — лісова дівчина, вона не є суто фольклорною сутністю, в ній певною мірою зосереджено й український інтелект. Адже мова у Мавки — багата, вона вживає речення складної синтаксичної конструкції, її гідність — то не просто гідність селянської дівчини, то вже гідність особи, прилученої до надбань світової етики, дарма що Мавка ніколи не виходила з лісу. Цілком логічно, що Мавка сприймається як *alter ego* Лесі Українки, яка, знов-таки, **«жива і вічно буде жити, бо в серці має те, що не вмирає»**. І візуальний образ Мавки засвоєно українцями так само міцно, як і візуальний образ самої Лесі.

Таким у загальних рисах є **споживання** культурного продукту «Лісова пісня». Проте споживають українці «Лісову пісню» не лише в літературному вигляді, а й у вигляді різноманітних театральних постанов. Багато було сказано, що драматургія Лесі Українки писалася для театру майбутнього, тож цей багатющий скарб сучасний український театр із його кітчево-народницькими традиціями засвоїти не може. Проте тут спостерігаються позитивні зрушення, і це насамперед стосується саме нібито найважчої для постанови «Лісової пісні». Українські режисери-постановники шукають, а іноді навіть знаходять оригінальні підходи до цієї геніальної п'єси, які втілюються в цікавих виставах. Не сходить зі сцен українських оперних театрів балет на музику Скорульського. І драматургічні постанови також нерідко використовують

елементи балету. Тільки в Києві є три драматургічні постановки «Лісової пісні»: моновистава у виконанні Раїси Недашківської, спектакль для дітей у Ляльковому театрі та спектакль у Театрі на Липках, який є аншлаговим, туди досить складно потрапити. Також багато вистав є по всій країні, і не тільки в «українських» частинах України.

Звісно, українські режисери не завжди знаходять і розкривають той глибокий сенс, який вбачають у «Лісовій пісні» літературознавці й філософи, але постановники й актори бачать там свій сенс, можливо, ближчий до змісту популярної культури, до сенсу непосвячених. Утім, я все одно зараховую авторські колективи тих, хто наважується працювати з «Лісовою піснею» на сцені, до кола посвячених. Жодна інтерпретація «Лісової пісні» не є єдино можливою, але їхня множинність, мало того, їхня невичерпність, є ще одним свідченням геніальності Лесиного тексту. Коло посвячених потроху зростає. І це ще раз посилює популярність «Лісової пісні» серед непосвячених.

Як я вже казала, «Лісова пісня» — це щось святе для кожного українця. І реакція як митців, так і глядачів на виставі за «Лісовою піснею» в регіонах підтверджує святість Лесиного шедедру. Як свідчать повідомлення в медіа, з успіхом ідуть цікаві вистави у театрах Дніпропетровська й Запоріжжя. А в Севастополі молода режисерка отримала грант Президента на постанову «Лісової пісні» та вирішила ставити її українською! (Треба знати севастопольську ситуацію «исконного русского города», щоб оцінити цей крок, але режисерка вирішила найняти лінгвістів і грати «Лісову пісню» мовою оригіналу.) Отже, говорячи про **репрезентацію** «Лісової пісні», варто говорити і про те, що ця річ виступає моментом крихкого примирення заходу й сходу України.

Також «Лісова пісня» — це певної мірою візитівка української культури в Росії. Гарна дівчина з України, особливо якщо в неї довге волосся, чиста душа та обдарованість у якій-небудь сфері, з великою ймовірністю ідентифікуватиметься з «українською Мавкою». (Відсилаю до оповідання Фаїни Грімберг «Мавка».)

Розмірковуючи над місцем «Лісової пісні» в українській культурі, неодмінно приходиш до питання: яка ще національна культура має у своїй скарбниці подібний твір, настільки глибокий за своїм філософським сенсом, та-

кий досконалий стилістично і такий популярний серед непосвячених? Я не знаю відповіді на це питання, бо складно знати національні культури зсередини. Можна порівняти лише з Росією, культурна ситуація в якій українцям із відомих причин добре відома. В Росії подібну роль сакрального тексту відіграє «Євгеній Онегін» Пушкіна, але не такою мірою. Так, в ЄО є той плюс, що він легко, легше, ніж ЛП, завчається напам'ять. Так само в центрі любовна історія, зрозумілий непосвяченим сюжет, який водночас припускає безліч тлумачень для посвячених. Проте, як на мене, ЄО — то більшою мірою інтелігентський сюжет, а не народний. І він більшою мірою належить своїй епосі, там більше реалій початку ХІХ сторіччя, які стали історичними й потребують коментарів, ніж у позачасовій ЛП.

«Лісова пісня» за своїм потенціалом цілком може стати візитівкою України у світовому просторі культури, бо переповіdana там любовна історія є зрозумілою всім, але водночас не є тривіальною. Можна знайти у світовій літературі декілька типологічно подібних творів, але немає жодного цілковито ідентичного нашої «Лісовій пісні», де так сильно було би відпрацьовано той духовний вимір, який легко вичитують і непосвячені, з яким легко ідентифікують себе мало не всі читачі. Історія кохання «Лісової пісні» за певної подібності до багатьох сюжетів світової літератури й міфології, аж ніяк не є кітчевою. Інша річ, що вона сама породила кітч у багатьох напрямках і в Україні, і в Росії. В Україні від уже згаданих пінопластових панно у вестибюлях дитячих центрів до високого кітчу у відомому романі у віршах Ліни Костенко, де в протистоянні Марусі Чурай і Галі Вишняківни повторюється конфлікт неземної Мавки й заземленої Килини. А в Росії це відтворюється у вигляді стереотипів малоросійського фольклору під час вистави «Лісової пісні» на сценах московських театрів.

У Росії існує декілька перекладів «Лісової пісні». Є переклад англійською. Сподіваємося, одного дня світ звернеться до цього геніального тексту, і українська Мавка посяде у світовій культурі таке ж унікальне місце, яке зайняла зворушлива данська Русалонька.

У Вармінсько-Мазурському університеті цю лекцію вислухали уважно й дали зрозуміти, що зрозуміли. У відповідь

на цукерки «Лісова пісня» на кафедрі слов'янської філології доповідачці подарували пляшку горілки «Пан Тадеуш». Чи не в кожній культурі є герої літературних творів, які стають культурними героями з усією відповідною атрибутикою.

Як царюється цариці наук

«Математика виникла з давніх-давен із практичних потреб людини» — чують діти в початковій школі. Математика виникла, щоби розв'язати практичні проблеми людини. Але й для того, щоби не менші проблеми для людини створити. Особливо для людини молоді.

Так, математика — то зібрання методів, необхідних для того, щоб узгодити стосунки людини з матеріальним світом. Адже знання — або незнання — математики покращувало або ж суттєво погіршувало якість життя, тої людини, яка сама будувала оті стосунки з матеріальним світом, а не робив для неї хтось.

Утім, хоч би як складалося життя, а математика стала неодмінним елементом життя кожного, хто здобував освіту. Коли до нас доходять «навчальні плани» найдавніших шкіл, навіть якщо навчальних дисциплін було дуже мало, серед них неодмінно була математика. Бодай у вигляді арифметики. Зі збільшенням кола осіб, які здобували освіту, кількість долучених до математики зростає. А коли суспільство доходить того рівня, коли освіта, бодай початкова, стає обов'язковою, математика стає фактом культури такого суспільства. Згодом математика присутня в середній освіті вже не тільки як арифметика, яку знають усі, а й як значно складніші алгебра, геометрія, тригонометрія, з яких практичного сенсу немає, а функція розвитку помітна не відразу, якщо комусь помітна. А середня освіта поступово стає більш масовою, поки не стає для досить великого відсотка населення земної кулі обов'язковою. Отже, від математики в обсязі шкільної програми не сховається ніхто.

Математика як деяка особлива мудра сутність присутня в житті мало не всього людства. Є стійкі стереотипні уявлення про математику з боку нематематиків. Є певні стереотипи щодо математиків — людей, які займаються математикою на тому чи тому, проте фаховому рівні. А в СРСР, до складу якого входила Україна, місце математики було особливо почесним, позаяк кар'єру математика можна було зробити, мінімально контактуючи з брехливою радянською ідеологією. Після розвалу СРСР ставлення до математики в суспільстві визначається або за радянськими стереотипами, або як діаметрально протилежне до радянського. Кажуть,

певною мірою справедливо, що в СРСР процвітали спорт і стислі науки. Але й сьогодні математика викладається у школі, проводяться математичні олімпіади, в університетах ніхто не закрити математичних факультетів, на них і досі набирають студентів у декілька разів більше, ніж філологів чи істориків. Складно уявити, щоби про сучасних українських математиків було поставлено фільм типу «Математик і чорт», згідно з яким, як виявляється, навіть чорт не знає, чи буде доведено Велику теорему Ферма. Але все одно в культурі присутній візуальний образ математика, неодмінно хлопця, неодмінно в окулярах, на тлі чорної дошки, списаної крейдяними формулами, в яких неодмінно будуть присутні вишуканий інтеграл і рішучий радикал. Сьогодні цей хлопець навряд чи стане елітою в рамках рідної країни, але, якщо підучить іноземну мову, зможе продовжити навчання за кордоном. А оскільки еміграція сьогодні не така, якою була в радянські часи, коли блокувалися будь-які контакти, цей хлопець періодично приїздитиме до рідного міста, села чи на зустріч із однокурсниками. Також він може лишатися в Україні, ставши, скажімо, комп'ютерником, що в очах непосвячених також перебуває в ореолі розуму і грошей. Математика і сьогодні існує як певне королівство чистого розуму, куди брама відчиняється не для всіх. Але й в тих, кому не відчинилась, є своя думка про математиків і математику.

То ж і таку ідеальну сутність, як математика (куди вже ідеальніше?) також можна аналізувати як явище, за схемою культурного дослідження: **створення — споживання — репрезентації — ідентичності — регулювання**. Варто зазначити, що авторкою цього невеликого дослідження є жінка, яка закінчила механіко-математичний факультет на стаціонарі, деякий час працювала, як то кажуть, за фахом, потім поступово перекваліфікувалася на творчо-гуманітарну діяльність, то ж латентне дослідження математичних ідентичностей і репрезентацій органічно вплетене в долю дослідниці.

Математика сама себе **презентує** як царицю наук. Слова, сказані колись дуже авторитетним математиком Карлом Гаусом, стали класичними для репрезентації цієї чоловічої дисципліни, і з цим ніхто не береться сперечатися. Головним засобом **регулювання** побутування математики

в суспільстві є, як уже зазначалося, шкільна програма, де математика — почесна учасниця освітньо-виховного процесу. Те, як саме учень дає раду математичним задачам, нерідко стає своєрідним мірилом його адекватності цьому світові, не аналогом показника IQ, який у нашій країні не міряють. Звісно, у школі найбільше люблять учнів, які добре «встигають» з усіх предметів. Але, якщо не виходить по всіх напрямках, добрі показники з математики, здебільшого, переважають і компенсують недостатню успішність із мови та літератури, що, як уважається, підтягти суттєво легше. Вчительки з математики не роблять знижок для майбутніх гуманітаріїв і не виставляють просто так низького, зате позитивного балу для тих, для кого на уроках із математики «все дорівнює нулеві» — слова, нібито сказані ліцеїстом Пушкіним, якого мудрий викладач математики Царськосельського ліцею відпустив писати вірші. Від радянських і пострадянських учительок математики такого не дочекаєшся, вони змушують трохи напружитися, вивчити бодай доказ теореми Піфагора, завчити формулу розв'язку квадратного рівняння, побудувати графік лінійної функції та ще й синусоїду. Напоготові у шкільних математиків є ще одна цитата як виправдання їхнього «звірства»; це — слова великого російського науковця-енциклопедиста Михайла Ломоносова: «Математику уже затем учить надо, что она ум в порядок приводит». То ж усі без винятку змушені «приводити в порядок ум», щоби бодай якось здобути середню освіту. Іноді для цього буде потрібно брати додаткові платні консультації у тих же вчительок — це вже атрибут сучасної доби з її ганебно низькою винагородою вчительської праці, за СРСР такого було суттєво менше.

Сам стереотип математики як цариці наук та інші пов'язані з математикою стереотипи втовкмачуються в голову у школі, у шкільному кабінеті з математики. Із великою ймовірністю перед очима середньостатистичного школяра муляли очі слова не лише Карла Гауса «Математика — цариця наук», а й Карла Маркса «Наука лише тоді досягне досконалості, коли зможе послуговуватися математикою». Те, що втовкмачується в голову у шкільні роки, сприймається на віки.

На стінах кабінету математики приблизно ідентичний набір математиків. Евклід у давньогрецькому вбранні (чи

це Піфагор?), довгі кучері Рене Декарта, сумне обличчя Лобачевского. Запам'ятовується несподівано молодий і гарний Еваріст Галуа та єдина жінка в цьому суто чоловічому товаристві — Софія Ковалевська. І хоча, попри невірну характеристику загалом шанованого мною Ніколая Бердяєва, Софія Ковалевська була математиком екстракласу, а не посередністю, вона тільки одна. Жодна інша жінка не вийшла за межі спеціального простору математики у простір популярний. Всі математики, чиї портрети мають шанс прикрасити шкільні математичні кабінети — винятково чоловіки. Ці портрети з особливою незворушністю символізують не лише царство розуму, а й царство сталості, куди не може втрутитися минуша ідеологія, зокрема й феміністична. Досить того, що сама математика — жіночої статі. Та ще й цариця. Яка оточує себе винятково чоловіками. Пов'язані з математикою **ідентичності** — винятково чоловічі. Здобутки жіноцтва в математиці невеликі. Вже згадана Софія Ковалевська, чия біографія та візуальний образ є в загальних рисах відомими принаймні так званим «культурним людям», є тільки одна, від її смерті 1891 року в неї не виникло жодної посестри. Софія Ковалевська боролася за здобуття математичної освіти, була змушена виїхати з відсталої Росії, знайшла собі гідну роботу лише у Швеції. Відтоді стан жінки у світі радикально змінився. Багато жінок мали амбіції стати власницями великих фірм, міністрами оборони, президентами й прем'єр-міністрами та справдили їх. Чи досягла якась жінка блискучих наукових результатів Софії Ковалевської? Цілком можливо, якась і здобула, але за межі математичної спільноти в публічний простір жодна така не вийшла. Якщо такі жінки і є, то їх небагато. Медалі Філдса — найпрестижнішої математичної премії у світі жодна жінка не отримала. Чи претендувала? Не маю такої інформації.

Але хоча математика — справа чоловіча, на математичних факультетах, здебільшого, навчається більше дівчат, ніж хлопців. Дівчата також отримують дипломи і навіть працюють за фахом. Котрась із них може навіть стати доктором фізико-математичних наук. Але та піднесена математична кар'єра, коли «кар'єрист» розмовляє з Богом, жінкам не світить. Найкраще для дівчат-математичок — це вийти заміж за хлопця-математика. Все-таки така дружина

краще зрозуміє коло зацікавлень чоловіка-математика, ніж випускниця філфаку. Наукові потуги роблять тільки ті, які не спромоглися пошлюбити однокурсника. На математичних кафедрах трапляються викладачки не вище доцента, які ведуть практичні заняття, а іноді читають лекції. То — найжахливіша категорія «преподів», які, згідно зі стереотипними уявленнями, спрямовують агресію своєї жіночої нереалізованості на студентів і студенток. «Жінка-математик — не математик і не жінка» — ще один стійкий стереотип світу математики. Слово «математичка» намертво асоціюється винятково зі шкільною вчителькою. Питоме українське слово «математикиня» поки що не здобуло повноцінної вагомої **ідентичності**. Можливо, це попереду. Зрештою, серед вицвілих ще за СРСР портретів Піфагора, Декарта і Ейлера у шкільних кабінетах математики з'явився новіший портрет «генія української математики» Михайла Кравчука.

Та всі математики — і ті, в яких є певні кар'єрні досягнення, і ті в яких таких нема, для нематематиків є людьми однозначно «дуже розумними» і навіть «мудрими», навіть жінки.

Образним втіленням такої настанови є вірш Василя Симоненка «Ікс плюс ігрек», присвячений «чорнявій математичці»:

*Я не заздрю уже нікому —
Де це мудрих таких знайти?
Це ж мені стало вперше відомо:
Ікс плюс ігрек — це будеш ти.*

Для нематематика сам факт фахової причетності до математики є свідченням чогось неймовірного, такого, що дано не кожному. Як ми бачимо вже з першої строфи, навіть лінійне рівняння є для ліричного героя-гуманітарія уособленням недосяжної мудрості, якої, одначе, досягла адресатка поезії, чорнява математичка. Загалом, коли чоловік залицяється, він не каже дівчині чи жінці, що вона розумна або мудра, він каже їй, що вона гарна. А тут у ході флірту, якому присвячено цю поезію, дівчині кажуть: «Де ще мудрих таких знайти?», що, очевидно, дівчині подобається, бо ж математичці за статусом годиться бути розумною.

*І здається, що я володію
Віковичним секретом краси
Лиш тому, що я розумію
Загадкові твої ікси.*

Друга строфа поезії також демонструє, що навіть саме застосування змінної, яку позначають останніми літерами латиниці, є чимось недосяжним для ліричного героя. Він цього геть не розуміє, як про це свідчить третя строфа:

*Розумію? Який там розум!
Просто здорово, що ти є!
Що вслухається в ніжні погрози
Збаламучене серце моє.*

Четверта строфа із невеликими змінами є повторенням першої, яка, вочевидь, видалася поетові надзвичайно вдалою:

*Я не заздрю уже нікому —
Де ще мудрих таких знайти?
Одному лиш мені відомо:
Ікс плюс ігрек — це будеш ти.*

Із цього віршу ми бачимо, як, нехай у жартівливій формі, але елементарним математичним категоріям із курсу перших годин шкільної алгебри, надається сенс причетності до великої мудрості.

Поети люблять іноді використовувати в поезії наукові категорії, не тільки математичні: протуберанці, плазму, генетичний код. Рідко коли поети, створюючи поетичний образ, насправду обігрують якесь положення з природничих наук, шукаючи в ньому аналогії зі станами душі, що їх фіксує поезія. Здебільшого поети просто граються математичними термінами, як горошинами коштовного намиста, однак не в змозі нанизати їх на нитку. Як люди, котрі не володіють іноземною мовою, під час знайомства у дружній ситуації з носієм якоїсь мови починають вимовляти абсолютно недоречні випадково згадані розрізнені слова тої мови, що викликає взаємний дружній сміх, так і нематематики, щоби висловити своє ставлення до математики, починають

згадувати математичні терміни, здебільшого зі шкільної програми: добування кореня, парабола, гіпербола, ікс квадрат, ігрек квадрат, аби показати, що математикою вони захоплюються. Ілюстрацією такого ставлення є вірш молодого поетеси Катрусі Матвійко «Піду в математики»:

*Піду в математики, вірші писатиму цифрами!
Шукатиму рими у коренях, навіть в іксах.
Та графік параболи просто поставлю епіграфом.
І душу ховатиму в мінусах. Може, в плюсах.
Піду в математики! Точність там, чіткість увічнені.
Безпристрасний рух різних ліній, без слів і принад.
А буде душа розриватись від болю і відчаю,
Візьму на папері і виведу: ігрек квадрат!*

Говорячи про «царицю наук» у поезії, не можна не згадати «царицю української поезії» Ліну Костенко, чию підготовлену до друку 1962 року збірку поезій «Зоряний інтеграл» (прошу звернути увагу на назву!) було знищено з посиленням політичних репресій в Україні.

Тут уже фігурують не недолугі ікси-ігреки, а категорія вищої математики, математичного аналізу. У дужках зауважмо, що гарний і звучний символ Інтеграл досить часто використовується у профанному щодо царства математики світі як назва клубів юних техніків чи навіть кав'ярень. Складно уявити собі ресторан, який називався би «Похідна», однак «Інтеграл» в ресторанній топоніміці присутні чи не в кожному місті. І взагалі, якщо «ікс плюс ігрек» є символом чогось просто розумного, то інтеграл є символом чогось надзвичайно розумного і значного.

Але повернімося до «Зоряного інтегралу», поеми Ліни Костенко, уривки з якої було надруковано тільки в 1990 році. Немає можливості наводити все надруковане, наведемо лише останні строфи, де поетеса оперує математичними категоріями:

*Плюс мінус життя
Таблиця розмноження
Квадратний корінь із мрій романтика
Два пишем три помічаєм
Розношена*

*Щоденна
Проста
Математика.*

*Душа піднімається до вищої
Душа обчислює суму площ
минуле — майбутнє — живі і знищені —
правда — поезія — атомний дощ.
Дракон — Атлант — телефон — калина —
віра — вірус — мільярди — нулі...
Життя оперує безкінечно малими.
Ми всі поодиноці також малі.*

*Але з усмішки,
З потиску рук,
З брехні, убитої наповал,
Історія — найскладніша з наук —
Обчислює ЗОРЯНИЙ ІНТЕГРАЛ.*

*Із найдрібніших зоряних крихт!
Вища математика віку:
З СУМИ БЕЗКІНЕЧНО МАЛИХ
ВИНИКАЄ БЕЗКОНЕЧНО ВЕЛИКЕ.*

Сенс цієї поеми полягає в тому, що поетеса болісно переживає русифікацію, але помічає окремі моменти невмирущості українства. Це — крихти, безкінечно малі сутності, але їх багато, хоча вони й розрізнені. Але можливе інтегрування цих розрізнених крихт, тобто, Україна ще не вмерла. Треба віддати належне, Ліна Костенко послуговується математичними категоріями достатньо грамотно, хоча ігровий елемент також помітний. Сумою безкінечно малих у результаті інтегрування є не безкінечно велике, а щось відмінне від нуля, щось таке, що вже не є безкінечно малим. Але все-таки «зоряний інтеграл» Ліни Костенко є достатньо органічним, більш органічним, ніж навіть у великого російського модерніста Олександра Блока (*Идите все, идите на Урал, / Мы очищаем место к бою / Стальных машин, где дышит интеграл...*)

Також треба відзначити, що високоінтелектуальна Ліна Костенко вживає у своїх поезіях навіть категорії теорії ймовірностей:

*Ти дивишся. А я вже — як на трапі.
І слів нема. І туга через край.
Життя іде по гаусівській шляпі,
отак от здрастуй, а отак — прощай*

І, хоча крива, яку Ліна Костенко називає «гаусівською шляпою», демонструє нормальний розподіл ймовірностей випадкової величини, а поетеса використала цю криву як траєкторію злету й падіння, цей образ не можна вважати аж таким провальним під кутом зору математики, адже форму гаусівської кривої Ліна Костенко **використала** грамотно, дарма що сама крива **створювалася** для іншого. То ж шанувальники поезії Ліни Костенко можуть додати до високого рейтингу її творчості ще один бал: за грамотне використання категорій «цариці наук». Недарма Ліну Костенко люблять математики, на першому її вечорі, на який поетеса з'явилася (у 1989 році) в будинку учених в одному з перших рядів сидів сам Анатолій Скороход.

Контакту математики й поезії відведено так багато місця не випадково: адже математики у повсякденному обігу презентують математику як сутність, набагато вищу, ніж поезія. Прийшов час згадати ще одну крилату фразу, пов'язану з математикою, яка завжди «на слуху»: слова великого математика ХХ століття Давида Гілберта про одного з його учнів, який нібито покинув математику, щоби стати поетом, бо йому забракло фантазії. Різні інваріанти цих слів дослідниця чула від багатьох, зовсім не математиків, однак коли вийшла моя перша та єдина збірка віршів, то, вітаючи з виходом книги, друзі та знайомі вважали за необхідне казати щось подібне, і при тому згадувалося ім'я математика-універсала. То ж мимоволі, без опитування, було проведено спонтанне дослідження співвідношення математики й поезії в головах непосвячених громадян.

Ми говорили про те, що поети здебільшого (Ліна Костенко — то, все-таки, виняток) несерйозно ставляться до математичних категорій, втягаючи їх у поезії, не розуміючи сутностей і рухів, які за тими словами стоять. Я вважаю так само безглуздим і оцінювання поезії з боку математиків, сконцентровану в словах великого Гілберта, якщо він їх на правду говорив. Адже доброму поетові потрібна все-таки не фантазія, а особливий хист знаходити вербальне

вираження якихось неймовірних емоційних станів, які виникають і в математиків також. Кар'єра поета, якщо про таку можна говорити, цілком сумісна з іншими кар'єрами, і учень Гілберта (його ім'я ніколи не називається, це просто «один учень») ймовірно, є міфічною особою.

Вже зазначалося, що нематематики **сприймають** математиків як осіб винятково розумних, іноді незаслужено. Дослідниці неодноразово доводилося бачити мимовільне захоплення в очах колег її матері, які дізнавалися, що дитина вчиться на мехматі. Та й зараз, коли вже мої знайомі довідуються про мою першу освіту, можу побачити в їхніх очах «сіркове» (із «За двома зайцями») «Ну й розумна!..» — звісно ж, ідеться про знайомих-гуманітаріїв.

Чи насправду саме математика є палацом найбільшого розуму? Зрештою, і хімія, і фізика, і біологія — теж достатньо складні науки, в рамках яких працюють люди з досить високим IQ. Певне, математика є настільки величною, бо вона майже не дає шансу профанам поговорити про неї. Не існує або майже не існує профанного нарративу, який переповідав би математичні теорії для обивателів, як це можливо, скажімо, для фрейдівського психоаналізу («У підсвідомості людини завжди пантрує секс») чи навіть для теорії відносності, яку також можна звести до анекдоту («Три волосини на голові — мало, а в супі — багато»). Математичні теорії не припускають такого вульгарного поводження з собою. Тільки-но хтось почне пояснювати непосвяченим якісь положення, скажімо, геометрії Лобачевського, як слухати перестануть узагалі.

Ну а імідж математика як людини, на порядок розумнішої, ніж усі інші, створили самі математики. Думка про лінгвістів і філософів як інтелектуалів другого сорту озвучується в середовищі математиків будь-якого рівня регулярно, очевидно, то є своєрідний захист, притаманний будь-якій виробничій групі — від селян до філософів — мовляв, саме ми є «сіллю землі».

І тут прийшов час сказати кілька слів про математику та інші природничі науки саме в контексті СРСР. Науковці за СРСР належали до радянських еліт. Захист кандидатської, а надто докторської, дисертації гарантував суттєво кращий життєвий рівень, ніж праця вчителя у школі чи інженера на виробництві. В СРСР іще існували партійна, військова,

мистецька еліти, куди потрапити було суттєво складніше, і це значно більшою мірою пов'язувалося з підлабузництвом, ба навіть продажністю. А от захист дисертації з природничих наук — то була напrawdę винагорода природного таланту, мінімальне угодовство зі слизькою радянською ідеологією. Таки складались об'єктивні передумови вважати науковців-технарів чи не єдиною справжньою елітною групою колишнього СРСР. За брежньовських часів вони навіть могли собі дозволити деяку громадську діяльність. Кілька українських математиків, серед яких були Анатолій Скороход, Юрій Березанський, Володимир Вишенський підписали 1968 року так званий «Київський лист» із вимогою припинити практику протизаконних політичних судових процесів. Ці люди були викладачами на курсі, де я вчилася. Вишенський викладав винятково українською, не був тоді навіть кандидатом наук, мав тиху славу «зареєстрованого» націоналіста. Член-кореспондент АНУ Березанський і дійсний член АНУ Скороход, нині професор Масачусетського університету, викладали російською, перебували на високих ступенях ієрархії наукового світу. Не думаю, щоби ці люди пішли на якесь тяжке угодовство заради радянської кар'єри. Вони робили кар'єру математиків, яким дозволялося трохи більше, ніж гуманітаріям.

Але, перш ніж замислюватися про будь-яку кар'єру, необхідно спершу здобути вищу освіту. Що ж вело випускників шкіл саме на мехмат? У кожного була своя дорога, але, гадаю, і тут можна знайти кілька загальних пояснень. Перша причина — екзистенційна: елементарна математика і ті первні вищої, які даються у старших класах середньої школи, вимагають зовсім іншого типу мислення, ніж успішне засвоєння того, що складає програму вищих навчальних закладів. Абітурієнтові здається, що в університеті він буде так само легко засвоювати матеріал, як це було в школі. Цього не відбулося. Але університету не кинеш. З одного боку, тримало почуття обов'язку, з іншого — нерішучість і шкода витраченого на математику часу. Та й куди подітися потім, коли кинеш мехмат? Адже, і це по-друге, вступні іспити на природничі факультети подолати було суттєво легше, ніж на філологічний, історичний чи філософський. Так воно зараз, так було і в далекі часи, коли освіту здобувало наше покоління. А по-третє, в ті часи існували оті самі вже згадані

могутні ідеологічні фактори, які багатьох гуманітарно обдарованих відвертали від тогочасної гуманітаристики. Як результат, сьогодні не дуже й малий відсоток літераторів та інших гуманітаріїв мого покоління мають технічну освіту.

Під час навчання на мехматі ми багато часу витрачали на історію КПРС, політекономію, науковий комунізм. Ці предмети якоюсь мірою розширювали наш світогляд, але ще більшою мірою звужували його. Але в наші спеціальні предмети застійницька ідеологія не втручалася через повну нездарність досягнути бодай дециму того, що досягали ми, зокрема й ті, хто аж ніяк не належав до золотого фонду мехмату. І наша спроможність хоча б у скромному обсязі засвоїти диференційні рівняння й математичну фізику мимоволі сприяла підвищенню нашої самооцінки та зміцненню самоповаги. Гадаю, чи не кожен із нас мимоволі відчував презирство до філологів та істориків, на яких, як ми вважали тоді, вивчитися зможе кожен баран. **Ми** цілком могли би засвоїти те, що вивчаєте ви. А чи спроможні **ви** хоча б на трійку скласти теорію оптимізації або вступ до теорії марківських процесів? І наші викладачі також підтримували в нас упевненість, ніби саме математики роблять справу, а недолугі філологи та історики вивчають на своїх факультетах те, що повинна знати кожна ерудована людина. Отже, математичний снобізм саморепрезентації математика як інтелектуала першого сорту закладався у студентські роки та підтримувався численними викладачами й нечисленними викладачками.

Я закінчувала мехмат на кафедрі теорії ймовірностей, і моєю вузькою спеціалізацією була математична статистика. Не треба хапати з неба зірок, достатньо засвоїти ази, щоби припустити, що курс, де навчалось 200 осіб є досить солідною вибіркою, аби робити деяку статистику. Тим паче, і особистий склад тих, хто вчився на мехматі, також був великою мірою випадковим. Серед нас було чимало випускників фізико-математичних шкіл, але не тільки палка любов до математики в чистому вигляді вела на мехмат. Зрештою, на курсі у 200 осіб для десятих-дванадцяти математика була великим натхненням, єдино можливим життєвим вибором. І душ десять отримали червоний диплом, виявивши передовсім велику працьовитість і наполегливість. Перетин першої та другої множин був

майже порожнім. До першої групи еліт мехмату належали винятково хлопці. Приналежність до другої також свідчила про достатньо великий рівень розумових можливостей, там були й дівчата. Решту студентів складала невиразна з позиції природничо-наукових цінностей маса, до якої авторка цих рядків зараховує й себе.

Після падіння СРСР у незалежній Україні наукові кола досить швидко практично перестали бути елітними. Зникла висока винагорода, щоправда для деяких з'явилася змога поїхати працювати за кордон. З'явилася бізнес-еліта, якої не було в СРСР, до якої частково увійшли й математики. Хтось озвучує ту думку, ніби саме математична освіта сприяє успішному бізнесу. Для того щоб аргументовано твердити це, потрібне дослідження, яке підраховувало би відсоток успішних комерсантів і фінансистів серед випускників інших факультетів. Я не маю таких даних. А серед випускників мого курсу тих, хто дає собі раду в бізнесі, більше десятка. Серед них — і колишні яскраві відмінники, і колишні середняки. Гадаю, математика та бізнес — незалежні речі. Сьогодні ті, хто планує успішну кар'єру в бізнесі, не піде навчатися на мехмат. Але, як свідчать мої однокурсники-викладачі, і сьогодні на мехматі є талановиті студенти-математики, і таких все одно порядку 10–12 душ на курс із 150–180 осіб. Певне, в тих колах продовжує плекатися снобізм математика як інтелектуала першого сорту. Але соціальна роль науковця-математика змінилася. В Україні цей статус наразі невисокий. І колишні випускники математичних факультетів чи не на п'ятдесят відсотків змінили свій фах.

Серед наших випускників є такі, хто живе в маргінальних злиднях. Але таких небагато. Як небагато і справді заможних людей. Якщо побудувати графік, де по горизонталі відкладати розміри річного доходу, а по вертикалі — кількість тих, хто має ту чи ту суму, то отримаємо ту саму гаусівську шапку («отак от здраствуй, а отак — прощай») можливо, з віссю, зміщеною вбік початку координат. Якщо ж замість річного доходу брати реалізованість особистості, то відповідну криву побудувати неможливо — занадто ефемерним був би предмет дослідження. Тут можна казати тільки про себе. Особисто мое життя почало здобувати ознаки повноцінності тільки тоді, коли я остаточно розірвала стосунки з програмуванням як наслідком моєї математичної освіти.

Із тих, хто належав до золотого фонду нашого курсу, аж ніяк не всі зробили ту кар'єру, якої, здавалося, були варті. Яскравий старт не завжди виводить на високу орбіту. Відданість математиці як викладачі університетів зберегли майже всі «працьовиті», з другої групи золотого фонду. Та й високі бали у виписці до диплома мехмату, які свого часу давалися ціною немалих зусиль, не завжди є гарантією життєвого успіху.

Але й не можна твердити, ніби найбільшого досягли саме ті, хто вчилися посередньо. Приклад нашого курсу показує, що якість навчання на мехматі та життєвий успіх його випускників також є незалежними подіями. Борони Боже, не хочу нікого ображати, вимовляючи сакраментальні слова «життєвий успіх». Серед наших випускників, вірніше, випускниць, багато шкільних учительок, і бути на своєму місці, посідаючи нібито скромну в ієрархії нашої країни посаду, чи не важливіше, ніж за будь-яку ціну пнутися вгору до великих посад і великих грошей.

Серед наших випускників є й викладачі математики вищих навчальних закладів. Ті, хто не кинули цієї діяльності на початку дев'яностих, коли зарплатня професора дорівнювала винагороді технічки, дожили до трохи кращих часів. Допомогає виживати й активне репетиторство — це стосується і шкільних вчителів, і викладачів університетів. Дехто, як уже зазначалося, працює за кордоном за фахом, не покидаючи України, дехто емігрував. Виїхало мало не чверть від загальної кількості наших випускників. І річ не лише в тому, що мехмат був одним із небагатьох факультетів Київського університету імені Шевченка, куди приймали студентів із п'ятою графою — вони виїхали ще наприкінці вісімдесятих, тільки-но зажеврili великі зміни. Емігрувало й багато українців. Деякі жінки вийшли заміж за кордон. Я не маю вичерпної інформації, але, наскільки мені відомо, тяжка доля заробітчан, які нелегально поневіряються по західних країнах, міняючи випадкові роботи, випускників мехмату обминула — ті, хто потрапили за кордон, мають там пристойний статус.

То ж розумний хлопчик-математик сьогодні поїде за кордон, а в Україні все одно матиме славу розумника. Він поїде, може, і не тільки тому, що батьківщина не зможе йому заплатити, а тому, що не створить йому адекватного

наукового середовища. І тому, якщо таки встане вибір між батьківщиною та наукою, він вибере науку, а на батьківщину приїздитиме. Зрештою, невідомо, що краще, коли змушують виїхати, чи коли не випускають. І в Європі не в кожній країні можна, сидючи вдома, зробити кар'єру математика на високому рівні. Якщо таки постане проблема самореалізації у володіннях «цариці наук», доведеться переїздити до Франції чи до Німеччини, або й за океан.

Я розумію тих, кому болить утрата математики Україною — навіть у такому обсязі, як це було в радянській Україні. Я не роблю прогнозів, як воно буде. Я не знаю, що буде і як воно має бути в ідеалі. Я вважаю безглуздим суперечку між так званими фізиками й ліриками — тільки Бог вирішує, хто є інтелектуалом першого, хто другого, хто третього сорту, де думка влучає в потрібну точку, де не влучає. Наукова еліта, навіть якщо й відродиться в Україні, не буде єдиною можливою дорогою для тих, хто захоче і зробити кар'єру, і не схибити.

В усьому світі математика лишатиметься царицею освіти, і вчителі математики лишатимуться для школярів важливими особами. Як і викладачі математики на нематематичних факультетах. І снобізм математика як інтелектуала першого, а то й вищого, ґатунку плекатиметься у прірвах математичної гордині, бо ж саме за допомоги математики можна розгадувати задум Бога. Бо й Бог, створюючи цей світ, мислив математично.

І наостанок — кілька слів про те, як бачать математику та її місце в культурі світу самі математики. Маю на увазі справжніх математиків, не таких, як сама. Відомий російський математик Володимир Успенський нещодавно опублікував книгу «Апологія математики», де висловлює інші погляди на сказане мною. Так, він розглядає математику як частину світової духовної культури. Бо ж математику можна вважати явищем психології, оскільки всі побудови спершу виникли в голові людини. Успенський не вважає, що математичні теорії не припускають попсового наративу, навпаки, намагається пояснити непосвяченим і що таке теорема Геделя, що таке скінченний і нескінченний всесвіт, і як абстрактна математика вплинула на суттєво конкретнішу фізику, і багато іншого. Автор відзначає ті стійки помилки, з якими пішли в широкий обіг опопсовлені математичні

теорії. Наприклад, деякі, вважаючи себе інтелектуалами, скажуть вам, що в математиці Лобачевського паралельні прямі перетинаються, тоді як в неевклідовій геометрії через точку можна провести не одну пряму, паралельну до даної, а в евклідовій — тільки одну (так званий п'ятий постулат). Також автор розповідає про підкилимні ігри, спрямовані на те, щоб російські математики не отримали вже згаданої медалі Філдса, а, як їм таки її присудили, як не випустити отримати її. Самим математикам, які варилися в математичному соусі, було видніше: для міжнародної математичної кар'єри за СРСР потрібні були лояльність і угодовство, навіть у Москві. Володимир Успенський написав свою книгу без математичного снобізму, з повагою до представників інших галузей знання. Та чи вчитають «Апологію математики» зовсім нематематики, ті, хто мають іще менший стосунок до математики, ніж я? Маю щодо цього великі сумніви.

Переможені й переможці

З-поміж усіх бінарних опозицій, що явно чи неявно пронизують культуру, протистояння столиці та провінції є надто багаторівневим і багатозначним. Де шукати сенс життя й підвалини світобудови — у столиці чи в провінції? Чи переростає незрима, але дійсна суперечність між столицею та провінцією в антагонізм, чи виростає цей антагонізм до рівня боротьби між Добром і Злом? І якщо так, то де ж, власне, Добро?

У численних індивідуальних долях і провінція, і столиця, траплялося, відігравали фатальну роль. Задушлива атмосфера провінції губила талани й непересічні особистості.

Латинське *pro vincere* — це віддалені землі Римської імперії, здобуті в результаті перемоги. Провінціал — це мешканець провінції. Винятково типологічне, ніяк не оцінне поняття. Проте на слуху і «провінціалізм» як відсталість, вузькість, обмеженість поглядів. «Провінційний» може сприйматись як наївний, простакуватий, грубуватий. Отже, провінційне може сприйматися і як щось нейтральне, і як щось таке, що вимовляється з негативною конотацією.

... Кому поталанило народитись у столиці, той може тішитися: життя саме вирішило за нього низку матеріальних і духовних проблем. А ті, хто мав нещастя народитись у провінції, мусять найкращі роки життя витратити на завоювання столиці. Колись, у сиву давнину, перемиг центр (метрополія). Тепер перемогу в нелегкому бою здобувають провінційники, самоутверджуючись на столичних теренах, героїчно вивірюючи з себе провінційний дух. А столичники у другому поколінні, вважаючи себе мало не спадкоємцями тих, хто закладав у цьому місті перший камінь, бурчать їм у спину: і чого вони лізуть сюди? І так тісно. Сиділи б тихо по своїх *урожаївках*.

Є ще й третя категорія людей, зовсім нещасних. Не маючи змоги перебратися до столиці, вони мусять до скону животіти у провінції, вдалині від нормального життя, — і лаяти столицю, де, мовляв, живуть самі нероби, що споживають легкий хліб. Попрацювали би так, як ми, тоді знали би, почім ківш лиха. Життя в провінції — не мед. Тут не до передових ідей, які літають у брудному столичному повітрі, проте не ходять кепськими провінційними дорогами.

Столичники напівнародницького налаштування, вважаючи, що саме у провінції мешкають найкращі люди, самі до провінції нізащо не переберуться — чого б це раптом? Проте запевнятимуть, що коли десь і збереглася духовність і незіпсутість, так це у чистій душою провінції, а не в цинічній столиці.

«Але ж у столиці не тільки кращі крамниці й ресторани, там незрівнянно більше можливостей саме для духовного зростання. Там кращі бібліотеки, театри, концертні зали, університети, наукові установи... У провінції складніше зробити кар'єру, а в деяких царинах людської діяльності — просто неможливо».

На це прихильникам провінційної незіпсутості складно щось заперечити, хіба що згадати тривіальні Бальзакові слова: генії народжуються у провінції, щоби померти у столиці. Але найбільше до вподоби ця сентенція славетного уродженця Тура, який підкорив Париж, провінційникам, які вирушили на завоювання великих міст. Знайшовся авторитет, на який можна послатися, утверджуючи свою вищість над столичниками. Адже за бажання Бальзакову формулу можна прочитати й так: у столиці генії народитися не можуть. І підвести під це ґрунтовну базу у вигляді чистого повітря та молока з-під корови у провінції. А ще наголосити, як сприяють формуванню сильної та гнучкої особистості з активною життєвою позицією ті титанічні зусилля, що їх треба докласти провінційникові, аби досягти того, що столичник має від народження.

Справді, життєву пасивність і негнучкість столичників бачимо на кожному кроці. Вчора «корінні» городяни роками тулилися в комуналках, поки селюки з гуртожитків перебиралися спершу до готельок, а потім і до окремих помешкань — із великим метражем, хоч і на околиці. Сьогодні дівчата і хлопці з провінції працюють у фірмах із пристойною як на наш час платнею, бо їм треба і платити за наймане житло, і збирати на купівлю власного. Це «корінні» можуть собі дозволити скніти в державних установах, де майже не платять. Теоретики провінційної чистоти вважають сільських дівчат кращими дружинами — і правда, дівчина з провінції мусить виявляти більше запобігливості у стосунках із міським нареченим. Це корінна городянка не побоїться перед самим весіллям посваритися через те, що не такі

квіти подаровано. Провінційниця заплющить очі на таку дрібницю, щоби разом із нареченим не втратити й столиці. А втім, і гендерна провінційно-столична ситуація останнім часом змінилася. Дівчата з провінції ставлять на роботу в столиці, а столичний хлопець вже виконує допоміжну, а не вирішальну роль.

Провінційники, що хочуть пустити коріння крізь брук великих міст, намагаються не поривати зв'язків і з малою батьківщиною, поєднуючи переваги провінції та столиці (так колись пани, крім будинку в місті, прагли й маєтку подалі від міської метушні). Іноді таланить. Столичникам у провінції нудно, але й їм часом хочеться тиші, спокою і навіть корів на клумбі побіля будинку міської держадміністрації. До провінції зручно возити дітей на канікули — дешево й сердито. Сила побутової столиці й побутової провінції — в їхній єдності.

Але є й такі провінційники, які до столиці не лізуть. Живуть там, де народилися. Тихо плекають своє особливе провінційне щастя. Це жалюгідне містечко вип'є всі соки, але з нього куди?! У колі стабільних провінційників теж іноді читають книжки, на провінційному ґрунті теж виростають свої оригінальні теоретики. В таких провінційних — власна гордість. Вони полюбляють поговорити про те, що не подалися до столиці, бо їм і тут добре, бо в нещасній провінції багато чого нема, але є ґрунт і доля («почва і судьба») — те, чого нема в пихатій столиці. Вони вважають саме себе сіллю землі, основою світобудови, тим хлібом насущним, який, сама того не помічаючи, жує жорстока та байдужа столиця («метрополія»).

Наївні провінційні теоретики чомусь уважають, що в столиці з культурним хлібом усе гаразд, тому там і взялися за готування культурних соусів. Хоч у столиці все добре тільки для провінційників, які ще не перебралися до столиці. Там добре, де нас нема. У центрі — свої проблеми, яких нема на периферії. І в найстоличніших столицях з історичним центром та історичною пам'яттю, зі столичними ментальністю й тусовками суттєву частину урбанізованої площі раніше займали слобідки, а тепер — «масиви». Там живуть групи індивідів, об'єднаних специфічною субкультурою, недалекою від провінційної. У цих мікросоціумах усі про всіх усе знають і обговорюють події сусідського життя так само

люто й заздрісно, як і в провінції. (Втім, такі мікросоціуми утворюються і серед каріатид і гербів прадавнього середмістя.) Аж ніяк не всі у столиці роблять кар'єру. Переважна більшість формальних столичників, попри територіальну близькість театрів і великих бібліотек, не прилучаються до столичної культури. Хто знає, нашо було так уперто змагатися з долею за своє маленьке місце під великим та безжальним столичним сонцем.

Для столичників немає великої різниці між маленьким містом і селом. Усе, що не є великим містом, — село. Або провінція. Для київських снобів і Житомир — село, для районного містечка й Черкаси — метрополія. Та коли виберешся туди, побачиш, що воно не те, чого хотіла душа. Треба рухатися далі.

І от, нарешті пощастило зачепитись у місті, де живе місцевий президент, де засідає парламент і де змістяться посольства інших держав. І що далі? Все одно чогось бракує, все одно життя не кипить, все одно ваблять далекі незнані обрії та обшири. То куди тепер — до Європи? До Америки?

Але в пориві накивати п'ятами подалі від ненависної провінції шукачі щастя, буває, не тямлять, що й за кордоном — свої столиці та провінції. У російської письменниці Вікторії Токаревої є повість «Хепі-енд». Її героїня всіма силами рветься з провінційного містечка. Завдяки шлюбам вона перебирається з районного центру до обласного, потім до Москви, потім знайомиться з американцем, одружується з ним — і опиняється в провінції, тільки вже в американській. І хоча матеріальні рівні американської «глибинки» та пізно-радянського райцентру різні, героїня повісті відчуває, що коло її життя замкнулося: вона не вирвалася, вона там, звідки стартувала. Це — дуже показовий сюжет: не злидні, точніше, не самі тільки злидні є визначальною рисою провінційності.

Багато сказано й написано про споконвічні міграційні процеси, які тривають відтоді, як на землі побудували перші міста. До міст вирушали в пошуках роботи і щастя всі, в кому прокидалися найменші авантюрні настрої, хто нудився ідіотизмом одноманітного сільського життя. Міста, особливо великі, завжди вабили тим, що в них нуртувало життя, тоді як у провінції все спало. Але завжди були люди, яким не подобалося життя у великих містах,

які знаходили безсумнівні переваги в одноманітному провінційному існуванні. І в наші дні, хоч би як немислимо роздувалися агломерації та мегаполіси, певний відсоток населення тримається провінції: всі переваги столиць для них не є цінністю. А, враховуючи те, що провінційних міст і містечок на землі багато, то й таких людей немало. До речі, чи хтось підрахував, скільки на землі столичників, скільки провінційників?

У західному світі стосунки столиці та провінції складаються по-іншому. Якщо в країнах колишнього СРСР найбільші соціальні проблеми зосередилися саме в регіонах, то в країнах Західної Європи й США «найпроблемнішими» є околиці великих міст. Тут селяться імігранти з «третього світу» і власні здекласовані маргінали. А в провінції мешкають добропорядні громадяни зі стабільним прибутком — вони оселилися тут свідомо, тихо раді своєму бургерському щастячку, і провінційна одноманітність здебільшого їм не дошкуляє. До речі, у більшості мов Західної Європи слово «провінційний» таки має пейоративний відтінок. У нейтральному контексті провінційний — це регіональний. Немає мешканців провінції — є люди з регіонів.

Але все-таки де ж воно, серце світу, пульс світових процесів? Тепер уже ясно, що не в Москві, хоча вона протягом сторіч ссала, висмоктувала й викидала на звалище десятки донорських культур. І не у «вічному місті» — Римі. Може, в «дипломованій» столиці світу — Парижі? Ні, стара Європа своє віджила. Мабуть-таки, правдива теперішня столиця, де зосередилося все — це сучасний Вавилон, Нью-Йорк. Але й там не все є. І, головне, і там не всім добре.

... Держав у світі багато, і всі вони мають столиці. Але столиць не в адміністративному значенні, а в розумінні світових культурних центрів, навколо яких обертається життя інших народів з усіма їхніми і провінціями, і столицями, — обмаль. Але тут ми прийшли до вічного питання про історичні й неісторичні нації, про домінуючі й недомінуючі культури.

На південному сході сучасної Франції є провінція Прованс — колись це була *Provincia Romana*, звідси й походить її назва, хоча Рим мав багато інших провінцій поза межами Італії. У XII–XIII століттях у Провансі утворилася одна з найоригінальніших цивілізацій середньовічної Європи.

Вона дала світові особливий римсько-провансальський напрямок в архітектурі, дала поезію трубадурів, ширше — риму в її сучасному розумінні в європейській поезії, і своєрідну неклерикальну релігію — «провансальську ересь», і епос «Пісня про альбігойський хрестовий похід». Це дуже багато як для цивілізації, що існувала трохи більш як століття та була знищена в результаті жорстоких воєн, розв'язаних «центром». Список донорських вкраплень провансальської культури до імперської французької буде ще довшим, ніж список усіх підживлень російської культури українською. Але злету провансальської культури більше не було. І хоча в бібліотеці Екс-ен-Прованса стоять товсті романи, написані провансальською мовою в наші дні, а також антології провансальської поезії від Бертрана де Борна і Бернара де Ветадорна до Фредері Містрала і нині живих авторів, провансальська культура безнадійно занепала. І *провінція* не як місцевість, географічно віддалена від столиці, а як духовне болото, місце, де вже нічого не буде, хоча, може, колись було, прийшло у світовий обіг через французьку мову, а у французькій сформувалось як метафора відсталого й неперспективного Провансу. Французи й досі лютаються на Прованс, як ні на який інший регіон. *Quand Paris fait l'amour, Provence se masturbe* — прислів'я, сповнене добірного столичного снобізму.

Історія триває, різні культури на різних етапах світового чи то поступу, чи то регресу посідають різні місця, відіграють різні ролі в культурі світовій. Занепадають і руйнуються цивілізації, залишаючи по собі кволу пам'ять, до якої долучаються одиниці. Наскільки в житті пересічного грека, мешканця не найбагатшої європейської країни, присутня пам'ять про давню велич еллінів? Руїни Парфенону, як і руїни провансальських замків стоять, здебільшого для туристів, місцеві на них або заробляють, або їх не помічають.

То чи є об'єктивним поділ на столичне і провінційне як духовні категорії та як категорії мислення? Що таке духовний провінціалізм? Чи то є неодмінно духовне убозтво? Чи зовсім навпаки? Чи своєрідний погляд на життя під незвичним для столиці кутом зору? І що таке провінційне мислення — невміння мислити по-столичному? А що значить мислити по-столичному? Хіба — долучитися до всіх тих знань, що людство накопичило у столичних книгозбірнях? Уміння

мислити — це невеликий запас фактичних знань, це вміння робити оригінальні висновки з обмеженого фактажу. Хоча, треба визнати, нерідко саме обмеженість фактажу і заважає зробити правильні висновки.

Велика культура в усіх її виявах, що з об'єктивних причин більшою мірою споживається по столицях, твориться не лише там, а й у регіонах. Або, якщо хочете, у провінції. Генії та просто обдаровані люди, що народились у провінції, нерідко там і живуть, і помирають, і рано чи пізно столиця їх визнає. Все це банально, так було багато разів. У столиці — своя специфіка і своя культура, у провінції — своя.

Кожна національна культура має свою столицю і свою провінцію, і специфіка цієї опозиції зумовлена матеріальними умовами життя нації. У заможних країнах провінція не бідніша, а в якомусь розумінні навіть багатша за столицю. Там теж є інфраструктура і робочі місця. Тому в тамтешніх провінційників просто не виникає потреби штурмувати великі міста своїх країн. Їх завойовує «третій світ». І колишній другий — пострадянські провінційники та столичники, між якими в передмістях Амстердама чи Нью-Йорка немає істотної різниці.

Має свою столицю і свою провінцію і глобальна світова культура. І надалі все буде, як було. Будуть і столичний снобізм, і провінційні заздрощі, і мрія підкорити столицю, і вперта вірність малій батьківщині. Тільки світ розширився. Втім, не такий він і великий, тільки в межах земної кулі. І активний людський вік, коли можна щось завойовувати й перемагати, триває ніяк не більше, ніж півстоліття. Й любителі пофілософствувати знайдуться і в світовій столиці, і в світовій провінції.

Сутність поділу на столичне та провінційне вислизає. Юрій Шевельов ув одній зі своїх праць наводить ефектні слова, мовляв, усе, що не стверджує себе як столиця світу, є безнадійною провінцією. Провінція — це не географія, а стан душі. Приклад — Ісус із Назарета. Що таке Назарет? Це — всесвітня провінція, але звідти — Христос, який ствердив свою столицю як центр Всесвіту. Але й ця пафосна фраза може виявитися лише риторикою. Хто ствердив Назарет як столицю світу? Сам Христос чи ті, хто використали його ідеї та його постать у своїх цілях, далеких від Христових? Місце народження героя — сакральне, див. працю Отто Ранка «Народження героя». Ті, хто творить культ героя, не

можуть обійти його. Але ствердити провінцію як центр всесвіту можна по-іншому. Якщо видатна особистість оселиться в якомусь провінційному населеному пункті, то може зробити її центром паломництва за свого життя і по його завершенні. Також видатна особа може відкрити в провінційному місті якусь наукову, культурну чи релігійну установу та згодом зробити її відомою на весь світ, в якому сенсі таки ствердивши її столицею світу.

Бо ж великі ідеї навідуються в голови незалежно від географії. Розробляючи їх, людина стверджує себе, і байдуже, де вона перебуває на цей момент — у Нью-Йорку чи в райцентрі колишнього СРСР. Якщо ті ідеї — або інші плоди творчої праці стануть у пригоді великому світові, можливі появи на карті світу нових Назаретів (або ж Віфлеємів) — національних чи міжнародних, вічних і минутих. Як Стратфорд-на-Евоні чи Амхерст, Моринці чи Єнакієве — цей список є відкритим. До нього приєднуються нові місця народження героїв, а потім відпадають, або переводяться в архіви, як Симбірськ чи Горі. Ще більша честь для провінційного міста, якщо видатна людина в ньому спочила. Місця останнього земного притулку ще частіше стають місцями паломництва, ніж місця народження. Так, «генії помирають у столицях», і їхні надгробки здебільшого там і містяться. Але, буває, великі люди освячують місцевість, де спочити, або, висловлюючись сучасною туристичною мовою, роблять їй промоцію. Равенна чи Чернеча гора ваблять і шанобливих шанувальників, і туристів. Я вже мовчу про місця поховання релігійних діячів. Також дуже добре, якщо вони облаштували собі останній спочинок не в столиці, а в якому-небудь Меджибожі, чим підняли статус місцевості — і свій. Все таки така собі узагальнена «кремлівська стіна» уніфікує та мимоволі знижує статус непересічного небіжчика. У столиці так багато всього! Щоби подбати про свою унікальність у віках, варто облаштувати свою власну «Ясну Поляну» і зробити її місцем прижиттєвого паломництва, що гарантуватиме їй відповідну шану у вічності.

Також на духовно-туристичній мапі світу чимало місцевостей, де геній не конче має народитися, може провести кілька років, а то й кілька місяців, чим, одначе, може освятити місце свого тимчасового пристановища, стати таким собі Арлем ван Гога.

Що є спільним для всіх провінцій земної кулі, які народили генія, або ж прихистили його на певний час, але, найкраще, якщо народили? Вміння пишатися ним. Всі знають видатного французького співака й актора Жака Бреля, який колись гримів, а нині належить історії мистецтва. Французького? Я думала саме так, поки не потрапила до Бельгії, де в кожному кіоску в продажу диски з його піснями. Чому така честь для давно померлого співака? Бо він не француз, а бельгієць, який досяг успіху у Франції, а значить, і у світі. Франкомовна Бельгія є провінцією стосовно до Франції. Краянин, який став відомим, — головне надбання провінції. Це як актор Яковченко («український Чарлі Чаплін»), який народився в Прилуках, чий день народження — це день міста Прилуки. Так і вищий ранжиром співак і актор Жак Брель став найвеличнішим з усіх бельгійців усіх часів і народів за рейтингом «Великі» за форматом *VBC*. Не політичний діяч, як у більшості європейців і американців, не святий отець, як у фламандській Бельгії, не борець за волю, як у болгарів, а комедіант, якого Франція забула, там багато таких, але Бельгія пам'ятає, бо забути не може.

Так, геній може народитись і в столиці. Але там пам'ять про нього не буде наповнено таким піднесеним сенсом, який вкладають у пам'ять про своїх великих земляків тільки мешканці далеких та близьких провінцій.

Тут був священний ліс. Крилатий посланець
Ступав стежинами божественного гаю.
Тепер на місці міст уже й руїн немає.
По схилах бронзових отари йдуть овець.

Узгір'я без лісів. Позублений вінець
З зелених сутінків таємно визирає.
То чий прадавній біль мій віщий дух діймає?
Хто знає шлях богів — початок і кінець?

Розмито урвища та, як і перше, скаля
Із гуркотом гучним несеться у провалля,
І море клекотить, і береги гудуть.

І ночі зоряні в сльозах підуть за кручі,
Й відцурані боги знов прагнуть, знову звуть,
І темні лики їх явились... неминучі.

*Максиміліан Волошин,
переклад з російської Євгенії Кононенко*

2. Моя Україна

Ніхто не буде вже такий терплячий.
І так, допоки не втомився зір,
Волося, очі, ніс, уста тремтячі
Лягають зі свічада на папір

І оживає незнайомий вир,
Немов за ворожіння, і неначе
Негашених свічок легкий пунктир
У зорях захитається, заплаче.

Зітреться все, неначе олівець,
І знайде в забутті швидкий кінець
Автопортрет, як і саме обличчя,

Та рисочка лишиться — хоч одна;
Адже й мені дзвенить чиясь струна,
Хоч імені не знаю і сторіччя

Перший із класиків

Перший із класиків, чий візуальний образ було засвоєно ще до будь-якого читання. Дуже подобалася його стрижка «каре», яка мала би пасувати не чоловікові, а жінці. Пам'ятаю стару книгу незрівнянної краси, петербурзьке видання Вольфа, «поставщика Его Імператорскаго Величества», з неймовірними картинками: Ганна з «Майської ночі», об'ємний «Портрет», який висувався зі своєї рами, потворні писки чи то «Страшної помсти», чи то «Пропалої грамоти».

Потім ми з двоюрідною сестрою у період юнацької бездуховності продали цю книгу, бо дуже хотілося джинсів. Не вистачило й на холошу для однієї пари. Але це сталося потім. А в дитинстві саме Гоголя мені прочитали дуже рано. І мені значно більше подобався російський Гоголь «Мертвих душ» і «Ревізора», ніж українські «Вечори» чи «Миргород», бо російський Гоголь був неймовірно смішним. Жодна з книжок, що їх традиційно читають у родинному колі та регочуть до втрати пульсу, ні «Дванадцять стільців», ні «Троє в човні», не викликали таких конвульсій реготу, як гра у шашки Ноздрьова чи хлестаковський «лабардан-лабардан». Або «жена» як страшна мана Федора Івановича Шпоньки — всюди «жена», і паперова затичка у вусі — то теж «жена».

Коли дожила до вивчення Гоголя у школі, приємно було, що він уже весь прочитаний і мало не вивчений напам'ять. Вивчення Гоголя у школі відбувалося в рамках радянського шкільництва — по-зи-тивний герой — не-га-тивний герой. У Гоголя — всі негативні. Практично жодної жінки. І тлум нещасних самотніх чоловіків. І купа чортів. У рамках того самого радянського шкільництва Бога, як відомо, не було. І чорти лишалися безпритульними. Або й набували статусу викривачів самодержавно-кріпосницької Росії — роль, яку в інших творах класичної російської літератури виконували «зайві люди». Зрештою, ще у Пушкіна чорти служили трудареві Балді, допомогли йому поставити на місце підступного скнару попа. А гоголівська нечиста сила — то взагалі чи не головна підтримка трудового селянства: і ковалеві Вакулі допомогли налагодити стосунки з коханою Оксаною, і Левкові з Ганною також.

... Пам'ятаю свій жах, коли одна з подружок дитинства зізналася, що їй найбільше подобається Андрій. Не Тарас,

не Остап, а саме Андрій. Чи не єдиний герой Гоголя, який на правду закохався. І не було поряд чорта, який допоміг би...

Жінок у Гоголя не те що би зовсім нема, але це аж ніяк не «руські жінки» інших російських класиків. Сама тільки «дубіноголова помещица Коробочка» чого варта! Це, до речі, саме вона викрила Чічікова в його махінаціях із мертвими душами!

Існує класична цитата про гоголівський сміх крізь сльози. Для мене в ті далекі роки в контексті Гоголя мав місце сміх без слізних домішок. Або жах у чистому вигляді без домішок рефлексій. Жах «Вія» і «Страшної помсти», з якими змикається жах бездонної прірви божевілля. Жах радянських кінофільмів за Гоголем. Невідомо, чому зачинателькою літератури жахів вважається заморська Дафна Дюмор'є, а фундатором фільмів жахів — Альфред Хічкок. Кажуть, камінь з надгробку Гоголя — тепер на могилі Булгакова. Логічне передання естафети чортівні. Саме української чортівні, як наполягають деякі дослідники.

«Мій» Гоголь — несистематизований і невпорядкований. Він — суперечливий і багатоликий. І він, «мій» Гоголь, увесь там, у моєму дитинстві й отрочстві. Коли в дорослому віці читаю матеріали про усвідомлення місця й ролі Гоголя в культурі Росії та України, то він уже не мій Гоголь. Поділяють, що в російську паморозь Невського проспекту Гоголь привів автентичних українських чортів. Що саме українець Гоголь поглядом чужинця, іноземця зумів розгледіти російських монстрів у всій їхній красі, ніби в росіянина Салтикова-Щедріна російські монстри не такі соковиті. Чорти «мого» Гоголя — і страшні, і милі водночас, тому що вони — обабіч національних суперечок і національних діалогів. Це — його особисті чорти, іманентні чорти Гоголя, І Бог чи диявол дав йому незрівнянний хист випустити їх у великий світ. Чи не Гоголь найбільшою мірою навчає письменників писати правду?

Жінок, як уже зазначалося, у Гоголя нема або майже нема. Бо ж найулюбленіша гоголівська жінка — це їжа. Так, їжа, саме вона. Це — багатолика жива істота, яка має і божественні, і демонічні риси. Багато письменників

писали про банкети й частування та про вбогу їжу злидарів. Та ні в кого це не досягало тої надприродної, прямо скажемо, гіперреалістичної виразності, як осетер на балу в поліцмейстера, якого стеребив Собакевич, чи бульйон із пір'я, принесений Хлестакову вірним Осипом. Ніякі раблезіанські барани й утрібка не стануть поряд із гоголівськими варениками. Бо ж у якого ще великого письменника вареники самі стрибають до рота, щойно перед тим обмастившись сметаною? Аж читач мимоволі хапає серветку, витерти губи. Де ще харчовий компонент літератури досягає такої нечуваної персоніфікованості?

Письменників-«харчовиків» у світовій літературі багато. Але тільки у Гоголя їжа стає не тлом дійства, а повноправною героїнею — чи антигероїнею, — якій у гоголівських сюжетах відведено таке почесне місце.

Не раз відзначалися напружені стосунки великого Гоголя з його літературними жінками: по-перше, їх непропорційно мало; по-друге, всі вони — або юні наречені, або відьми, або те й те водночас, по-третє, всі схожі між собою. Немає сумніву: якщо не головна, то одна зі значущих гоголівських жінок — це їжа. Навіть імена у гоголівських страв жіночі: «Эдакая няня», хоча це «він»: баранячий шлунок, фарширований гречаною кашею, мозком та ніжками.

Що закладено свідомо чи несвідомо у смаковиті харчові пасажі гоголівських текстів? Може, то найповніше втілення свинства нероб-поміщиків, головний сенс буття «мертвих душ», які не спасуться? Застілля в будинках Манилова, Ноздрьова (той, щоправда, більше по вину, а не по їжі), Собакевича, Коробочки на правду демонструють розкіш ненажерливості, яка межує зі свинством. Але ж от у милих старосвітських поміщиків нескінченне споживання соусів із грибочками й піріжечками, яке нібито також складає чи не єдиний сенс старого подружжя, висловлює їхню ніжність одне до одного та до тих, хто завітав до їхнього гостинного дому. А українська гоголівська їжа не просто просочена містичним змістом і вмістом, а й сама створює цей сенс.

Гоголівська їжа — то не просто гріх багатодійства, що, як відомо, є одним зі смертних гріхів. Скорше то поганська стихія, коли поїдаючи щось, виконують не завжди зрозумілі непосвяченим ритуали. Коли ніякі молитви й пости не вгамують поєдинку з наїдками, бо ж їжа все одно переможе.

Увірветься, наздожене й заплигне до рота, як Пацюків вареник, попередньо обмастившись у сметані.

Чи не тому саме в контексті цієї любові до їжі такою моторошною виглядає смерть Гоголя? Чи не тому християнин Микола Гоголь, заплутавшись у своїх гріхах, обрав собі саме голодну смерть?..

І з сиром пироги...

Мало що так яскраво відображає характер народу та його історичну долю, як їжа — та, яку споживають щодня, й та, яку готують на свято, якою частують гостей; страви, які готують вдома, і які подаються в різноманітних закладах ресторанах, кафе, харчевнях, їдальнях. Є люди, які не розповідають і не слухають анекдотів, не слухають музики, не ходять у кіно, є навіть люди, які не кохаються. Але немає людей, які не їдять. Це стосується й українців.

Згадаймо традиційну українську народну їжу, якою вона постає з класичної української літератури, старовинних кулінарних книжок та етнографічних досліджень.

Почнемо з, так би мовити, класичних українських страв. Різнманітну інформацію про них можна знайти у Нечуя-Левицького, Квітки-Основ'яненка і, звичайно, у славетній «Енеїді» Котляревського, з цитування якого починали свої розділи або монографії, присвячені кухні, всі етнографи. Сучасник Шевченка М.Маркович у книзі «Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян» у списку страв, що налічує 90 одиниць, дає пояснення всім, очевидно, вже в ті часи не дуже й зрозумілим широкому загалу назвам страв, що фігурують в «Енеїді». Не будемо згадувати тут, що таке кендюх, путря чи лемішка, — все це описано у вже згаданого Марковича. Є й детальніша, ніж у Марковича, кулінарія З.Клиновецької (К., 1991), де подано 1000 старовинних рецептів українських страв і напоїв та історичні довідки про найцікавіші з них. Також багато інформації містить робота Л.Артюх «Українська народна кулінарія» (К., 1973). В ній знайдемо не уникненні в ті часи цитати з Л.Брежнєва, а також твердження про класовий характер української кухні, але є й досить детальна інформація про їжу й побут українського села як основного середовища, де зберігалися українські «харчові» та застільні традиції, подано бібліографію етнографічних досліджень і навіть добрим словом згадано матеріали експедицій «українського етнографа буржуазно-ліберального напрямку П.П.Чубинського».

Протягом радянського періоду видавалося чимало кулінарних книжок для домашніх господарок. Була й література про українські страви. Цілий розділ присвятила українським стравам помпезна сталінська «Кулинария» (М., 1951) та «Книга о вкусной и здоровой пище» (М., 1953).

Пізніше було видано й інші кулінарні книги української та інших національних кулінарій.

Але кулінарні книги не відбивають реального «харчового стану». Ці книжки вважалися престижними подарунками на новосілля чи весілля, вони майже не потрапляли на прилавки книгарень, зате прикрашали вітальні поряд із Дюма та Пікулем. Та господині віддавали перевагу давнім маминим рецептам та рецептам, запозиченим у подруг.

Друкувалися й друкуються кулінарні рецепти у жіночих журналах. Часто вони викликають роздратування радянських та пострадянських господарок, бо запропоновані там інгредієнти колись були недоступні більшості з торговельно-політичних, а тепер із фінансових причин.

Національне відродження ознаменувалося тим, що було видано й перевидано українські кулінарні книжки, такі як «Українська стародавня кухня» (К., 1993), «Козацькі страви» (Дніпропетровськ, 1991), «Як засядемо, браття, коло чари. Українські народні пісні та прислів'я» (К., 1993), «Что ели и пили казаки» (Запоріжжя, 1990).

Спеціалізованої харчової періодики в Україні не було й нема (у США існує принаймні 4 видання, де друкуються виключно кулінарні рецепти, реклама харчових продуктів, поради щодо дієт, відомості з історії кухні). Але започаткування таких видань у сьогоденній Україні мало змінить ситуацію. такі видання з'являються, коли в країні панує масовий добробут.

Якою ж постає українська традиційна їжа? Ми бачимо, що вона досить різноманітна, страви складні в приготуванні. Їх вигадували, вдосконалювали й готували люди (переважно то були жінки) працюючі, з багатою фантазією. багато (порівняно з кулінарними іншими народів) різноманітних страв із борошна, з додаванням смаженого сала. Це дуже поживні страви. Вочевидь, українські родини не хотіли голодувати, навіть коли було сутужно із м'ясом. Борщ варився щодня. Такого поняття, як «семиденний борщ» (за аналогією щів у сусіднього народу) не існувало.

Трохи про вишуканість українських страв. Загально визнані лідери з теорії та практики кулінарії — французи вважають, що основною ознакою вишуканості кухні є застосування соусів. З.Клиновецька наводить у своїй «Кулінарії» 24 підливи, основними компонентами яких є хрін, гриби, часник. Це, звичайно, далеко не 307 французьких соусів із

більш, ніж 1000 складників. Така обмеженість є наслідком того, що українська кухня була переважно плебейською, а якщо й існувала аристократична, то лише у давні, мало цивілізовані часи.

Дуже багато існує страв і безалкогольних напоїв із фруктів. Усе багатство української природи вніс до своєї кухні працьовитий український народ у вигляді варень, повидел, узварів.

Усвідомлюючи відносність і певну штучність будь-якої класифікації все-таки видається слушним виділити у кухнях кожного народу кухню селянську, плебейську, кухню міщансько-купецьку та аристократичну. До XIX ст. аристократичні кухні склалися мало не в усіх «історичних» європейських націй, проте вони переважно копіювали французьку аристократичну кухню. Кухня міщанська й купецька значно більшою мірою складається із страв протонародного походження. Прикладом національних кухонь, що склалися переважно на міщанській «основі», є німецька та італійська.

Національне міщанство (ремісники, купці) були основним клієнтом у закладах національної кухні. Скажімо, у великих містах Росії поряд із ресторанами європейської, так би мовити, космополітичної кухні виникають і харчові заклади, де подавалися російські народні страви (трактири, чайні, а також нечисленні ресторани — як-от «Слов'янський базар»). Після громадянської війни чимало власників таких закладів емігрували, декому пощастило відкрити за кордоном національні російські ресторани. В Україні з багатьох причин національного купецтва не існувало, а шинки тримали, як правило, євреї, що й зумовило не сформованість української національної кухні як інституції — ані в Україні, ані, згодом, у діаспорі.

Український народ вступив у XX століття з доволі багатими родинними традиціями в приготуванні народних страв і водночас із повною відсутністю української кухні як національної культурної інституції. Якщо стосовно дожовтневого періоду є кілька ґрунтовних етнографічних праць про стан української їжі, то аналогічних досліджень про пожовтневий стан немає взагалі. Як уже зазначалося, за радянських часів виходило чимало кулінарних книжок, проте вони жодним чином не відбивають того, що їв український

народ насправді. З української радянської літератури (на відміну від дожовтневої) не можна зрозуміти, що герої, себто населення, їли. Хоч щось же вони мусили їсти. У роки громадянської війни чи, як тепер кажуть, Визвольних змагань кияни вважали, що влаштувалися на роботу дуже вдало, коли на додачу до злиденної зарплатні отримували талони до їдальні, де подавали пшоняну кашу з кузьками або горох з аналогічною приправою. Селяни у тридцять третьому, траплялося, їли юшку з картопляного лушпиння, макуху, собак, котів, траву й кору дерев. В окупованому німцями Києві варилося лушпиння картоплі та пеклися коржики із використаної кавової гущі. Та то були екстремальні періоди в житті українського народу, пам'ять про які була так чи інакше присутня і в спокійніші часи.

Перш ніж перейти до розгляду харчової політики радянських часів «згори» і харчової ситуації «на місцях», нагадаємо одну побутову, але дуже характерну деталь: туга за дореволюційною їжею. Минулися злидні громадянської війни, побут почав налагоджуватись, але навіть ті господарки, які до революції належали до небагатих міщанок і кому революція нібито щось дала, лили сльози за ідеальною сметаною кінця століття і за топленим молоком, що продавалося на базарі в глечиках зі шкірочкою, яка не давала вилитися молоку, якщо глечика перевертали навспак. Дореволюційна їжа міфологізувалася, і цей міф передавався з покоління в покоління.

Часом з'являються публікації про те, ніби царська Росія, до складу якої входила Україна, була земним раєм, царством Божим на землі. Звичайно, цього і близько не було. Дожовтнева Росія була країною із невисоким життєвим рівнем народу, з низькою побутовою культурою. Але в економіці більш-менш сформувалися ринкові стосунки, й дефіциту товарів, зокрема харчових, не було. Ніякому гнобителю не спало б на думку вирішувати, чи завозити масло до крамниць харківської губернії або курячі яйця до полтавської. Таку природну для забезпечення населення харчами річ, як торгівлю, в СРСР замінили «постачання й розподіл». Територію України, як і всього СРСР, було вольовим рішенням згори поділено на «категорії постачання», й харчові продукти завозилися згідно з тим, до якої категорії належав той чи інший населений пункт. Про командно-адміністративну економіку

колишнього СРСР написано багато. Спробуємо простежити, як її наслідки позначилися на харчуванні українського народу, як трансформувалося ставлення до їжі в масовій свідомості.

Як було сказано вище, їжа народу досить повно відображає його історичну долю. Відомо, що радянський розподіл ґрунтувався на системі привілеїв для певних суспільних груп. Були товари (на різних історичних етапах — різні), які призначалися лише для партійної верхівки і не потрапляли у продаж. Щоправда, ці продукти потрапляли до меню дорогих ресторанів у великих містах за ціною значно вищою, ніж зате платили номенклатурники. Для останніх існували закриті продуктові «розподільники», де пропонувався вибір товарів, що й не снився рядовим споживачам. Але варто зауважити, що сільський супермаркет Західної Європи справив би на рядового радянського споживача значно яскравіше враження, ніж той закритий «партійний» магазин.

У перші роки перебудови з'явилися публікації про те, що для вищої партноменклатури існували таємні, або, як заведено було казати, закриті ферми, де для «слуг народу» вигодовувалися молочні телята, поросята на екологічно чистих кормах, були й закриті теплиці, де для них вирощувалися на вітамінній сировині овочі круглий рік. Куди поділися тепер ті унікальні господарства і, якщо вони ще існують, кому йдуть їхні плоди, — невідомо.

Крім вищої партноменклатури, були й інші категорії населення, яким надавалося пільгове постачання. Існували закриті магазини, де раз на місяць отримати харчовий пайок могли ветерани ВВВ, старі більшовики (ветерани партії). Існувало закрите обслуговування продтоварами на заводах, особливо військових, так званих «поштових ящиках». Які товари вважалися дефіцитними й розподілялися за пайками? Це залежало від населеного пункту, де відбувався розподіл, тобто від категорії, за якою він забезпечувався. Зокрема, в Києві, де твердий сир здебільшого був у вільному продажі, його на пайок не давали, а в Івано-Франківську на пайок ветеранам ВВВ давали відсутні на прилавках вершкове масло та твердий сир.

У свідомості радянської людини сформувалося уявлення про придбану в магазині їжу як безумовно низькоякісну. Розповідали, що хтось буцімто на власні очі бачив, як

квашену капусту натоптували в бочки брудними чоботами, що сметану розчиняють сирію водою, а варену ковбасу виготовляють з товчених коров'ячих ратиць.

Такі ж напівміфи-напіванекдоти складалися (й небезпідставно) про заклади громадського харчування — кафе та їдальні. Супи по їдальнях буцімто варилися з мильної води, піріжки начинялися лупою, а котлети смажилися з ганчір'я на машинному мастилі.

Підстави для такого іміджу радянського держхарчу, звичайно, були, але все-таки страви принаймні піддавалося належній термічній обробці, тож моровиці від неякісної їжі в Радянській Україні не було. Були лише численні гастрити, холіцестити, виразки.

В системі держхарчу ще існували й ресторани, де, траплялося, могли нагодувати непогано. Львівські та ужгородські ресторани були кращі за київські, а якщо поглянути в масштабах колишнього СРСР, то тбіліські чи ризькі були ще кращі. Але в свідомості народу ресторан був негарним місцем. Панувала недовіра до того, що тобі подадуть навіть якщо буде смачно. Ресторан для пересічного українця — й досі місце, де прогулюють нечисті гроші нечесні громадяни. Порядна людина на чесно зароблені гроші до ресторану не піде.

Цікаво, що в двадцяті роки — час соціал-утопічного ентузіазму, радянські інтелектуали всерйоз вважали, що епоха домашніх кухонь минулася, що емансипована радянська жінка не марнуватиме кращих своїх літ над плитою, позаяк усіх — дорослих і дітей, жінок і чоловіків, митців і пролетарів, — задовольнятимуть «фабрики-кухні» та їдальні при заводах, інститутах, школах...

Було набудовано навіть трохи «передових» житлових будинків без кухонь, «для людей світлого майбутнього» (див. Житло). Як нескладно здогадатися, це швидко припинилося.

Але всі ці гастрономи, кафе та їдальні, куди змушені ходити прості трудящі під час обідньої перерви, всі ці категорії постачання, пайки бабусі-ветерана партії та діда-діабетика — то був один бік медалі: те, чим постачала держава «згори». А що там унизу, на кухнях, на плитах стандартних помешкань? На електроплитках у спільних кухнях гуртожитків? Біля печей у сільських хатах? А там варяться юшки, борщі,

печені, печуться пиріжки з найрізноманітнішим начинням, і в кожній каструлі чи гусятниці все різне! Це як мова і мовлення: мова одна, а мовлення у кожного своє. Ніби й постачання одне на всіх, а їжа в кожного своя. Тож якщо ярославський та пошехонський сири в гастрономі розрізнялися хіба що формою, то різницю між пундиками й кручениками у різних господинь відчувалося неозброєним оком чи то, пак, зубом.

Крім офіційних джерел постачання харчовими продуктами існують ще й неофіційні — знайомства у продуктових магазинах, чорний хід до гастроному, куди тебе пустять, якщо ти в свою чергу можеш віддячити тамтешнім продавцям. Знайомі працівники гастроному допоможуть дістати сметану, перш ніж її належним чином розчинили, знайома буфетниця в театрі допоможе дістати сирокочену ковбасу до свята. ЗНАЙОМСТВО відіграло велику роль у якісному харчуванні родини.

І нарешті — БАЗАР, колгоспний ринок, де можна купити все. Тут і розкішні, щойно з городу, овочі, і парне м'ясо, і свіжі яйця. Ходіння за харчами на базар — теж окрема сторінка в житті родини. Деякі чоловіки, повністю доручаючи дружині готувати страви, за продуктами на базар ходять самі.

Звичайно, дисперсія широка, але математичне сподівання української господині зосереджене серед тіста й начиння. А тут іще з села передали кишки та кров, треба ті кишки промивати й начиняти ковбасу вареною (борони Боже, не перевареною) кров'ю з гречкою. Процес створення кров'янки триває кілька годин, але то не марно витрачений час. Відомо, що кров'янка на столі кожного українця вистояла в нерівній боротьбі з церквою, яка забороняла споживати кров живих істот; вистояла вона й у боротьбі із злиднями та радянським харчовим тоталітаризмом.

А святковий стіл — то взагалі святе. На зло всім буде і в нас свято, не гірше, ніж у сусіда. Буде і салат по-харківськи з того ж таки твердого сиру, і салат — олів'є (майонез та зелений горошок — основні дефіцити доби застою, їх «викидали» у продаж перед річницею Жовтня). І кров'янка буде, й дефіцитні шпроти. Торт буде обов'язково домашній — «Наполеон», «Кутузов», «Темна ніч», — хто вже на що спроможеться, аби не магазинний бісквітний чи, навіть, празький.

Тепер про особливості українського застілля. Звичайно, святковий стіл кожної родини має яскраві індивідуальні риси, кожна має свої «фірмові» страви, — і все ж в українському застіллі можна виділити певні загальні риси.

1) Відсутність рідких страв — супів, юшок. Борщ подається лише на поминках. Сьогодні у щоденному побуті переважно їдять тричі на день; рідкі страви, так зване «перше», їдять щодня на обід. Так воно переважно склалося в родинах, так харчують у лікарнях і санаторіях. Але в селянських родинах і досі збереглася традиція їсти юшки та борщі і вранці, і ввечері — це, очевидно, стійка неусвідомлена пам'ять про голодні часи — навіть ріденька юшка швидше дає відчуття ситості ніж хліб і до хліба. А відомо, що відчуттю свята найбільше сприяє те, чого нема у повсякденному житті.

2) На українських святкових столах (не кажучи про буденний обід) до виделки ножа не подають. А якщо серед гостей трапляється хтось із занадто шляхетними звичками, йому нагадають відоме прислів'я, що рибу, птицю і молодицю беруть руками. Втім, іноді ножі покладуть, як годиться, праворуч від тарілки, а виделку ліворуч, щоб не припадало пилом «столове срібло», подароване господарям на весілля, але ножами майже ніхто не користуватиметься, навіть якщо на «гаряче» подадуть битки. Коріння — знов-таки у давній традиції, хоча, згідно зі свідченнями етнографів, певні правила етикету в селянських родинах були. Не можна було мотати ногами під столом, шкрябати ложкою по дну миски, кришити хліб, розмовляти, лізти ложкою до спільної миски «поперед батька».

3) Напої на святковий стіл не добираються до страв і поділяються на два види: горілка (для чоловіків) та вино (для жінок). Іноді жінки теж п'ють «прозору, як сльоза» горілку або каламутний самогон. З одного боку таких жінок шанують («Молодець, баба!»), з іншого боку — вимагати для себе вино за святковим столом — привілей кожної жінки, який, вважається, треба задовольняти.

4) Якщо у французькій далеко не аристократичній родині устриці, салат, форель, артишоки, сир подаватимуть послідовно, а на каву з коньяком запросять до іншої кімнати, то на український святковий стіл страви наставляють густо, так, що не лишається вільного місця, — стіл аж ломиться від наїдок. Українська харчова традиція не виховала правдивих

тонких гурманів, які отримують справжню насолоду, споживаючи лише одну страву. Хоча, можливо, окремо взята страва, приготовлена українською жінкою, задовольнить найвибагливішого гурмана.

Отже, мова про українську їжу знову приводить до розмови про українську жінку. Що ж таки змушує наших господинь так самовіддано накривати столи, вкладаючи душу у кожную страву, додаючи до кров'янки мало не власної крові? Підсвідомий опір тоталітаризму? Свідоме прагнення зберегти народні традиції, чи не так народні, як сімейні? Неможливість по-іншому виразити свою жіночу сутність? Бажання від'їстися самій і нагодувати діточок за всі тяжкі часи, які були і які ще будуть? Чи просто прагнення догодити гостям або власному чоловікові?

Вміння готувати традиційно дуже цінується в українській дружині. Мало не сакрального значення набуло вміння солити огірки. Пересічний українець навряд чи дегустуватиме коштовний коньяк чи вино, але чи покладено у соління листя хрону — визначить неодмінно. А коли за столом гості похвалять, — мовляв, які чудові огірки солить дружина, — то господар неодмінно скривиться й скаже, що матінка солить значно краще, а вже покійна бабуся... Кулінарні якості майбутньої дружини здавна цінуються значно більше, ніж еротичні. З одного боку, таке ставлення в народі нібито засуджується — згадаймо пісню «Беріть собі дівчину, віддайте пироги». Або й на трагічнішому рівні — як у вірші В.Симоненка «Піч» (теж явище популярної культури). Не одна жіночка-хазяечка пролила сльозу над тими жалісними рядками. Але, з іншого боку, таке ставлення українця до українки заохочувалося. «Ой, і лихо ж мені із таким коханням, без гарячих млинців нема залицяння», — співається в іншій народній пісні. Витоки й тут лежать у давній традиції: збираючись на вечорниці, дівчата дбали не лише про намисто й сережки, а й про те, щоб принести власноручно спечений пиріг.

Без сумніву, тяжка домашня робота, основну частину якої складало приготування їжі, «заїла життя» не одній жінці, зав'язала світ не одній творчій натурі. Такий стан справ здавна викликав обурення — і не стільки серед самих пригноблених домашнім побутом жінок, скільки серед народницької інтелігенції, яка вважала себе виразником інтересів пригноблених. На противагу патріархальному іміджу жінки —

кухарки великої родини — в народницьких колах плекалася думка, що смак до їжі — низьке, мало не ганебне почуття, притаманне недалеким тупим людям. Виявом цих настроїв є хоча б той факт, що у творах Лесі Українки, П. Мирного, М. Коцюбинського відсутня кулінарна тема — окраса «Енеїди» чи «Пана Халявського». Цю ж традицію підхопила і радянська українська поетеса Ліна Костенко. Розвиваючи і поглиблюючи тему конфлікту Мавки і Килини, Костенко проводить ту думку, що жінка, яка вправно куховарить, є духовно бідною і мало не розумово відсталою. «Пече, скубе, затовкує і смажить» Галя Вишняківна — на противагу Марусі Чурай, яка складає пісні. Варто зауважити, що деякі автори антикухонних творів у побуті добряче любили попоїсти (якщо судити не по їхніх творах, а за листами і спогадами).

Ну, а уславлені традиційні українські страви, від яких ми почали, — чи існують вони в нашому побуті? І так, і ні. Коли в гості заїде якийсь іноземець — а в пострадянський час це трапляється з багатьма — обов'язково всі порадять: навари борщу, наліпи вареників. Що ще є питомішим, більш українським? На світі борщ не є харчовою візитівкою України, як-от стейк, камамбер чи спагеті є харчовими емблемами відповідно Англії, Франції та Італії. України в світі взагалі не знають, а борщ вважають стравою російською. За іронією долі навіть наші вареники в Польщі, а відтак і на Заході називають «*Pierogi Ruskie*». Але для сусідів-росіян українці — то люди, які готують «зовсім не ті» страви. В російських родинях борщів не варять, хоча буряки й томат там купити неважко. Втім, борщ охоче їдять у гостях у тих сім'ях, де «жена хохлушка».

Недомашні напої

Добре відомо, що спрага страшніша за голод. Без їжі людина існуватиме значно довше, ніж без пиття. Це з погляду біології. А в процесі розвитку культури така природна функція, як тамування спраги обросла численними традиціями, набуло ритуального, а то й містичного значення.

Часто доводиться пити поза домівкою — в дорозі, під час мандрів. У міфічні часи якщо хтось пив в дорозі з незнайомого джерела, з ним неодмінно мусило щось трапитись — або починав розуміти мову тварин, або й сам ставав козлом. Вирішального значення набував кухлик криничної водиці,

що його дівчина давала парубкові. А якщо парубок діставався княжих покоїв, його частували мед-пивом, і в цьому теж був сакральний зміст.

У давні, але вже історичні часи український селянин поза домівкою пив переважно горілку. Парубки до шинку не ходили але одружені дядьки вчашали неодмінно: для спілкування з односельцями, а то й із чортом (згадаймо гоголівську корчму). А червоне вино у церкві ставало Кров'ю Христовою.

У містах існували не лише шинки, де п'ють горілку, а й чайні, кав'ярні, де збиралися і купці, і літератори, й актори, й інші городяни, що потроху ляяли існуючий лад, потроху хвалили себе як основних опозиціонерів, а головне — спілкувалися.

Міняються часи, міняються напої. Коли сучасний городянин вирушає у щоденні мандри, не поїсти поза домівкою іноді вдається, але нічого не випити — просто неможливо. Від середини 70-х років у великих містах України універсальним для певної верстви напоєм, що сприяв рятівним паузам серед біганини буднів, стала КАВА. На той час ця «чорна, як диявол і солодка, як цілунок» рідина давно стала особливим напоєм для усїєї Європи, а з масовим встановленням угорських кавоварок в гастрономах і кондитерських завоювала Україну.

Ще від Сократа відома різниця між високою насолодою, яку дають слух і зір та низькою, яку приносять інші чуття. Але за часів Сократа кави не було, і тому не можна було помислити про високу насолоду від її смаку. «А може, щастя — це сонячне небо і тривалий смак кави у піднебінні?», — писав французький поет Клод Руа. Аналогічні рядки міг би скласти й поет український — завсідник київських або львівських кав'ярень.

В усіх кафе Парижа кава *Espresso* має однаковий смак, бо всюди однакові апарати. Угорські апарати *Omnia* в руках українських буфетниць мають значно більше ступенів свободи. Майже всі київські інтелігенти знають, де каву варять пристойно, а де — паскудно. А також від якої конкретної буфетниці чого можна чекати.

Нехай в гастрономі лайлива черга і купа брудної тари, та життя не таке й погане, якщо з кондитерського відділу лине міцний запах смажених зерен. Високі столики у так званому

«кафетерії» брудні й незручні. До кави пасує сигарета. Але й «некурящі» кавомани виходять з гастроному і п'ють каву на вулиці з чашок із відбитими ручками (ручку відбили, щоб чашку не вкрали). До кави нічого не беруть, хоча «в асортименті» наявні тістечка, але вони спотворюють той «тривалий смак у піднебінні», який створює якщо не саме щастя, то його ілюзію.

До антиалкогольної кампанії 1985 існували недорогі бари, де можна було взяти коктейль із коньяком та лимонним соком і тягти його через соломинку, вважаючи, що п'єш саму сутність життя. Ціни в барах були помірні, молодий спеціаліст міг запросити туди свою дівчину. Але молодіжні тусовки віддавали перевагу не барам, а закладам, де варили каву.

У місцях, де готують каву, сидячих місць, як правило, не було, розмови, що точаться за кавою можуть привести до несподіваних наслідків для могутньої держави, це відомо ще від часів англійського короля Карла II, який був закритий кав'ярні в Лондоні. Але подекуди «сидячі» кав'ярні існували. Кава там була переважно гірша, ніж по гастрономах. Зручна обстановка мала компенсувати низьку якість кави.

Кава стала мало не ритуальним напоєм міської інтелігенції. За кавою призначали зустрічі, за кавою медитували (спілкувалися з Абсолютом) під час обідніх перерв.

1988 року у видавництві «Наукова думка» вийшла книга Н.Н.Пучерова «Все о кофе». За іронією долі це сталося, коли кава тимчасово зникла з прилавків і кав'ярень. У тій книзі подано відомості з історії кави, рецепти її приготування, розказано про славетні кав'ярні Парижа, Мілина, Венеції, Москви. Про кав'ярні дореволюційного Києва відомостей нема. Коли такі й були, вживання кави все одно не було масовим, кавова традиція 70-90-х років не сягає корінням у сиву давнину, хоч і є сьогодні стійкою. Останнім часом відкрилися кафе, де кава, *ESPRESSO* значно дорожча, тож відносно дешева кава й далі п'ється по гастрономах із чашок з відбитими ручками, як і 10-20 років тому.

Пиво, вино і горілка теж у певних ситуаціях виступають як не домашні комунікативні напої. Для працівників неінтелігентних професій є звичним ідучи з роботи придбати кухоль — другий пива з бочки або ж пляшку горілки чи дешевого вина і розпити вдвох чи втрох: пиво — поруч із

діжкою, вино — у під'їзді чи сквері, майже нічим не заїдаючи. Пити в такий незручний спосіб штовхала обмежена кількість кафе, заборона «приносити і розпивати», істотна націнка на спиртне у кафе. Останнім часом таке пиття, що стало банальним сюжетом гуморесок, поступово відходить у минуле. Відкривається велика кількість точок, де «наливають» стільки, на скільки є грошей. А відносно широкий асортимент розлитого по пляшках і бляшанках пива ОБОЛОНЬ витісняє з ринку пивні діжки.

Трохи про статевий склад відвідувачів місць, де споживають напої. Жінка, що п'є каву без товариства, почувається цілком зручно. Біля пива чи горілки жінок нема, а як є, то зовсім пропащі. Втім, у південних містах України — Миколаєві, Херсоні і, особливо, в Одесі можна побачити літніх жінок, що п'ють дешеве вино, сидючи на підвіконні у гастрономі з гідністю відвідувачок дорогих барів. Та переважно селянки чи робітниці ніколи не п'ють ні кави, ні навіть соку в спеку — давня селянська жіноча бридливність пити щось поза домівкою.

А в західних районах України ситуація з не домашнім питтям дещо інша. Більше споживають німецьке вино. І каву п'ють не лише інтелігенти. І варять каву не тільки у Львові, Івано-Франківську чи Ужгороді, а й у будь-якому селі Передкарпаття чи Закарпаття. Кава по-закарпатські — особливий спосіб виробництва кави, як і кава по-турецьки.

Усі напої, перераховані як не домашні, споживаються і в домашніх умовах, але то вже інша культура, інші звичаї.

А серед домашніх спиртних напоїв першість — не за престижем, а за місцем у побутовій культурі та масовій свідомості, — поза сумнівами належить САМОГОНОВІ.

Шлях від першого дистилятора, винайденого у 1334 році провансальським алхіміком Арнольдом де Вальнев, до перегонки браги з метою отримання міцного хмільного напою, яка масово почалася по всій території України в роки першої світової війни, був тривалим і складним. Хмільні напої виготовлялися від часів Київської Русі (здаймо слова святого Володимира — «на Русі єсть веселіє пити», що, можливо, й визначило його вибір на користь християнства) — переважно з меду, але перегонка не застосовувалася. Як свідчать старовинні рецепти, міцність тих прадавніх напоїв не перевищувала 30 градусів. Від XV століття в

Росії, а потім і в Україні існувала державна монополія на виробництво й продаж горілки, яка продавалася по шинках і, вочевидь, активно споживалася. Хмільні напої, зазначені в кулінарії Клиновецької та етнографічному дослідженні Марковича, як-от запіканка, спотикач та ін. виготовлялися на основі купованої горілки «казенки». У російському словнику В.Даля знаходимо слово «самогон» — це особливий вид полювання на ведмедя, в українському словнику Б.Грінченка «самогону» взагалі нема, є споріднене «самограй», але то, за Грінченком, не напій, а самовар.

Злигодні першої світової, а потім і громадянської війни призвели до дефіциту багатьох життєво необхідних товарів, зокрема й горілки. До того ж до 1923 року офіційно діяв сухий закон, що не могло не призвести до масового виробництва кустарної горілки. «Сухий закон» було скасовано, але самогон лишився невід'ємним елементом радянського життя.

Офіційна пропаганда СРСР нібито робила все, щоб люди зненавиділи те огидне явище, яке ніяк не узгоджувалося з моральним кодексом будівника комунізму. Та брага й далі квасилася, виварки ставилися на вогонь, до отвору в кришці ладналася дорогоцінна трубка — «змійовик». На селі не було двору, де б не гнали. В містах теж гнали, але про це далі. На селі без самогону не обійтися навіть непитушим: увесь побут, сам уклад життя тримається на цій рідині. Це офіційно заборонено, існує відповідна стаття Кримінального Кодексу, але від тих, хто пильно слідкує за виконанням цієї статті, завжди можна відкупитися певною кількістю тієї самої рідини. Вони ж теж люди і теж живуть на селі.

Головна причина — економічна. В радянські часи півлітра самогону були в 15-20 разів дешевші за «казенку». Якщо було сутужно з дріжджами, використовували пророщену пшеницю, горох, томатну пасту. Продукт вироблявся двох ґатунків — «для душі» і «для прожитку». Той, що для душі, траплялося, переганяли двічі, ставили фільтри, ароматизували. Для прожитку — вимоги нижчі, аби лиш була необхідна міцність. Самогон — «рідка валюта». У сільської бабусі пенсія — 12 крб. (за Брежнєва збільшили до 40). Вона живе самотньо, а треба полагодити дах і паркан. За пляшку чи дві їй це охоче зроблять. До того ж цукор, спасибі їм, виписали з колгоспу. А як не випишуть, доведеться поратися з буряками. Та це й дешевше, а до роботи на селі не звикати. Особливо

інтенсифікується виробництво, якщо наближається весілля або хтось із старих починає дихати на ладан. Це святе. Прийде все село — не можна, щоб хтось лишився тверезим. Самогон — важливий структурний елемент української радянської сільської культури. Але і в місті самогон шанують. Чому? Авторів цих рядків доводилося не раз обговорювати цю тему з людьми, які не вважалися алкоголіками, але пили часто і з задоволенням, і з тих бесід сам собою вплив висновок, що питуші люди поділяються на дві групи. Перша — ті, що п'ють заради букету, заради насолоди відчуття смак коштовного напою — вина, лікеру, коньяку, гарної горілки. Стан сп'яніння при цьому — побічне явище, а не мета. Другі натомість п'ють задля того блаженного стану, п'ють, щоб швидше зашуміло в голові, забулися життєві проблеми, щоб швидше перейти із реального у п'яний світ. А найшвидше цей перехід здійснюється саме при вживанні самогону, «самограю», «коньяку фірми Самжене», бренді «Три гички». Це встановлено шляхом багатостраждального досвіду. І, мабуть, ще й ця якість самогону, не лише його відносна дешевизна, лежить в основі самогонної сакральності, викликає любов і пошану простого народу. Тож і в наші часи, коли ціна «казенки» не набагато вища від ціни кілограму цукру, основної сировини, коли повно у продажу вітчизняних та іноземних горілок, на багатьох подвір'ях киплять казани, ладнаються змійовики, капає в бутилі дорогоцінна рідина, міцність якої, якщо дотримано необхідної технології, набагато перевищить нещасні казенні 40 градусів.

Деякі майстри з виробництва цього продукту досягають високої культури й відповідно високої якості. Для очищення добре відфільтрованого продукту використовуються чорні сухарі, кукурудзяні качани, цедра, кедрові шишки чи горішки тощо. Продукт належним чином відстоюється й настоюється на травах, і ось він уже задовольняє й першу категорію питущих.

Ми побіжно охарактеризували самогон як алкогольне та соціальне явище. Яке ж національне забарвлення українського самогону? В Росії, як відомо, самогон виробляється також. Але, як свідчать приватні особи та фахівці, культура виробництва домашньої горілки в Україні значно вища, навіть якщо брати найгірші зразки вінницького самогону «Марія

Демченко». Власне, в Росії операцію перегонки здійснюють лише самогонщики-професіонали, що виробляють продукт на продаж. Все, що кваситься для домашнього вжитку, споживається вже на стадії бражки.

Відомо, що в тяжкі часи воєн чи «сухих законів» розквітали подібні явища й в інших країнах — польський «бімбер», американський «муншайн» тощо. Але, наскільки відомо, в не кризовий час вони сходили нанівець, тож не встигали оформитись у культурну традицію.

Одначе й український самогон не треба ідеалізувати. Справді, окремі зразки сягають за своїми алкогольними якостями рівня гарних горілок, та в середньостатистичному бутлі повно сивушних масел, які, всупереч громадській думці, корисними не є.

Зняття заборони на вироблення домашньої горілки (самогону) стимулювало видання про спиртні напої та технологію їхнього приготування*

Сало

*І тільки сниться сало, сало,
і біля сала самогон.*

І.Світличний

Половина населення земної кулі вигодовує свиней. Та лише в Україні споживання жирових шарів свині перетворилось на самобутню культуру, набуло особливого змісту, стало атрибутом національної ідентичності. Ось який колоритний рецепт приготування сала наводить згадана Клиновецька у своїй «Кулінарії»: «Одгодовану добре і саме найкращим хлібом свиню заколоти у груди під праву лопатку ножем костоломом. Обережно обсмалить, щоб шкура не порепалась, задля чого поливають свиню водою, кладуть на неї соломку і запалюють. Це роблять кілька разів. Після цього обливають її холодною водою, накривають соломкою, щоб вона спітніла, одпарилась і щоб пригара одлипла од шкури. Потім того обскромадити шкуру, щоб була чистою і зовсім білою. Тоді обмити чистою водою і тельбушити. Сало різать

* «Напої наших предків» — К., 1991; Циганенко В.О. «Домашня горілка: рецепти міцних напоїв», «Міцні козацькі напої» — Дніпропетровськ: «Лівий берег», 1992; та ін.

на смуги, вдовж всієї свині, завширшки 3 вершки. Ці смуги порізати на квадрати.

Шматки сала обтирати сіллю, засипати їх нею і складати у сальник. Наложивши добре, зашити ниткою, обв'язати навхрест міцно і поставити у ночвах на добу, а потім повісити на повітрі чи в шопі, тільки не в вогкому місці. Через місяць можна їсти».

Ось така висока культура «салоробства» пропонується у відомій кулінарії. Українські гурмани завжди відчують, чи шкірочку на салі було обсмалено так, як це робилося здавна — соломою, чи модернізованим методом за допомогою паяльної лампи. Купувати сало на базарі — справа переважно чоловіча, гарний господар не доручить її дружині, хоча куховарить майже виключно жінка.

Активно й охоче споживати сало — то не лише прояв національного духу, то характерна риса приналежності до певної соціальної групи (дуже численної в Україні) — селян та городян у першому поколінні. казати про когось «їв сало, а тепер їсть балики» — то сказати багато про кар'єру, про теперішнє й минуле індивіда.

Здавна сало, так би мовити, в чистому вигляді було їжею бідняків, хоча сало чи смалець використовувалися для приготування мало не всіх українських страв. Навіть кондитерські вироби печуться на смальці. А ще сало рятувало українців у злиднях. Рятує й тепер. «Сало — український СНИКЕРС» — розповсюджений жарт новітньої доби.

Ритуальна їжа

В етнографічних працях, як-от у роботі Олекси Воропая «Звичаї українського народу», згадано чимало народних звичаїв і страв, пов'язаних із тими звичаями. Що з того збереглося на сьогодні? Зупинимось на п'яти основних моментах, які вимагають ритуальних страв. Це піст, Різдво, Великдень, весілля, похорон.

Відомо, що на селі звичаї зберігаються значно довше, ніж у місті. На сьогодні релігійних постів не дотримуються і на селі. Про піст пам'ятають, але особливих пісних страв не готують, «грішать».

Різдвяні ритуальні страви — кутю, пісний борщ, узвар, тощо на селі готували завжди, можливо, виключаючи трагічні роки голодомору. В місті Різдво в останні десятиліття майже не святкували, ритуальні страви почали потроху готувати

у міських родинх лише останніми роками, коли почалося відродження православних обрядів та звичаїв.

Єдиним релігійним святом, яке відзначалося завжди і на селі, і в місті, з усіма давніми атрибутами і з приготуванням відповідних страв, був Великдень. Готувалися паски — і сирна, і з борошна, фарбувалися крашанки, а зрідка навіть писанки. Великдень у радянські часи «випадково» збігався з Всесоюзним комуністичним суботником або недільником. У школах і в установах проводилися лекції про реакційну роль християнства. Ці заходи сприяли посиленню серед загалом збайдужілого до релігії народу залишків релігійних настроїв. У великодніх ритуальних стравах, мабуть, найбільше збереглися донині прадавні кулінарні звичаї.

У містах немає стійкої й розвиненої традиції весільних ритуалів. Іноді шлюб укладається без весілля, й це нікого не дивує. На селі весілля — неодмінна річ, батьки дітей передшлюбного віку беруться за найважчі на селі роботи (наприклад, приймати пологи у корів), щоб мати змогу викинути на весілля суму, рівну ціні автомобіля. Та ритуальні весільні страви і на селі відійшли в минуле. Навіть традиційний весільний коровай майже не печеться. Головне — нагодувати й напоїти все село, і то протягом кількох днів.

Більшою мірою ритуальні страви збереглися на сільських поминальних столах. Готується коливо, поминальна капуста, борщ, млинці. В місті поминальні столи теж завжди накриваються, здебільшого без обов'язкових ритуальних поминальних страв.

Цікаво порівняти ритуальні українські та єврейські харчові звичаї. Якщо в українця під впливом якихось обставин прокинулося національне почуття, то це аж ніяк не виявляється в тому, що він починає активно їсти саме вареники, варити кутю на Різдво і принципово не їсти пельменів. Натомість єврей, який приходить до національного самоусвідомлення, а значить, і до юдаїзму, починає саме з дотримання релігійних харчових обмежень — вживає лише кошерне, щосуботи їсть халу при свічках. Тож хоча народна харчова традиція України й багата, патріотизм не дуже пов'язаний у свідомості українця з вірою та їжею.

Сучасна ситуація, як відомо, кризова, це стосується й сфери харчування. Зникають терплячі жіночки, здатні

годинами промивати кишки для домашніх ковбас, шити голкою завиванці, пекти вергуни. Продукція з дачі досі активно консервується на зиму, але ця акція втратила своє сакральне значення через засилля імпоротної консервованої продукції, яка не поступається смаковими якостями домашнім солінням. «Краще крутитися і заробляти на фірмові харчі, ніж стояти догори задами біля ваших банок» — учить відсталих батьків нова генерація. І дочки не переймають у хазяйновитих матусь кулінарних навичок, а ходять на шейпінг, щоб привабити женихів із Америки, шлях до серця яких, як вважає нова генерація українських красунь, іде аж ніяк не через шлунок. Цю тенденцію благословляють і самі огрядні, рано змарнілі матінки: «Хай тобі щастить, доню, бо що я бачила з твоїм батьком, скільки я наварила йому борщів, що аж ложка стояла, і що маю зараз?» Забувають сімейні рецепти і берегині домашнього вогнища — бабусі. Домашні торти дедалі рідше прикрашають святкові столи, бо на той заповідний торт із 24 коржів з чотирма видами кремів піде дві третини пенсії.

Втім, відбувається й інше явище. Вищезгаданих бабусь починають експлуатувати нові багатії та «гості столиці». І за суму, еквівалентну 1-2 долларам, печуться торттики «Вишневе щастя» для родини індонезійського посла. Оголошення типу «Зроблю неповторним святковий стіл забезпечених людей» стали звичними в газетах. Очевидно, ми стоїмо на порозі поновлення інституту куховарок.

Життя стрімко змінюється, набуває нових реалій, народжуються нові покоління, які швидко засвоюють нові харчові штампи. «Дитинко, поїж супчику», — годує онука бабуся. «Це суп КНОРР?» — запитує онук. Який там кнор, це домашній супчик, їж, деточка». Але забамбулена рекламою деточка вимагає КНОРР, і якщо супчик прийде юному споживачеві до вподоби, він дасть йому найвищу похвалу: «Це Анкл Бенц».

Усе змінюється, — і ринок їжі, і робочої сили, і наречених. У кризовий час завжди здається, що настав кінець світу, саме ця криза доб'є людство остаточно. Але будь-який кризовий стан минає, життя триває, бо люди щось їдять. Будемо сподіватися, що розвиток ринкових відносин поступово призведе до піднесення вітчизняної харчової промисловості та ресторанного сервісу. Остаточно забудуться поняття,

які вже почали забуватися: «дістати», «отримати пайок», «виросити на дачі». З'являться за доступними цінами зручні та якісні напівфабрикати, і жінки не проводитимуть увесь свій вільний час на городах і біля плити.

Приплив туристів до України, котрі, як відомо, охочі до національної екзотики, спонукатиме власників ресторанів ввести до своїх меню страви національної кухні, або й повністю спеціалізуватися на них. Хранителями традицій національної кухні стануть переважно кухарі-професіонали, а не лише домашні господарки.

Свято — це святе

Ці три свята йдуть одне за одним на межі зими й весни, і преса щороку відгукується на них. І кожен автор шукає нетривіальний формат, щоби сказати кілька слів про ці свята...

Вогонь паперових сердець

День святого Валентина в Україні, як і в усьому пострадянському світі, відзначають зовсім недавно. Пам'ятаю, своє колишне нерозуміння відомої репліки божевільної Офелії: *раненько в Валентинів день, /В передранковий час, /Як Валентина Ваша, йду,/ Я під вікно до вас.* Так, було цілком зрозуміло, про що йдеться, але до чого тут Валентин і Валентина? Вони радше асоціювались із п'есою відомого радянського драматурга, а не зі старовинним святом, яке католицька Європа відзначає давно. Не будемо розповідати його витoki — про них 14 лютого переповідають щороку протягом уже кількох років. Як звичними стали телерепортажі зі столиці, з регіонів і з-за кордону про які-небудь зворушливі історії з життя закоханих. Але у медіа неодмінно прозвучить та думка, що день святого Валентина — свято не так закоханих, як тих, хто торгує шоколадними сердечками чи подушечками для голок, що мають форму тих-таки сердечок — не кардіологічних, а ознак карткової масті. Картонні, пластикові чи надувні червоні сердечка, якими активно прикрашаються вітрини київських крамниць, певне, символізуючи те саме сакральне входження до Європи, дуже невеликою мірою асоціюються із сердечністю, щирістю почуттів, із радістю їхнього вияву. Скоріше з несмаком альбомних римовок. Але, якщо сприймати оті міщанські сердечка не як щось вистраждане й серйозне, а як відвертий кіч, як постмодерну гру, то все стає на свої місця, і замість гримаси легкої огиди й великого нерозуміння виникає добра посмішка. Нехай собі! Кому це, зрештою, заважає? У світі стільки лиха. Якщо незграбні червоні пластмасові серця з приробленими ручками і ніжками та намальованими личками в когось викличуть посмішку, нехай їх не знімають із виробництва. Зрештою, кілька років тому я також отримувала листи від закордонного бойфренда, де на поштових марках були сердечка, які треба було шкрябати, як лотерейки, і під

срібним покриттям проступало слово «кохаю!» або «сумую!» незрозумілою мовою. А, припустімо, для дівчини іншого віку, іншого освітнього рівня такі символи взагалі могли би видатися вкрай глибокими.

А потім я брала участь у теледискусії про день святого Валентина, де різні люди висловлювали різні думки про це свято. Звучало багато думок про штучність і чужорідність західноєвропейських свят на нашій землі. Мовляв, ніж мавпувати ще одне євросвято, здійснюючи цим ще один глобалізаційний проект, чи не варто було би зробити спробу популяризувати на весь світ день українського кохання імені Івана Купайла? На що лунала відповідь, мовляв, у Європі Сен-Жан і без нас є, а європейського Валентина у нас не було, а тепер, хвала Богу, є. Загалом, учасники дискусії зійшлися на думці, що, хоча жили ми без Валентина і байдуже нам, але, от, він прийшов на наші терени, і великого лиха від того нема. А комусь навіть велика радість. А втім, коли є молодість і кохання, то кожен день у радість, не тільки день Валентина. Але якщо якимось сором'язливим юнакам і дівчатам це експортоване свято допомогло зробити перший крок одне назустріч одному, а коханцям зі стажем допомогло чи то помиритись, чи то дати нове дихання старим стосункам, то, значить, недаремно штампуються і розпродаються як пластикові, так і шоколадні серця.

Певне, така думка про це нове для нас свято панує в усьому суспільстві, якби хтось узявся її досліджувати. Існує й невеликий відсоток валентиноненависників. Здебільшого це або комуністи, або радикальні патріоти. Перші вважають це свято буржуазним, таким, яке не захищає інтересів трудових закоханих, а тільки прищеплює їм міщанські цінності. А другі розглядають день святого Валентина як профанацію самого поняття свята, адже українське слово «свято» походить від слова «святе». А яка може бути святість у пластмасових сердечках?

Якщо заглиблюватись у первісний зміст слова, то англійське *holiday* – такого самого походження і дослівно перекладається священний день. А от російське «праздник» має зовсім інші, аж ніяк не освячені витоки, певне, походячи від «праздного», неробочого стану. А французьке *fête* походить від латинського *festivus*, тобто веселий, забавний, сповнений гумору, привітний, милий тощо. Певне, так воно

і в інших романських мовах. Людям потрібен не тільки урочистий *sanctus*, а й поганський *festivus*. Отже, хай собі раз на рік і в Україні кипить вогонь шоколадних сердець. І нехай усі незгоди залагоджуються так само легко, як ті, що виникли навколо цього свята.

Свято пересічних чоловіків

У 1999 році тодішній президент України підписав указ про запровадження 23 лютого свята Захисника Вітчизни, відновивши цим радянське свято «День Радянської Армії», коли жінки вітали чоловіків. Ряд політичних партій і громадських організацій національно-демократичного спрямування зробили заяву про те, що 23 лютого відзначати день Захисника Вітчизни не варто. Мовляв, перемоги — чи поразки — Радянської (тоді Червоної) Армії в цей зимовий день мають такий самий стосунок до захисту України, як і до захисту Буркіна-Фасо. Пропонувались інші дні, коли варто було би святкувати День захисника України — або 29 січня, день пам'яті героїв Крут, або на Покрову, 14 жовтня, в день створення Української повстанської армії.

Та хоч би який день календаря пропонувався для захисника Вітчизни, із національно свідомих кіл не пролунало заклик до жінок вітати в цей день чоловіків, незалежно від того, чи тягнуть останні на роль захисників, чи дещо не дотягують. І дарувати їм півлітрові чашки, шоколадки, набори кулькових ручок, записники, гаманці. Як і не звернулись не просто до жінок, а до законних дружин дарувати захисникам Вітчизни в їхній день сорочки або флакони «потрійного» одеколону, як це мало місце в радянські часи. Адже за радянськими нормативами чоловіком уважався той, хто отримував подарунок і особливу увагу від жінок «на двадцять третє». А тут буквально криза ідентичності: не буде маленького сюрпризу ні вдома, ні на роботі, не буде ні поцілунків від жінок, ні накритого стола, ні тостів «За наших дорогих чоловіків!» Невже ми цього не заслужили?!

В останні роки в популярних газетах неодноразово з'являлися публікації про те, що указ про створення Червоної Армії було підписано не 23 лютого 1918 року, а десь у січні. А наприкінці лютого під Нарвою була не перемога Червоної Армії, а її поразка. То що ж, власне, святкували радянські люди протягом десятиріч, коли навіть і радянських перемог

біля витоків одного з найпопулярніших радянських свят не було, тільки історичні непорозуміння?

А втім, прив'язка до конкретних історичних подій для народних свят великого значення не має. (Зрештою, це стосується не тільки радянських свят). Має значення радісне збудження в колективі — дорослому чи юнацькому, букети червоних гвоздик, парадні форми на військовиках, запах пирогів удома. Власне й, не відігравав суттєвої ролі стосунок конкретного радянського чоловіка до збройних сил. Всі радянські чоловіки, не лише кадрові військовики, мали не уникне ний стосунок до радянського війська, а у хлопчиків-школярів це було попереду. Якщо в колективі траплявся представник сильної статі з опущеною ниркою або черепно-мозковою травмою, якому пощастило дістати білий білет, його з днем Радянської Армії жінки все одно вітали. Щоб ніхто не почувався ображеним долею в той день. Адже треба було заслужити собі привітання на 8 Березня, яке інакше, ніж привітанням чоловіка з 23 лютого, забезпечити собі було проблематично.

За привітаннями «на двадцять третє» і «на восьме» сумує великий відсоток українських чоловіків і жінок, і це аж ніяк не лише ті, хто ностальгує за Радянським Союзом. І хлопчики, які не пам'ятають радянських застіль на двадцять третє, також хочуть, щоб їх привітали дівчата. Власне, ніхто не забороняє й надалі святкувати «День мужчини» й «День жінки». Восьме березня лишився вихідним днем, двадцять третє лютого вихідним не був і за радянських часів. Але й ніхто не забороняє висміювати в медіа тандем «23 лютого — 8 березня». І коли ці дні втратили однозначну підтримку на рівні держави й громадської opinii, багато чоловіків і жінок відчули душевну порожнечу. Особливо засумували жінки. Адже наростання іронічного ставлення в суспільстві до «совкових» свят багатьом жінкам перекрыло можливості елементарно нагадати про себе. Образа тим сильніша, бо, певне, багато радянських людей сприймали ці «одностатеві» свята не як ідеологічні, масові, накинуті згори, а навпаки — як теплі, душевні, під захистом яких можливий вияв індивідуальних почуттів жінки до чоловіка і чоловіка до жінки.

Про роль масових свят у житті особи і в культурі народу можна говорити багато. Є традиції тає стереотипи. Те, що

для одних є мудрою традицією, для інших давно вже стало непотрібним і комічним стереотипом. Дехто й досі іменує 23 лютого святом справжніх мужчин — звісно, відразу постає питання, яких чоловіків зарахувати до справжніх, а яким — відмовити. Як на мене, це свято чоловіків пересічних. Бо тим чоловікам, яких я зараховую до справжніх, не треба прив'язки до «всенародного свята», щоби виявити свою мужність. І дозволити жінці виявити жіночість.

Жіноча доля, мов букет мімози...

Про 8 березня в пострадянські часи було сказано багато неприємного. Мовляв, це свято не так возвеличує жінку, як принижує її. Жінка повинна відробити букет гіацинтів накритим столом і годинами біля плити. І взагалі, це не так свято жінок, як свято тих, хто торгує квітами. (Хоча чи існує у світі таке свято, на якому б не паразитувала торгівля подарунками?) Багато критикувались і витоки жіночого свята «імені Клари Цеткін», не будемо повторювати сказане багато разів. Але, зрештою, День жінки, День матері є мало не в усіх культурах, навіть у мусульманській. Найзавзятіші поборники «Міжнародного жіночого дня» пропонують не скасувати його, а замінити його іншим днем, більш питомим для української культури. Як альтернативний варіант пропонується, наприклад, Благовіщення як День української матері. А ще переддень «жіночого» свята протягом останніх років уважається вдалим приводом поговорити про жіночі проблеми. І тут я беруся твердити: хоч би в який день відзначалося свято жінки, права жінки-матері в Україні зневажаються чи не в найбрутальніший спосіб.

В Україні, як будь-де, є певний відсоток щасливих родин, але їх до смішного мало. Чи не тому найбільший поет України, чий день святкується наступного дня після жіночого, у своїх хрестоматійних рядках про сина і матір батька не згадав? Чи не тому, що останній нерідко виступає ворогом-супостатом — хай шевченкознавці дарують таке нетрадиційне тлумачення безсмертних Кобзаревих рядків! Бо ж рай на українській землі настане тоді, коли і син, і мати будуть надійно захищені законом. Якщо якійсь жінці пощастило мати чоловіка, який, перефразуючи рядки Лесі Українки, «ніколи не вживав супроти жінки ні тої сили, яку йому дала сама природа, ні тої сили, що дає закон», то вона

буде захищена із будь-яким законодавством. Але таких чоловіків вкрай мало, та й ті здебільшого існують у фантазіях поетес. А для стосунків із реальними, земними чоловіками, батьками реальних українських дітей, потрібен реальний захист у вигляді реального законодавства.

Сьогодні ніхто не тримає жінку біля негідного чоловіка, вона може піти від нього або, залежно від ситуації, вигнати його зі свого дому. Тут закон — на боці жінки. Але от жінкамати лишається сам на сам зі злиднями, з колишнім чоловіком і з українськими законами. Хто програє, хто виграє? Тут не потрібен тоталізатор. За законом жінка має право на утримання дитини або дітей від колишнього чоловіка. Реально українське законодавство може гарантувати їй 30–40 гривень, в ситуації, коли для забезпечення дитини потрібно за найскромнішими підрахунками, 600–700. Чоловіки, які сплачують оті трикляті аліменти, цілком можуть захистити себе офіційною зарплатнею в 150 гривень, з яких і вираховується утримання дитини. А до неофіційних доходів ніякий закон не добереться.

Мільйони українських жінок зустрілись із цією принизливою проблемою. І дійшли висновку, що в Україні треба не судитись, а заробляти. Деякі, поки ще не згасла врода, знаходять спонсорів, які ніякою мірою не беруть участі у вихованні дітей-безбатченків, але певною мірою підтримують матір матеріально. Принаймні більшою мірою, аніж рідний батько чи українська держава. А більшість українок стають до праці, не відмовляючись від жодної нагоди бодай щось заробити. Бо ж хоч як тяжко заробляти в Україні, та видрати своє від колишнього батька за допомоги українського законодавства на декілька порядків тяжче. Або і взагалі нереально. Адже горе-батька нерідко треба не тільки «обкласти» платежами, а й власними силами розшукати. А це — процес нелегкий і недешевий. Не всі жінки мають той невичерпний запас життєвої енергії та іронії, який дозволить довести процес до логічного кінця. Більшість марніє, всихає, їх уже ніякими гіацинтами до 8 березня не відживити.

Ніякі земні закони не можуть змусити чоловіка не бути грубим із жінкою, не прирікати її на непотрібні вагітності, шанувати її невід'ємне право на реалізацію в публічній сфері, повноцінно виконувати батьківські обов'язки. Але є ті виміри життя, де законодавство у змозі бодай якоюсь

мірою захистити жінку-матір від принизливих суто жіночих проблем.

Коло специфічно жіночих проблем не вичерпується самим лише материнством. Та в переддень жіночого свята кожній матері, якій Бог дав сина, хочеться щиро побажати виростити його так, щоби він не поповнив армію «ворогів-супостатів» для наступного покоління жінок...

А далі ще одне свято.

Найзагадковіший день

Якщо на Заході з-поміж християнських свят найпишніше святкується Різдво, то на Сході — це Пасха, Великдень. І саме протягом страсного тижня відтворюються ті містичні події євангельської історії, які покликані нагадати, що будь-які страждання не є марними, що й після найтемнішої темряви, після всіх тріумфів зла неодмінно прийде світла неділя. Хоча й шлях до раю, до Воскресіння, пролягає через пекло.

Субота перед Великоднем між темрявою великої п'ятниці та світлою неділею є днем глибокого мовчання. «Христос страждав, помер і його було поховано». В цей день Господь, який був у Христі, побував серед померлих, він пішов зі світу живих і сповна пізнав смерть, як одного дня це станеться з кожним із нас.

Гетсиманська мука — останній момент, коли можна було уникнути долі. А потім зрада найближчих друзів. Потім неправий суд і тортури. Люди, в чиїх руках влада, грають із долею в'язня. Він пізнав усе це на власному досвіді. Євангеліє розповідає про темряву над землею, яка була страшнішою за фізичну темряву, бо то була темрява, яка поглинула поняття й цілі, яка знищила саму ідею добра. Із уст замордованої істоти, прибитої іржавими гвіздками до дерев'яного хреста, виринається глибокий крик: «Боже, Боже, навіщо ти залишив мене?»

Як сталося так, що Бог любові зійшов у темряву світового зла? Він пройшов той шлях до кінця. Він не тільки помер, «він зійшов у пекло», як каже Святе Письмо. Прямо в античний Аїд, в юдейський Шеол, місце, куди йдуть усі померлі. Але велика слава християнської віри полягає саме в тому, що Бог, який відкрився в Ісусі, є тим Богом, який увійде в німоту смерті. Він зійшов просто в пекло відсутності сенсу.

Жахає крик відчаю, що вирвався із вуст розіп'ятого. Якщо втілення Бога було справдешнім, якщо Бог таки прийшов у світ, щоб пізнати людське зло й людську смертність ізсередини, то на те була Божа воля пізнати світ, де Його немає, світ, у якому немає вищого сенсу. Він зійшов у пекло, де немає Бога, у пекло, де не може бути Бога, у пекло, де люто не сприймають ідей Бога, в могильну тишу. Бог любові пізнав ізсередини зло і страждання світу, породжені жажливою свободою любити чи відкидати любов — любов як співчуття до чужих страждань. На хресті «перед нами відкрито велику книгу милосердя».

В одному із псалмів за кілька сторіч до подій, зафіксованих у Євангелії, було висловлено сподівання, ніби одного дня Бог зійде й до безодні пекла. Для християн, які святкують Великдень, це вже не сподівання, а свята реальність. Християнська уява шукала яскравих образів, аби виразити впевненість у тім, що Бога можна знайти й пізнати навіть у найчорнішій темряві. Апокрифічне Євангеліє від Никодима описує драматичну зустріч у царстві мертвих Христа й сили темряви, яка міцно тримає померлих полонених. Стіни пекла палають, наче мури Єрихону, і полонені виходять на волю. Звідти походять витоки незліченних середньовічних містерій, коли розігрувалися моторошні сцени пекла, де конфлікт між добром і злом, між життям і смертю був так само популярним, як і в американських кінофільмах XX–XXI століття.

«Він зійшов у пекло»: тиша страсної суботи настає після великої п'ятниці, і то могильна тиша і німа темрява переможного зла, яка покличе Христа до нового життя, в якому воскресне Бог. Смерті немає, Він повернувся до життя, до царства любові, над яким не владна смерть. Ікони східного християнства зображують Воскресіння не так, як це робили західні художники Середньовіччя, які малювали Христа, що встає із гробу, але Христа, який тріумфально перемагає сили тьми. Він топче ногами уламки пекла. Неправедно ув'язнених відпущено на волю, демонів повергнуто, життя тріумфує. Він сховався у найглибше пекло, однак переможно вийшов звідти. Чи не в цій грандіозній символіці зосереджено той глибоко гуманістичний сенс християнства, який не може не зворушити навіть людей абсолютно світських, які є християнами тільки за традицією?

У черзі за святою водою

— Ви мені скажіть, чи коли-небудь бачили священика, який вірив би у Бога? — обернулася до натовпу жінка в норковій шубі.

— Бог з вами! Перехрестіться! Згадайте, де Ви є, — зарепетувала жіночка в картатій хустці до брів.

— І правда, як ви так можете? — з пафосом мовив високий добре одягнений сивий чоловік, який у черзі за святою водою мужньо тримав хутряну шапку в руці.

— Погляньте, скільки людей прийшло сюди, слава Богу, повертаються до Бога, а ви... — біля їхнього витка черги саме проходить жінка з релігійним обличчям у чорній довгій спідниці. Таких посилають по вагонах метро збирати на відбудову храмів.

— Більше людей — то вам же більше доходу, — знизусе фірмовими плечима норкова шуба.

— Не розумію одного, якщо ви так думаєте, — знову бере слово простоволосий, — навіщо ви сюди, прошу пробачення, приперлися?

— Вас забула запитати, — відповідає норкова шуба.

— Люди, людоньки, не лайтесь хоча б тут! Ви не за вермішеллю

— А ви чули, що оця... каже?

— Та хоч би що вона казала, а ви стійте спокійно. Благодаті на всіх вистачить.

— Якби ви чули, що вона казала, і вперше, і вдруге, і втретє...

— І що я такого казала? — обурюється норкова шуба, — Та гидко поряд із вами стояти! Піду стану подалі. Майте на увазі, я за дамою в чорнобурковій шубі.

Норкова шуба виходить із черги та стає осторонь. Слово бере чорнобурка: — Жидівка! Відразу видно, що жидівка! Бачили, яка в неї шуба?

— У вас шуба не гірша, у мене такої за все життя не було й не буде.

— Та навіщо би жидівка сюди йшла? У них там є своє.

— А вони нашу святу воду беруть і відправляють до своїх лаболаторій у свій Русалім, вивчають її состав.

— А то нащо?

— Роблять із неї лікарства, креми, а потім нам же і продають. Жиди є жиди.

— А ми й без жидів умиємося святою водичкою та будемо собі здорові.

— А я нею не тільки вмиваюся, а й п'ю щоранку по тридцять міліграмів.

— А як ви п'єте, — зацікавилася жінка, в якої не було й не буде дорогої шуби, — сиру чи кип'ячену?

— Якщо будете кип'ятити, вся благодать википить.

— Правда? А в моєї сусідки від святої води була дизентерія. Швидка забрала.

— А я додаю святої води до всіх страв. І ніякої дизентерії. Все дуже добре.

— До всіх страв, кажете?

— Абсолютно до всіх. І до борщу, і до супу.

— А як ви гадаєте, і картоплю в ній можна варити? Чи картоплі не варто?

— Все варто. Як є свята вода, то є і здоров'я.

— Не кажіть. Самої святої води замало.

— Якщо вірити, то й не мало.

— Та щось усі почали вірити, аж не продихнути. Третю годину стоїмо.

— Не кажіть! Коли не було цього релігійного екстазу, так було хорошо, прийдеш і за 15 минут возьмеш воду.

— І то вірно! А тепер набігло всяких, хто раніше до церкви ні ногою!

— Ага! Комуністів усяких! І камсамольців!

— Я то завжди сюди ходжу, то можу спостерігати цю картину.

— І я!

— І я!

Виявилось, що в тригодинній черзі на церковному подвір'ї всі ходили до церкви завжди. Ще за Сталіна. Неофітів нема, принаймні ніхто себе не визнає таким. Навколо черги мандрує хресний хід з корогвами зі святим отцем на чолі, кроплять чергу. Всі черговики радісно підставляють обличчя й голови під святий дощик, ревнуючи до сусідів, яким невідомо чому дісталось більше благодаті.

— А мені минулого року хустку намочило хоч викручуй, і я весь рік — тьху-тьху-тьху — зовсім не хворіла.

— Ну звичайно! То ж свята вода!

— Послухайте, — кричить молодиця, що розливає воду з великих виварок, — прошу сюди з банками! Тим, хто з пляшками, наллємо потім!

Черга стурбована. У половини черговиків у сумках пляшки з-під «Пепсі-коли» або «Спрайту». Зате горді власники літрових і трилітрових слоїв відчують свою релігійну повноцінність і мотивовану перевагу в отриманні благодаті.

— Звичайно, скільки вона може цирпатись із тими ботилками! А в банку раз і налив!

— А я от так боюся впасти, — виправдовується жіночка в коричневому пальтечку і тоненькій не зимовій хустці, — так боюся впасти, розбити банку і розлити святу воду. Тому і взяла цю пляшку. Це один командіровачний зупинявся і залишив її — жіночка ніби хоче довести всій громаді, що вона не п'є сатанинського «Спрайту». А поряд спілкуються дві розкішні панії в дорогих шубах і вечірньому макіяжі, яких мало цікавить громадська думка. Вони розповідають одна одній, як провели різдвяні свята.

— Ну що, ну випили це шампанське по 25 баксів. Ну і що з того? Тепер його нема.

— А хоч є що згадати?

— Ой, ну вся наша життя, як ця черга. Чекаєш, ніби буде щось таке, а дочекаєшся, то й нічого особливого.

— Ну не лізьте ж ви без черги! Ви же тут не стояли! Майте совість!

— Так сказали ж, хто з банками, той наперед!

— Хто вам таке сказав?

— Та вони ж і казали! — вони — це молодиця, що розливає воду, — скажіть, правда же з банками наперед?

— Розливальниця нічого не відповідає, забувши свій недавній заклик, наливає тоненькою цівочкою до пляшки від фанти святу воду з кухлика, намагаючись не розплескати її.

— Не могли іще одну поставити на розлив, он скільки їх шугає по двору, вперед-назад, вперед-назад. А тут стоїш, уже ноги залякли. Яїшники відмерзли.

— Не хочете — то й не стійте з вашими яїшниками. Це вам не масло.

— От іменно, що не масло! Це ви правильно кажете, що не масло!

Черга як черга. З усіма неодмінними «Ви тут не стояли» та «Куди ви лізете», з довготерпінням і нетерпінням.

— Ви в Миколи Притиска були? Може, там менша черга?

— Така сама. Правда, там у приміщенні. Не так холодно.

— То, може, туди піти?

— Мені той священник не наравиться. От цей — справді святий отець.

— А що там, на Володимирській гірці?

— Ну там же практиканти правлять! Невідомо, як іще вони воду посвятили.

— Так ви гадаєте, вони можуть щось не те зробити?

— Не знаю. Але мені вже одного разу зуба видирав практикант, то я вже заріклася з ними мати справу.

Звичайнісінька черга з обмінами новинами та приголомшливими одкровеннями. Єдине, чого тут не почувеш, це звичного і ще не забутого: «Хто крайній? Скажіть, щоб за вами не займали!» Люди йдуть і йдуть на церковне подвір'я, а виварки зі святою водою підносять і підносять. Благодаті вистачить на всіх.

Моя Україна

Все пишеться якщо не на замовлення, то з приводу. Хіба що приводом, зазвичай, стає не загальновідома дата, а твої особисті обставини. Як виявилось, спроба розібратися, чим, власне, є для тебе твоя земля, призводить до чи не глибших і заплутаніших блукань підвалинами твого ества, ніж коли гранично широко пишеш про те, чим є для тебе батьки, діти, кохання, творчість. А коли намагася відшукати все те, що пов'язує тебе з твоєю вітчизною, мабуть, найважче знайти саме ту риторичку, коли все це не буде ні банальним, ні фальшивим, ні епатажним.

Я народилася в Радянському Союзі та, як слушно оцінив київську ситуацію Семен Глузман, фактично жила у філіалі Росії. Я не мала ні таємного проукраїнського виховання, ні підпільної української освіти. Тільки те, чому навчали в київській українській школі та на природничому факультеті київського університету. Мені завжди подобалися неприродно чемні галицькі хлопці, які зрідка траплялися на київських теренах; із жодним не довелось познайомитися ближче. А наддніпрянські хлопці з села відверто не подобалися, з ними не знайомилася ближче свідомо. Про те, що існують такі музейні експонати, як кияни, які природно говорять по-українськи, я в юні роки не знала. З-поміж моїх знайомих траплялися такі родини, де враз починали натхненно спілкуватись українською. Це бувало штучно і смішно. Або ж на п'яну голову. На другій стадії міського застілля завжди затягали «Кришталева чара, срібнеє дно, пити чи не пити — все одно!» До речі, по селах — усе навпаки: п'яні люди за столами починають з українських пісень, а добре розігрівшись, переходять до російських.

Але не в мові річ, вірніше, не тільки в мові. Пронизливе відчуття польоту і щемної причетності до безмежної краси, відчуте в тому чи тому місці твого міста, не можна висловити жодною мовою. Або ж навпаки, можна будь-якою. Про таке відчуття вміють писати лише великі поети. «І ти — наче птаха — понад безголів'ям летиш...» А втім, це почуття може виникнути і в далеких мандрах. Це — як покохати чужинця. Якою мовою сказати про це? Коли я думаю про свої почуття до моєї землі та їхні витоки, думки завжди уводять кудись убік. До всього треба прийти. Головне — йти, а не стояти на місці. Несповідимі шляхи Господні та дуже непрямі.

На цій землі я — винятково городянка. Українські краєвиди за вікнами потягів далекого сполучення вражають прісною пересічністю. Природа собі, ну й природа. А станційні діти, які, бува, махають руками, вітаючи поїзди, викликають щемне почуття жалю: що вони бачать, бідолашки, крім потягів, які летять повз них? А українські села для мене суттєво більшою мірою *terra incognita*, ніж закордонні міста. Особливо дивують їхні мешканці, українські селяни. Я ніколи не знайду спільної мови з ними, можу тільки чемно підтакувати їм, удаючи, ніби визнаю їхню «мудрість», якою вони самі, здається, дуже пишаються. Я кажу не про тих, хто тікає з сіл, а про тих, хто наразі там лишається, відчуваючи себе хоронителями якоїсь великої та непорушної світобудови з особливою моральністю. А також із величезним пістетом української сільської інтелігенції до російської культури і всіх інших українських селян до російської попси. Дивні люди, ця сіль української землі. Я вкотре дивлюсь, як вони терпляче й самовіддано тягнуть електричками й міськими вулицями величезні торби, що їх мені забракло би сил посунути бодай на міліметр. Дивує специфіка їхнього зв'язку з цією землею, якій вони віддали життя, здоров'я, в якомусь сенсі навіть душу. Деякі з них говорять суржилом, деякі — доброю українською, міри вишуканості якої не усвідомлюють. Та філіал Товариства української мови легше зорганізувати у геть зросійщеному Донецьку, ніж у їхньому селі.

Чи змінили мене ці роки, коли вмить помінялась епоха, хоча й матеріальний пейзаж навколо довго лишався тим самим? Раптово впало все те, що в роки юності видавалося настільки непорушним, що й не вірилося, ніби діти дітей доживуть до якихось змін. Було проголошено незалежність України. Це сталося десь нагорі, я до цього не мала жодного стосунку. Але сприйняла цю подію, добре пам'ятаю свої конфронтації з тими, хто не сприйняв. Найбільше драгувало, що в дискусіях із ними не знаходилося потрібних слів.

Сьогодні я усвідомлюю, що глибинними причинами цієї події в серпні 1991 року була не лише самовіддана боротьба тих, хто органічно не сприймав України радянської. Ні хвилини не оплакуючи СРСР із його відносною економічною стабільністю, процвітанням природничих наук і задовільними пенсіями за віком, я свідома того, що розвал радянської імперії пробудив до життя раніше приспані темні сили, став

причиною чи не такої ж кількості загублених людських доль, як світові війни на цих землях або сталінський терор. Але саме ця «перехідна» епоха, з усім її кричущим злом і мало кому помітним добром є моєю епохою. А попередня епоха, яка тривала перші три десятки років мого життя, моєю не була. Я не була в опозиції до неї, мене в ній просто не було. І тільки коли вона почала валитися, я почала шукати й потроху знаходити власну сутність. Я не застала ні радянських літературних гонорарів, ні радянської цензури, і якщо й маю соромитися своїх перших літературних проб, то лише їхньої недосконалої форми, а не змісту на вимогу доби. Я не можу пояснити, чому небачений та нечуваний для цієї землі сплеск свободи слова кінця вісімдесятих спровокував, зокрема, й особисто мої творчі блукання. Але сталося саме так, і це міцніше прив'язало мене до цієї землі.

Я знов і знов багато думаю про тих, хто їде звідси назавжди. Не мені їх судити. Але з них мені миліші ті, хто їде звідси зі сльозами, а не з прокльонами цієї землі, хоча тут є що проклинати. Чи є патріотичне почуття інстинктивним? Певне, ні. Я зустрічала людей, які благословляли той день, коли залишили «эту дурную Україну» та успішно пустили коріння в чужу землю, рано чи пізно знайшовши там відносний спокій і достаток. Ніяк не всі українські емігранти всіх чотирьох хвиль тримаються за діяспорні інституції, плекаючи якусь, до речі, несамовито штучну Україну, про яку я зараз не буду. Більшість емігрантів успішно влилися в ті суспільства, куди закидала доля, і презирливо забути цю недолугу землю стало для них так само природно, як здати недоумкувату дитину до притулку для інвалідів. У кожного — своя життєва дорога. Я не користалася шансами поїхати з України, коли вони мені траплялись. Можливо, доля пропонувала мені щось не дуже спокусливе. Але люди у своїй більшості чіпляються за ще менш привабливі шанси.

Так, Україну любити складно. Країна войовничо недолугих людей, з яких маніпуляційні технології зробили навіть більше, ніж було задумано. Країна принизливих злиднів і гіркої зневаги до тих небагатьох, хто, силою якихось ірраціональних обставин, найбільше відданий їй. Усе це мало сприяє патріотичним почуттям серед пересічних громадян. Чому ж мимоволі виникає агресивне відчуття протесту, коли говорять, ніби справжнє, неімітоване патріотичне почуття може бути забезпечене тільки надійно за-

хищеною нерухомістю, солідними заощадженнями і всіма атрибутами непохитного соціального захисту? Виходить, від щирого серця можна любити можна тільки Західну Європу, Сполучені Штати, Канаду і Австралію. Ну, може, ще Японію. Скільки ж мешканців решти планети кладуть життя на те, щоб бодай на схилі літ здобути пристойний статус у цих державах! «Хай синам, як не собі...» Сьогодні в цих словах — зовсім інший сенс.

Я вважаю природним і гідним поваги бажання позбавити злиднів якщо не свою країну, то хоч би свою родину. Боронь Боже, я не сприймаю маоїстського гасла «бідність — це добре!» Я не вважаю, що злидні є запорукою високої духовності, а достаток, навпаки, губить людський дух. Але відчуття незбагненого зв'язку зі злиденною та недолугою батьківщиною є чимсь таким, що дає надію. По-перше, ці чуття є добрими хоча б тому, що незрозумілі для циніків. По-друге, вони варті уваги, бо означають існування невеличкої ділянки, недосяжної для масштабних маніпуляцій людськими думками й почуттями. По-третє, вони є вкрай недоречними для нашої конкретної влади. Влада не хоче патріотів. Вона хоче таких, хто однаково клене і її саму, і тих, хто бореться з нею. Влада хоче таких, яких вона, зрештою, й має. Тих, хто тупо заздрить німцям, які не борються за свій шмат хліба з маслом, а тільки тупо працюють за нього. У мене — дуже великі межі терпимості до багатьох явищ. У мене — невичерпний запас іронії та самоіронії. Але я щиро ненавиджу циніків і нігілістів, і саме в цій ненависті народжується пафос мого ества. Якщо ми вже прийшли в цей світ, то, значить, щось у ньому від нас бодай грошки, а залежить. Я назавжди розриваю стосунки з агресивними циніками, і в цьому також моє ставлення до моєї землі.

Моя розповідь — дуже фрагментарна, як фрагментарним є й саме патріотичне почуття в неперервному плині буднів. Ми живемо у жорстокому вирі дрібних і невблаганних буденних проблем. Ми витрачаємо священний життєвий вогонь на розв'язання принизливих життєвих задач. У нашому бутті переважають рутинні події, нікчемні ситуації. Нечастими є хвилини, коли несподівано й гостро відчуваєш: це — моя земля і це — моя доля.

Я не маю на цій землі шляхетного роду. Всі жіночі й чоловічі лінії моїх бабусь і дідів губляться у вирі непримітних

доль незаможних міщан і кріпаків. Я не маю на цій землі вагової нерухомості чи іншого коштовного матеріального спадку. Я не маю на цій землі шляхетного товариства співвітчизників, об'єднаних високою ідеєю. І я не маю на цій землі єдиного, буйночубого, до безтями любого, поряд із яким можна витерпіти все. Увесь мій «скарб» — загострене відчуття моєї долі, химерний зв'язок із цією землею, нестримне бажання і, сподіваюсь, уміння перетворювати власний досвід на іншу якість. І це — мої діти, які також уперто не хочуть їхати звідси.

Традиційно вважалось абсолютно природним любити батьків, подружжя, дітей, рідну землю, Бога. Модерна доба повернула цю «природу» з ніг на голову. Вона почалася з того, що дозволила не любити батьків: мовляв, хтось із них може виявитися прихованим тираном і першопричиною тяжких комплексів своїх нащадків. Щодо дітей, то чоловікам цілком дозволено їх не визнавати. А жінкам дозволено їх не заводити. Також модерна доба дозволила складні, а то й ніякі стосунки і з Богом, і з батьківщиною. Та, попри зняття нібито всіх традиційних заборон, жодна доба, ні модерна, ні постмодерна, зрештою, не дозволяє суцільного цинізму в усіх тих переживаннях. А то й нігілістичної відсутності переживань як таких. І те, що Україна існує як незбагненна цінність бодай для певної кількості українців, є однією з тендітних заporук, що у глобальному просторі симулякрів та імітацій зберігаються непідробні людські почуття.

Прийшла весна і дива наробила:
У небі дзвін задьористо дзвенить,
А монастирський сад напнув вітрила
І все подвір'я тягне у блакить.

Прийшла весна і наробила дива,
Змішалось і грішне, і святе:
Хрести блищать над банями звабливо,
Мов хрестики в глибинах декольте.

3. Ерос у вишиванці

Еротичний сонет

Тече по грудях радісне пиття,
І піниться у нім солодке зілля.
Без свідків і музик шумить весілля,
Гуде на цілий світ серцебиття.

Та раптом стало мукою злиття,
Зробилися даремними зусилля,
Вже на хмільних губах гірчить похмілля,
І руки заблукали без пуття.

І знову злет, надривний і високий,
І знову захлинається неспокій,
Коли в напруженні щасливих сил

Панує млосна влада упокорень,
І вірний ритм несамовитих тіл,
І неповторна новина повторень.

Еротика та український побут

Есей «Еротика та український побут» було написано більше десяти років тому, як і інші тексти з «Нарисів популярної культури України», і відтоді багато чого змінилося. Цей есей вже має історичне значення, його не підредагуєш із урахуванням сучасних умов, можна тільки переписати заново, то ж хай він лишається, як є. Після публікації цього есею в певних колах мене почали вважати фахівцем з української еротики й запрошували писати для різних видань на цю тему, то ж я й надалі розробляла еротичну тему. Кілька наступних есеїв — децю з того доробку, кульмінаційним моментом якого є досі не друкований есей про оргазм.

Розкувати Ероса — наш перший визвольний фронт.
М.Шлемкевич. «Загублена українська душа»

Писати про еротика в культурі цнотливих українців видається справою надзвичайно складною. Інша справа кухня — столи накривають при всіх, а ліжка стелять подалі від людських очей. Втім, еротика й кухня згадані поряд не випадково: їхній зв'язок в українській культурі очевидний. Одним щедрим пензлем виписано життєлюбні сцени «Енеїди» Котляревського — як застільні, так і любасні:

*Еней з Дідоною возились,
Неначе з оселедцем кіт...*

Українське народне прислів'я пов'язує радощі кохання і смак до їжі: «Несолоне їсти — як з немилим цілуватися». А є й про перевагу кохання над повноцінним харчуванням: «Хай борщ без сала, аби душа пристала». «Хоч хліба ні куса, аби до чорного вуса». Але сьогодні частіше почувеш про те, що шлях до серця чоловіка йде через його шлунок. «Без гарячих млинців нема залицяння», — співає народна пісня. Або: «Як густа юшка, то й милая душка».

Що ж важливіше для українця — кохання чи їжа? Якщо переглянути великий масив українських прислів'їв і фразеологізмів, харчових образів бачимо значно більше, ніж еротичних.

Здавна поставало питання: те, що відбувається між чоловіком і жінкою, коли вони наодинці, є проявом сил

добра чи зла? Різні релігії в історії людства відповідали на це питання по-різному. Леля, свого бога кохання, давні слов'яни шанували. На честь його плелися вінки й палили вогнища. Християнська церква відповідає на це питання рішуче і недвозначно: любов тілесна — від диявола, а ніяк не від Бога. «Тіло не для розпусти, але для Господа»*. Єдине виправдання статевого кохання з погляду християнства — це продовження роду. Втім, досить зневажливе ставлення Євангелія і до їжі: «Все те, що входить до уст, вступає в живіт, та й назовні виходить»**. Проте заповіді Христа не заважали життєлюбним християнським народам віддаватися обжерству, та й іншим гріховним радощам життя. Давні слов'янські дохристиянські традиції, панівна християнська мораль, природній темперамент наклалися, переплелися й визначили еротичні обличчя українця й українки.

Як відомо, світом керують любов і голод. На прикладі того, як задовольняються ці два основні людські інстинкти, найяскравіше видно дотикання природи та культури. Їсти, бо голодний — це природа. Їсти з миски — то вже культура. І навіть підстелити газетку — то теж прояв культури (хтось назве її низькою). Задовольняти нездоланий інстинкт продовження роду — то природа. Кохатися з тим (тією), до кого серце лежить — окультурене задоволення природного інстинкту. «Хоч хліб із водою, аби, милий, з тобою». Недарма давня мудрість мало не кожного народу схвалює вибірковість у задоволенні цих двох могутніх інстинктів: краще голодувати, ніж їсти перше-ліпше, краще будь сам, ніж разом бозна з ким.

На початку «перебудови» безіменна радянська жінка здобула мало не світову славу тим, що на модному в ті часи телемостві зі Сполученими Штатами твердо заявила, що «в СССР секса нет». Звичайно, та жінка не мала на увазі, ніби в СРСР відсутні інтимні стосунки як такі. Вона, мабуть, хотіла сказати, що в Радянському Союзі немає порнографії, проституції, статевих збочень тощо, себто всіх явищ, які радянський офіціоз таврував як ганебні. Одначе слова тієї жінки стали сприйматися ширше, масштабніше. Справді, якщо судити про радянську дійсність за сукупністю зовнішніх

* Перше послання апостола Павла до Коринтян, 6, 13.

** Євангеліє від Матвія, 15, 17.

ознак, могло скластися враження, що в СРСР статеві стосунки якщо не відсутні, то зведені до мінімуму, необхідного для продовження роду. В аптеках не було елементарних засобів контрацепції. Дітей у містах України народжувалось небагато, та й на селі багатодітні сім'ї ставали рідкістю.

Статеве питання в СРСР належало до сором'язливо замовчуваних, його можна було порівняти з єврейським: та сама спроба обійти мовчанкою, а якщо все-таки треба щось сказати, вживали найзагальніші слова.

У радянських літературі та мистецтві існувало табу на зображення фізичних міжстатевих стосунків. Іноземні кінофільми потрапляли в радянський прокат після того, як з них було видалено епізоди, які, на думку радянської цензури, могли розбестити радянську молодь, зневажити чисті почуття ветеранів війни та праці. Не існувало чіткої межі між мистецькою еротикою та забороненою законом порнографією. Отже, до порнографії, траплялося, зараховували твори світової класики — до останніх років існування СРСР існувала і кримінальна відповідальність за розповсюдження, наприклад, «Лоліти» В.Набокова. Класичні твори В.Винниченка, дуже популярні у 20-ті роки, де, зокрема, є й поглиблений інтерес до питань статі, не перевидавалися; з ними були ознайомлені лише дуже вузькі кола української інтелігенції. Здавалося, все було зроблено, аби в радянських громадян не виникало грішних сексуальних думок. На місце українських радянських Ромео і Джульєти офіціоз висував солодкавих Брянського та Шуру Ясногорську із хрестоматійного роману Олеся Гончара «Прапорonoсці». Український радянський двієчник неусвідомлено схопив саму сутність проблеми, коли у шкільному творі, цитату з якого наводив гумористичний журнал «Перець», написав: «Шура Ясногорська настільки морально чиста, що ніхто з бійців не наважувався навіть ущипнути її».

Здавалося, пересічна (та й непересічна) радянська людина сформувалася з адекватним радянському офіціозові ставленням до еротичних проблем. Було враження, ніби панував народницький погляд на кохання — його залишки можна й сьогодні спостерігати у старшого покоління. Секс у коханні (навіть шлюбному!) є річчю малопристойною, про яку не говорять. Це є, але не в цьому суть. Порядна людина, особливо порядна жінка, насолоди в ліжку не шукатиме.

Це не головне. А головне — це духовна єдність закоханих. Якщо у хлопця й дівчини спільні улюблені письменники й композитори, то, коли вони одружаться, сексуальні проблеми вирішаться в них самі собою. А вершина сімейного кохання — це коли дружина не тягає тяжких торб із базару, не витрушує килими, коли чоловік вчасно приходиться з роботи й віддає дружині всю зарплатню. Коли чоловік ходить випраний, відпрасований і регулярно споживає свої улюблені страви.

У СРСР сформувався ідеал кохання, де сексуальним стосункам відводилося дуже скромне місце. На це спрямовували і офіційна радянська настанова, і народницькі традиції української та російської інтелігенції, і традиції української класичної літератури, і святенницька православна мораль, окремі положення якої стали догмами моралі радянської. Цьому об'єктивно сприяли також побутові умови радянських людей. Відомий радянський письменник і журналіст Л.Жуховицький у діалозі зі шведським письменником Л.Гансенем казав: «Для покоління моїх родителів любящая жінка — це та, котра п'ять років чекає з війни і десять років — з тюрми... В такій системі цінностей секс займає головне місце просто не може». Ще трагічніше оцінює радянську еротичну ситуацію українська письменниця О.Забужко. На її думку, українську патріархальну етнокультуру «майже одразу катапультовано в тоталітаризм, у «світ без любові». Повноцінне кохання, за О.Забужко, в радянській і пострадянській Україні неможливе за визначенням тоталітарного суспільства.

І все-таки, чи була еротична ситуація в Радянському Союзі і, зокрема, в Радянській Україні такою, як це зобразив Джордж Орвел у фантастичному романі «1984»? Орвела згадано не випадково — саме за ним нерідко судять про радянське суспільство за кордоном, та й наші співвітчизники молодшого покоління. Чи могла КПРС підпорядковувати інтимне життя радянських громадян, і чи мала партія такі наміри? Чи справді радянські українці практикували лише те, що орвелівською новомовою зветься «добросекс»? Навряд. Якщо, за Орвелом, «вдалий статевий акт — то вже повстання», то такі «повстання» в українських радянських ліжках відбувалися регулярно.

Радянський і, відповідно, український Ерос спотворювався не стільки ідеологічним пресингом, скільки побутовими

умовами. Житлова проблема була, без перебільшення, найголовнішою побутовою проблемою в СРСР. Більшість молодят змушені були мешкати в одній квартирі, а часом навіть в одній кімнаті з батьками. Траплялося, що в одній кімнаті гуртожитку тулилося по два молодих подружжя (мимоволі станеш «свінгерами»). Наймати квартиру в молодій сім'ї часто не було коштів. Отже, інтимне життя подружжя мимоволі «контролювалося», але не стільки керівними радянськими органами, скільки сусідами по гуртожитку чи власними батьками.

Житлова проблема позбавила мільйони людей багатьох природних радощів життя. Звісно, в такому стані справ була винна бездарна економічна політика КПРС. Але в дужках зауважмо, ніяк не виправдовуючи КПРС, що у традиційній українській хаті, де, за твердженнями сучасних прихильників патріархального способу життя, панував здоровий Ерос, в одному приміщенні з подружжям спали і дрібні діти, і старі батьки на печі. Для здорового Еросу залишалися хіба що клуні, скирти й галявини з високою травою, але все це — лише влітку.

Дефіцит «житлоплощ» так само обмежував і спотворював дошлюбні та позашлюбні інтимні стосунки. Те, що в багатьох країнах елементарно вирішується в готелі або motelі, в СРСР було трагікомічною проблемою. Ключ від квартири самотнього друга, поки той на роботі, ставав золотим ключиком від райської брами.

Ще одна сторінка радянського еротичного святенництва — радянські готелі. В окремий готельний номер чоловіка й жінку селили лише за пред'явленням свідоцтва про шлюб. Якщо ж, скажімо, жінка завітає до чоловіка в готель, їй дозволять лишатися в номері лише до 23.00. «Громадянський шлюб у нас лише до двадцять третьої», — цитата з популярного радянського кінофільму. Втім, усі готельні еротичні проблеми вирішувалися за хабар черговій.

Та ні статевий інстинкт, ні статеву цікавість у радянських українцях знищено не було. Офіціоз існував якось ніби окремо, а народне життя ішло переважно іншими шляхами. Звісно, була певна кількість громадян, які настільки пройнялися офіційною мораллю, що зробили її принципом свого життя. Були й такі, хто намагався говорити вголос про замовчуване, — їх позбавляли слова. Але більшість приймала правила гри, добре усвідомлюючи, де треба

мовчати, а де можна й поговорити. Весело й задьористо лунали непристойні анекдоти — цей сороміцький фольклор радянської доби, і щоб усе зрозуміти й розсміятися, іноді треба бути добре обізнаними з еротичними тонкощами. Непристойні анекдоти посідали в народі почесне друге місце після політичних. За кадром офіціозу були не лише анекдоти. Тільки-но між людьми однієї статі виникала довірлива дружня атмосфера, відразу могли розпочатися відверті розмови «про те саме». Були місця, де особливо активно обговорювалося те, про що «не говорять», — наприклад, палати лікарень, де навіть викладачки наукового комунізму розповідали, як ото кохалися з чоловіком на розкладному ліжку і як воно поламалося. «Чули б мене мої студенти», — сміялася партійна дама, яку потягло на відвертість.

Були й місця, де не лише точилися балачки, а й провадилися практичні заняття — наприклад, будинки відпочинку й санаторії, де навіть шістдесятилітні старі діви могли втратити цноту. Звичайно, загальна курортна розпуста — то ще один із радянських міфів, але для витворення його було чимало підстав.

Уявлення про українське село як про царство суворої моралі також має міфологічний характер. Український публіцист кінця XIX століття Сергій Подолинський писав про українських дівчат, що сезонно працювали на буряках у південних областях України: «... Вони тікають, біжать на плянтації, тягаються там місяць або два, навчаються пияцтва, розпусти, і вертаються нарешті додому без грошей, обірвані, заморені, нерідко заражені сифілісом». Звичайно, описані явища почалися від кінця того століття, коли внаслідок розвитку аграрного капіталізму патріархальні відносини в українському селі почали руйнуватися.

Отже, еротичну мораль українського суспільства радянської доби можна схарактеризувати радше як святенницьку, а не, умовно кажучи, «орвелівську». В часи «перебудови» почали з'являтися публікації про те, що сексуальна насолода є цінністю для чоловіка і жінки. Та для багатьох чоловіків і жінок у радянських сім'ях чи поза ними сексуальні переживання були цінністю ще до того, як про це заговорили друковані органи.

Хоч би якою святенницькою, брехливою, а часом і комічною була радянська еротика, та кохання і в радянські

часи вважалося безсумнівною цінністю, головною підставою для створення міцної радянської сім'ї. Звісно, траплялося всяке: заради кар'єри (своєї чи чоловікової) жінки йшли на інтимні зв'язки з тими, хто обіймали високі посади; існувала прихована проституція, «комплексне» обслуговування високих партійців та урядовців, траплялася й «безпартійна» розпуста — підпільні притони та борделі. Але всепереможне кохання залишалося безсумнівною цінністю, і не лише в юному віці. В радянській Україні майже не траплялося шлюбів із розрахунку. Звичайно, до певної міри це було зумовлено тим, що в СРСР майже не існувало багатих людей, з якими можна було би вигідно одружитися. Привілейовані мистецькі, наукові, а особливо номенклатурні кола дотримувалися певної кастовості в укладанні шлюбів, дівчат і хлопців «із вулиці» намагалися до свого кола не пускати.

А представники «середніх» радянських прошарків захоувалися і одружувалися переважно без розрахунку. Щоправда, чи не єдиним радянським «посагом» була прописка у великих містах, тож дівчата і хлопці із сіл або маленьких містечок, які намучилися, живучи в гуртожитках, справді шукали шлюбу з мешканцями великих міст, щоби разом із матримоніальною вирішити й житлову проблему.

Але все це було дрібницею поряд із великим коханням, у яке вірили. Через невлаштований побут у хлопцеві роботящі руки цінували більше, ніж уміння заробляти гроші — в радянських умовах великих грошей усе одно не заробиш. Тож навіть низькооплачувані радянські женихи були в ціні. Втім, шлюб у радянські часи чомусь уважався значно більшою цінністю для жінок, ніж для чоловіків. Дівчата поспішали вийти заміж якомога раніше, ніби боячись, що не трапиться більше на їхньому шляху жоден інженер із зарплатнею «120 ре без прогресу».

Нині, в перехідний період, за болісного просування ринкових реформ, з'являється новий клас місцевих багатіїв, і відповідно виростають у ціні жінки — не як особистості, а як еротичні об'єкти. «Жінка в наші дні — це також професія», — пише газета «Бульвар». Часописи друкують інтерв'ю з повіями, які розповідають про особливості своєї нелегкої роботи. Відкрито кордони, українські дівчата мають умови для пошуку заможних іноземців — і як клієнтів, і як чоловіків. Для молодих жінок 20–30 років відкрилися можливості вигідно продати себе, і багато хто поспішає скористатися з цієї нагоди.

Колишній радянський, а нині американський кінорежисер і письменник Ефроїм Савела в одному з інтерв'ю говорив про переваги радянських жінок над західними — мовляв, радянська жінка жертвує собою заради коханого чоловіка, любить його безкорисливо, не кидає, коли він раптом втрачає свій добробут. Однак є підстави вважати, що покоління молодих пострадянських українок буде іншим.

Західні соціологи, досліджуючи еротику в суспільствах із розвиненими ринковими стосунками, описують, зокрема, тип взаємин між цілком рівноправними чоловіком і жінкою, які однаково забезпечують себе, посідають рівнозначні місця в суспільстві. Зародки таких стосунків також намічаються в сучасній Україні. Якщо хлопець і дівчина матеріально незалежні від батьків, вони намагаються винаймати окреме житло, живуть разом, не поспішаючи реєструвати шлюб. Не поспішають і народжувати дитину. А зважуються створити сім'ю, лише переконавшись як у статевій гармонії, так і в гармонії характерів — основній передумові співіснування двох рівних цивілізованих громадян. Але все-таки на сьогодні в Україні серед тих, кому 20–30, набувають поширення еротичні стосунки «дикого капіталізму», коли жінка свідомо погоджується терпіти будь-чий характер та будь-чий секс, аби забезпечити собі добробут. А чоловіки, нездатні такий добробут забезпечити, мають певні проблеми з одруженням. Молоді, гарні, розумні, дотепні й незможні хлопці вже не є такими бажаними нареченими, як іще десять років тому.

Дівоча цнота як культурний феномен

*І я був радий, що така краса
Не марнувалась до моєї з'яви.*

Віктор Неборак

Здавна анатомічна особливість жіночого організму, яка дає можливість визначити, чи були в дівчини статеві контакти, відігравала істотну роль не лише в еротичних стосунках, а й у майнових і соціальних відносинах та в релігійному житті (згадаймо безгрішне зачаття). У багатьох народів збережена дівочість була дуже бажаною, а то й необхідною умовою шлюбу. Це стосувалось і шлюбів у нижчих верствах суспільств, і шлюбних союзів, що мали політичне значення — між представниками монарших родин.

Про сакральність дівочої цноти в певні епохи свідчить, наприклад, якщо не факт, то міф, що Жанні д'Арк довірили військо, лише переконавшись, що вона й справді діва. В Україні ставлення до незайманості було різним у різні епохи і в різних регіонах. Були періоди досить вільної дошлюбної поведінки молоді. Були й часи, коли цнота нареченої мала суттєве значення.

Французький мандрівник і етнограф Гійом Левассер де Боплан досить детально описує мало не прилюдну дефлорацію як кульмінаційний момент українського весілля. Згодом цей звичай відійшов у минуле, але спогади про нього довго лишались у весільних піснях:

*Хоч би я та й до ночі ходила,
Але я свою цноту доносила.*

Український фольклор поетизував дошлюбну цноту. А обійми, цілунки, «любі зітхання», стояння закоханих під вербою до пізньої ночі були природними в період дівування-парубкування. і досі фаянсова статуетка із закоханими у вишиванках, де дівчина з косою схилилася козакові на плече, прикрашає малоросійські серванти і «стілки».

Українські дівчата, принаймні поза Галичиною, не знали засобів запобігання вагітності, і якщо траплялася нецнота, нерідко народжувалися позашлюбні діти. Це обурювало патріархальний соціум; тих, хто не беріг дівочості, жорстко карали. Руйнування патріархального ладу привело до поступової зміни шлюбних та еротичних традицій, змінило ставлення до дівочої незайманості.

У радянські часи не існувало кримінальних чи адміністративних переслідувань за втрату дівочої цноти, але цінність її підтримувалася і лекціями на теми моралі, і брошурами про культуру статевого життя, і всіма табу на зображення еротики в мистецтві, про які ми вже згадували. І далі вважалося, що кожен хлопець мріє одружитися з незайманою дівчиною.

Але про святенництво радянської моралі вже сказано чимало. До того ж за брежнєвської доби неузгодженість теорії та практики стала особливо кричущою. Незайманість упала в ціні і стала від'ємною вартістю. Її відсутність аж ніяк не була перешкодою для шлюбу. Дівчина, що мала

дошлюбний статевий досвід, у товаристві ровесників зовсім не вважалася «гнилим товаром». Фізична незайманість поступово перестала асоціюватися з моральною чистотою жінки. Дівчині так само, як і хлопцеві, громадська мораль дозволила право на пошук супутника життя, визнаючи, що цей шлях може бути і непрямим. Сьогодні український еротичний журнал «Лель» друкує матеріали про те, як мають поводитися хлопець і дівчина, щоб звести до мінімуму неприємності дефлорації та зробити перший сексуальний досвід дівчини незабутнім.

Український еротичний вокабуляр

... Але про це не треба говорити

Ліна Костенко

Як уже говорилося, еротика в українській культурі — це те, про що не говорять, або говорять дуже обережно. Багато понять, так чи інакше пов'язаних з інтимним життям, в українській мові не мають словесного вираження. Йдеться не про наукові терміни іноземного походження, так чи інакше пов'язані зі статевим життям, як-от геніталії чи еякуляція. Також не варто скаржитися на брак пестливих слів, якими українці називають одне одного у хвилини ніжності — такі слова увійшли до народних пісень, їхня питома вага чи не більша, ніж в інших мовах. Йдеться про ідіоматичні вирази типу англійських *dry day* або *wrong door* тощо. В англійській мові таких ідіом дуже багато, їх багато у французькій та навіть у німецькій мові, якою Ломоносов радив говорити з ворогом, а ніяк не з жінкою. До речі, в російській мові, яка, за тим-таки Ломоносовим, має об'єднати в собі надбання всіх європейських мов, цих понять значно менше. Звісно, і в українській, і в російській мовах дуже багато евфемізмів для позначення статевих органів, статевого акту, мастурбації тощо, але це слова з арсеналу «ненормативної лексики», які мають не стільки еротичне, скільки лайливо-образливе забарвлення. А розмовних, але не грубих, часом жартівливих словесних позначень сексуальних понять практично не вироблено. Можливо, вони існують як надбання певного подружжя, але не як надбання мови. До українського фольклору та класичної літератури еротика пробивається в невеликих дозах, у дуже завуальованому вигляді. Якщо

геній англійської літератури В.Шекспір, за твердженнями текстознавців, увів до розмовної англійської мови 1,5 тис. еротичних термінів, які знає пересічний англофон, забувши про їхнє шекспірівське походження, то українські генії, які дуже багато зробили для піднесення української мови, не збагатили її, одначе, відповідними словами та ідіомами. Це не означає, що українці не знають самих понять, влучно охрещених в інших народів, але ті поняття існують у сфері, про яку «не треба говорити». Постійно виникають проблеми під час перекладу як класичної іноземної літератури (Г.Лоуренса, наприклад), так і сучасних західних фільмів. Навіть коли відповідні слова в українській мові є, у відтворенні еротичних епізодів західної літератури перекладачі часом намагаються «оцнотливлювати» їх, дотримуючись національної традиції. О.Забужко, аналізуючи українські та російські переклади 130-го сонета Шекспіра, відзначає українську схильність до «впоєних у кров правил: що пристало, а що не пристало говорити на людях».

Еротичний стереотип українців

*Де ті обличчя, мов тесані з брили,
гімни врочисті і скорбні плачі,
руки, що меч на шоломах троцили,
потім голубили жінку вночі?
О, та любов їм не входила в звичку...*

О.Пахльовська

Ми вже звикли до того, що досягнень України в будь-якій галузі світ або не знає взагалі, або приписує Росії. В англійському словнику *The Wordiworth Dictionary of Sex*, який нараховує до 5 тисяч гасел, де завдяки їхнім досягненням у сфері еротичної теорії та практики згадуються французи, японці, китайці, іудеї, абхазці, якути тощо, українців нема. А й справді, чим, окрім кривавих шлюбних сорочок, встигли ми здивувати світ? Безіменні козаки, «жагуче любі до безтями рук», не лишили в піснях та баладах оповідей про еротичні пригоди. Навпаки, із сивої давнини прийшли розповіді про те, як жінку поміняли на тютюн та люльку, і що найвірнішою подругою козака була його гола шабля. Якщо десь і існує еротичний стереотип українця, то це в найближчих наших сусідів. Українці вважаються темпераментнішими,

ніж буцімто вічно п'яні росіяни чи мляві «прибалти». А українки — вибагливіші до чоловіків, ніж терплячі росіянки. Звісно, цей стереотип досить умовний, можна знайти чимало спростувань — але нас тут цікавлять не стільки медичні факти, скільки саме культурні стереотипи.

Українці в усі епохи намагалися виглядати цнотливими. Нині полюбляють пронизані патріархальною мораллю мексиканські серіали так само палко, як у радянські часи любили індійські фільми: адже в них ідеалізуються жінки, що вірно люблять одного-єдиного мужчину, а якщо трапляється нецнота, жінка карається тим усе життя. Обурюються сучасною «сексуальною революцією» — мовляв, таки краще було, коли все це забороняли. Не бажають вести розмови на ці теми із малознайомими людьми.

А насправді інтерес до предмета такий самісінький, як і в інших народів. Якщо пересічні французи підтримують свій імідж найеротичнішої у світі нації фотографіями оголеної дружини на каміні та манерою вести відверті розмови про засоби запобігання вагітності так просто, як українки розповідають рецепти приготування пирога, то пересічні українці й далі оберігають свій імідж найцнотливішої у світі нації.

Чому чоловічі гріхи не такі тяжкі?

Знайдете чимало чоловіків і жінок, які не припускалися неподобств, пов'язаних із послабленням позицій традиційної моралі. Тих, хто засуджує і випадкові зв'язки, і подружні зради, і громадянський шлюб. Або громадянський шлюб прийняти можуть, але подружні зради засуджують однозначно. А хтось твердо переконаний, що для чоловіка подружні зради і випадкові зв'язки є річчю цілком нормальною, а для жінки — ні. Боротьба за традиційну мораль в Україні ще й досі є актуальною. А також актуальним є питання, так би мовити, гендерної моралі. Тобто, чому чоловікові «можна» значно більше, ніж жінці.

Подвійна мораль щодо чоловіка й жінки здавна непокоїть людство, особливо жінок. Дошлюбні зв'язки для чоловіка завжди були нормою і ніколи не засуджувалися суспільством — мужик є мужик. Для дівчини дошлюбні зв'язки завжди створювали ряд проблем, міра серйозності яких залежала від епохи. Француженки, згідно із соціологічними опитуваннями, вважають запровадження засобів контрацепції епохальним досягненням на шляху до звільнення жінки від облудної подвійної моралі. До речі, якщо мова зайшла про Францію, варто згадати: 1975 року тут було скасовано останній закон, що дискримінує жінку. Згідно з тим законом чоловік міг вимагати забрати дитину у дружини в разі розлучення, якщо його причиною стала невірність дружини. Нещодавно популярний французький часопис «Нувель обсерватор» опублікував результати соціологічного опитування про те, яку модель сексуальної поведінки молоді французьки вважають найкращою для себе. Молоді дівчата відповіли, що всі вони хотіли би вийти заміж. Але, крім чоловіка, мати ще й постійного друга, бо це збагачує життя. А також усі вони хотіли би на додачу мати й випадкові зв'язки, які надають життю додатковий вимір. Результати опитування шокували навіть традиційно терпиме до фривольних ідей французьке суспільство. Ось вони, плоди емансипації! Коли жінок стримувало законодавство, молоді дівчата мріяли про романтичне кохання і щасливий шлюб. Коли закони нічим не обмежують жіночої вродженої неморальності, до чого дійшли жінки!.. Але чоловіки всіх країн і культур не тільки мріють, вони

переважно втілюють у своє життя оту модель сексуальної поведінки, яку змалювали молоді французьки!

Традиційно вважалося, що жінці за розпусту завжди буде тяжка розплата у вигляді абортів і поганих хвороб. Але грамотне застосування засобів контрацепції унеможливило появу дошлюбних дітей та дає змогу уникнути переривання вагітності, якими ще й досі лякають молодих дівчат на світанку їхнього статевого життя. А хвороби, що передаються статевим шляхом, може принести жінці не тільки випадковий партнер, а й законний чоловік, з яким вона вінчалася в церкві. Цнота вже давно не є ціннісною передумовою щасливого шлюбу. Щоправда, нині вона знову в моді, особливо коли шлюб бере заможний чоловік. Тому й відновлення цноти пропонує за помірну платню майже кожна приватна жіноча клініка — попит завжди породжує пропозицію. А також деякі молоді неодружені дівчата, сподіваючись на шлюб із «новим», бережуть цноту, але в дуже оригінальний спосіб, практикуючи, поки не зустрівся наречений, оральний, мануальний та анальний секс.

І, попри всі безодні розпусти, в якій, якщо дивитись із православної дзвіниці, перебувають сучасні чоловіки й жінки, все одно жінці НЕ МОЖНА того, що можна чоловікові. Чому? Варіантів відповіді багато. По-перше, — це дівчата переважно чують від мам: чоловіки — то брудні свині, якими їх зробила сама природа. Жінка покликана ошляхетнювати цих свиней, ставити їх із чотирьох кінцівок на дві. По-друге, що ж це буде, якщо жінка загуляє так само, як чоловік? По-третє, жінка подає кепський приклад дітям. Тобто, якщо тато прийшов додому, пропахлий чужими парфумами, це нічого. А от якщо мама запахла чужими цигарками, це справді жахливо. На виправдання подвійної моралі кличуть саму природу. Мовляв, жіночий організм не витримає такої надмірної експлуатації, яку витримує чоловічий. Від подружніх зрад і випадкових зв'язків жінка швидше старіє, перестає бути привабливою, втрачає жіночність.

Але з другого боку лунають прямо протилежні думки. Так звані порядні жінки не живуть повноцінним життям, не користуються дарами природи, вони лишаються холодними в подружньому житті або самотніми. І саме від самоти або від недолугих партнерів — дарма, що з ними укладено законний шлюб! — жінки старіють і втрачають вроду. А до того ж

статева невдоволеність знижує на 70% продуктивність праці жінок (цікаво, хто її вимірював та якими методами).

На сьогодні українське суспільство більш або менш терпиме до моралі своїх громадян. Але в площині морального й неморального досить часто стаються особисті трагедії. Та мораль у цьому питанні — не суспільна, а глибоко індивідуальна категорія. У кожного є своє глибинне відчуття ЦЕ МАЄ БУТИ САМЕ ТАК.

Моральним є те, що збігається з особистим глибинним знанням. На захист своїх поглядів кличуть і Бога, і природу, і людський суд, і традицію. І хоча завжди можна знайти однодумців, але у кожного — своє глибинне, внутрішнє відчуття добра і зла у питанні стосунків між статями. Воно залежить і від епохи, і від виховання, і від темпераменту. З позиції вічності, питання морального й неморального завжди лишатиметься відкритим.

Ерос у вишиванці

Сьогоднішні українці, які перебувають у тому віці, коли спілкування з Еросом є актуальним, здається, зовсім не звертаються до порад традиції, а обертають свої погляди на Захід, копіюючи стереотипи поведінки, які прийшли звідти з їхньою масовою культурою, здебільшого з кіно. Але навіть зараз, коли, принаймні у великих містах України, ніхто не зважає на традиційну мораль, у медіа гучно лунають голоси, ніби дошлюбна цнота і зворушлива вірність до гроба, до могилоньки є ноу-хау саме нас, етнічних українців.

Тоді як жодна європейська традиційна селянська культура не благословляла ні громадянського шлюбу, ні полігамії. Просто в західноєвропейські країни індустріальна епоха з усіма відповідними наслідками прийшла значно раніше, ніж у Російську імперію, куди входила значна частина України. Тому й на українських землях значно довше панували патріархальні цінності, характерні для напівфеодального суспільства, яке почало активно руйнуватися на території України тільки наприкінці ХІХ століття.

Великі зміни відбуваються в зовнішньому світі, але світ міняється остаточно тоді, коли ці зміни відбуваються в душах людей. Якщо українці ще й досі, буває, обернені до патріархальних цінностей, це свідчить не про їхню вроджену цнотливість, а про те, що світ, який неухильно змінюється, ще не призвів до змін в українських душах. Так було не лише в Україні. Згадаймо хоча б трагедію англійської селянської дівчини Тес із роду д'Ербервіль, героїні однойменної повісті британського класика Томаса Гарді. Її вже не переслідує соціум, коли вона народжує нешлюбну дитину, їй щиро співчують, коли дитя помирає. Але від неї відмовляється наречений, якого дівчина палко покохала, коли дізнається, що юна Тес не цнотлива. Неможливо уявити такий сюжет на теренах сучасної Англії. А колись же ж нинішні розкуті британці були цнотливіші за українців!

Чи відрізняється український Ерос від своїх колег в інших землях? Відомий український політик Микола Томенко свого часу притяг за вуха сумнівну теорію про те, що, коли кохаються українці, то духовна складова їхніх інтимних стосунків значно розвиненіша, ніж в інших народів. Мовляв, українка Ганна Павлівна Керн прагла духовного,

а розбещений росіянин і поет Олександр Пушкін тяг цнотливу дамочку в койку — цікаво, хто б згадав сьогодні про першу, аби не вірші останнього? Шанованого політика хочеться спитати, чи провадив хтось об'єктивні дослідження про коефіцієнт духовного у загальнолюбовному, а також про національну специфіку цього коефіцієнта? Любовне листування всесвітньовідомих французів Елоїзи та Абеляра, яке й понині вражає людство, відбувалося, коли вона прийняла чернецтво, а його було кастровано.

А кохання великого італійця Франческо Петрарки до мадонни Лаури від початку було винятково духовним. Я вже не кажу про хрестоматійний феномен любові ще одного великого італійця, Данте Аліг'єрі, до метафоричної Беатріче, якій великий поет присвятив усю свою творчість. До речі, жоден українець не прославив жодної українки так масштабно, як це зробили згадані вище італійці. Але не будьмо заздрити ні Лаурі, ні Беатріче. Кохання до них є проявом стереотипного в тогочасній Західній Європі культу Прекрасної Дами, культу, якщо розібратися, вкрай еротично нездорового, в рамках якого треба було молитися одній жінці, яка, до речі, мала бути чужою дружиною, а інтимні стосунки мати з іншими жінками, що всі вони завзято й робили.

У культурі кожного народу можна вибрати кілька надзвичайно високодуховних і зворушливих історій кохання. Але пересічні чоловіки й жінки кожного народу кохаються, одружуються і живуть, як уміють, маючи одне до одного безліч претензій. Так само й пересічні українці живуть у повному відриві від любовного досвіду своїх найкращих синів і дочок. Але десь у глибинах душ, зокрема й українських, жевріє мрія про не зустрінутий ідеал. Жінки мріють про одне, чоловіки про інше...

Одні волають про цинізм і продажність сучасних жінок, інші — про їхню жертвовність, самовідданість і терплячість. То про кого ж мріють вони, перш ніж вийти заміж за ординарного двоногого, який, як більшість тутешніх мужчин, має матеріально-житлові проблеми, черевце над ременем і лисину, яка виявляє тенденцію до збільшення? А про що ж мріялося навесні? Про гарного і заможного, який, як лунає з динаміків на базарах, «увезе за сто морів», одягне в шикарне шмаття і буде шикарно трахати? Чи не перевелися

ще дівчата, яким, як ліричній героїні «Польових досліджень з українського сексу» Оксани Забужко, сняться «молоді й красиві ненабагато й старші до тебе буйночубі хлопці, ти мріяла про них, як ровесниці про кіноакторів, ось він вийде на волю, пошрамований і мужній, і ми зустрінемося»... Такий, за яким можна на край світу, бо він здатний туди вирушити? Про що мріє українка навесні? Про чужинця, який повезе у свій заможній спокійний світ? Чи про «нового українця», який забезпечить заможне життя тут, поблизу мами й подруг? Чи вона мріє відбутися сама, реалізуватись як особистість, а вже потім єднати свою долю з тим, хто прийме її такою, яка вона є? І про що мріє український чоловік? Адже весна вдарила в голову і йому?

Один п'ятдесятирічний старий парубок на запитання, чому він ніяк не одружиться, відповів, що не зустрів жінки, яка була б однаково зграбною і на високому прийнятті, і в його мами на городі. У такий спосіб цей чоловік неусвідомлено сформулював жіночий ідеал у розумінні українця. Беатріче повинна не лише ширяти в захмарних емпіреях, а й пекти пироги і варити борщ.

Та проблема борщів постане потім. А в період залицання ідеальна дівчина — це та, в якої карі очі, чорні брови, стрункий стан, духмяні перса-паляниці й незаймана дівочість. Що-о-о? звідки такий анахронізм? Адже вже почало старітися покоління чоловіків, які взагалі не знають, що воно таке. («Не мав честі позбавляти честі»). Але це в реальному світі. А ми зараз про світ ідеальний, омріяний.

А світ, поки там що, з постіндустріального стає інформаційним. Зародження індустріального суспільства розпочало руйнування патріархальних цінностей феодального суспільства, зокрема й еротичних. Постіндустріальна доба «добила» патріархальні цінності, зруйнувавши їх у душах людей. А інформаційне суспільство дало людству віртуальний світ замість ідеального, вищим проявом якого є порносайти й розважальні дощечки-гойдалки як приставки до комп'ютерів, на яких можна гойдатися, проглядаючи порносайт. До речі, цноту, якщо вона ще при тобі, за такого технічного оснащення можна залишити собі, нікому не дарувати. Все це є й в Україні. Кількість користувачів і користувачок збільшується...

Есей про оргазм

*Спеціально для україномовного Плейбоя,
тільки-но такий буде*

Київський епатажний філософ нещодавно прорік приблизно такий афоризм: жінка носить у собі безодню, чоловік пізнає безодню. Але ж насправді все навпаки! Із жінкою все зрозуміло. Вона і їжу варить, і в хаті прибирає, і світ пізнає. А безодню, наповнену страшними й цікавими таємницями, носить у собі чоловік. Життя не вистачить пізнати всі чоловічі безодні! Наприклад, про що думає чоловік під час статевого акту? Цікаво? Цікаво! Незбагненно? Незбагненно. Єдине, в чому можна бути певним, думає він не про те, як любить жінку, з якою зараз. Хоча й, можливо, загалом, непогано ставиться до неї. Але приходять хвилини нібито апофеозу любові, де є все що завгодно, тільки не любов. У кращому випадку, він вдячний їй за те, що вона надала йому можливість.

Що таке вдалий статевий акт? Про це написано безліч літератури, дано безліч порад. Щоправда, ця проблематика розробляється або в медичному дискурсі, коли будова статевих органів — яєшників, матки, піхви — описується так прискіпливо, що бажання кохатися відбивало на п'ятирічку вперед, або в стилістиці жіночих романів: «Оргазм небувалої сили збурих їхні тіла й душі»...

А, так би мовити, гуманітарний, гуманістичний дискурс ніколи не наблизиться до проблеми. Сучасний російський перекладач і релігійний філософ на сторінках поважного видання авторитетно твердить, що статевий досвід взагалі не проговорюється, що було закладено за створення світу.

— Про це не можна говорити! Нік-коли нік-кому! Як можна розповідати про це? — стогне в розмові зі мною моя давня вчителька української мови й літератури, нині пенсіонерка.

— Навіщо цей дурний сентимент — спілкування зі старими вчительками? — питають мене колеги, — Воно тобі щось дає?

Дає. Коли життя стає аж занадто прісним і одноманітним, я знаю, що робити. Треба йти до старих вчительок і, вислухавши від них поради типу:

- Не йди на дешеві зв'язки!
- Хай все буде тільки красивим!
- Краще нічого, ніж отаке!
- Краще посидь вечір із мамою, ніж із сумнівним типом у барі!

піти і зробити все навпаки. Отримати могутній заряд протестної енергії проти тупого шкільництва, і, хоча стара учілка нічого не побачить, довести і їй, і собі: ти не затюкана відмінниця, а нормальна людина!

А нещодавно почута порада: «Не м-можна нік-кому розповідати про це! Ні за що в світі!!!» зніціювала написання цього есею.

То що ж таке вдалий статевий акт для жінки і чи буває таке? Чоловікові простіше. Він принаймні майже завжди досягає фізіологічного ефекту. Жінці складніше. Не з кожним і не завжди можна досягти отих сакральних пульсацій жіночого ества. І навіть коли все йшло до того. А втім, те, заради чого все нібито й робиться, — не більше, ніж фізіологічне відчуття, яке, зрештою, досягається не від того, хто з тобою, а від того, що в твоїй голові. Сакральність найсакральнішого єднання чоловіка й жінки пробуксовує саме в момент апофеозу. Давні еротичні досвіди або якісь ліві сороміцькі спогади вриваються до обох саме в ті хвилини, коли, іноді ціною надзусиль — якщо в процес втягнуто й жінку — досягнуто нетривалої співпраці. Певне, саме про це велика російська поетеса писала: «Есть в близости людей заветная черта».

А інша велика російська поетеса писала десь таке: чоловік ніколи не є таким далеким від жінки, як у момент найбільшої близькості з нею. Хоч би які слова він їй казав, хоч би я присягався в коханні, хоч би яким шойно був ніжним і лагідним. Але настає мить, коли в ньому владно говорить не його духовність, а його стать, і він віддаляється від жінки, з якою кохається, «на сотні вёрст».

Певне, кожна жінка знає той відтинок часу, коли чоловік уже не робить для неї, а робить для себе. Відомий український прозаїк, висловлюючись від імені жінки, писав про такий стан: «Він не належав собі, а належав мені». Отже, можливе й таке потрактування проблеми — кому яке більше подобається і чиему досвіду що більше відповідає.

Здавалось би, для того, щоб у мить найглибшого єднання не відбувалось би таке роз'єднання, чоловік повинен працювати над тим, щоби жінка не була стороннім спостерігачем. Щоби тоді, коли в чоловікові владно заговорила чоловіча стать, в жінці так само владно заговорила б жіноча. Що для цього треба? Як уже зазначалося, це нерідко буває варте надзусиль. Плюс надзусилля не завжди виправдовуються.

— *Треба щоб усе було красиво, піднесено, щоби грала класична музика і читалися вірші Лесі Українки! — зітхає стара вчителька, чий сексуальний досвід базується, як мені здається, винятково на «Кайдашевій сім'ї» та «Миколі Джері».*

— *У кожного свої уявлення про красу сексу...*

Цього стара учілка второпати не може. Але ж мені відомо, скільки разів усе це було: і квіти пахнуть, і хрустять крохмальні простирадла, і чоловік вимовляє слова, які гідно прикрасили би не один мексиканський серіал. А жінка, ледь дочекавшись кінця, поспішає геть. І навіть не просить провести її до зупинки. Недарма в Росії кажуть: «Не по хорошу міл, а по мілу хорош».

У світі дуже багато статевої самоти. Безліч людей прагнуть і не знаходять кохання, мріють про нього в найнедоречніші хвилини й мало не вмирають без нього. А ще більше у світі недолугого, незграбного сексу. Найбільше його у шлюбах, хоча й не тільки. Скільки жінок мріє засинати в обіймах чоловіка, а коли воно нарешті прийшло, усвідомлюють, як це незручно. Руки клякнуть, плечі німіють, боїшся зайвий раз поворушитися, щоби він не обматюкав спросоння. Як добре було спати самій і мріяти про нього! А як воно йому? Теж краще самому? Що він бачить уві сні? «Якби знала, мій миленький, що в тебе на серці, то взяла б і приробила склянії дверця!» А чи хоче жінка тих скляних дверець на своєму серці? Не хоче. Принципово не хоче. Не твоє діло! Не лізь, куди не просять! Не питай, чого в мене заплакані очі! Відчепися! В мене немає настрою! І ти не здатний його створити!

Але й у темному блювотинні пересипань просто так, від дурості, трахань по п'яні та відверто грубих згвалтувань законного шлюбу пролітають нечасті комети неймовірного чуттєвого досвіду. І не має значення, чи то шлюб, чи не шлюб,

чи випадковий, чи тривалий зв'язок. Навіть не має значення, чи поєднує їх висока духовність.

— Ні! — вигукує головна героїня цього есею стара вчителька, — Духовність — це неодмінно! А так буде, коли все буде красиво! Коли він спершу читає вірші, а вже потім...

— ...лізе під спідницю!

— Не треба так грубо! Ти ж не така! Навіщо ти хочеш виглядати такою, якою ти не є?

— Тому що завжди ненавиділа різдвяні казочки!

І продовжую шокувати стару вчительку. Є у сексуальній галактиці такий згубний метеор, як швидкий секс. Це коли дія відбувається в непристосованих для того умовах — на роботі, в парку, в гостях, поки хазяйка вийшла на кухню зварити каву. І, як свідчить сама назва, дія відбувається дуже швидко. Чоловікам це дуже корисно як профілактика всіх видів статевих розладнань. А жінка через свої психофізіологічні особливості просто не встигає навіть завестися. Тому швидкий секс — це те, що майже завжди подобається чоловікам і майже ніколи не подобається жінкам. Мов до непролитого унітазу нахилили.

Не можна закидати чоловікам, ніби вони неодмінно хочуть принизити жінку, схиляючи її до швидкого сексу. Скоріше в цьому виявляється їхній хуліганський виклик одноманітному благопристойному життю. Інтуїтивно використовуючи службову, емоційну або якусь іще залежність жінки, чоловік нерідко широким вважає, ніби жінка відчула таке саме піднесення, як і він.

— То що будемо робити? Провадити роз'яснювальну роботу серед чоловіків?

— Ні! — вигукує стара вчителька, — краще провести роз'яснення серед жінок!

— Як завжди! З жінками працювати легше! Дівчата й вірші вчать краще, і зошити в них охайніші...

— Переконати їх, щоб вони ніколи не погоджувались на таке! — веде своє вчителька, — Хоч би як грала кров! Хоч би яка була любов! Якби всі жінки світу відмовляли негідним чоловікам, то вони би змінилися!

— А ви розумієте, що це нездійснений проект?

— А от такого ніколи не кажи! Чоловіки повинні зрозуміти: якщо не будуть діяти красиво й духовно, то й нічого не матимуть від жінки! Краса кохання важливіше, ніж оце!..

Останнє слово учителька вимовляє з презирством, гидливо показуючи, що воно таке «оце», кілька разів стискаючи й розтискаючи кулак, як просить робити медсестра, коли міряє тиск. З імпульсивних рухів учільчиного п'ястука, та з останньої фрази, яка так безпосередньо вирвалася з її беззубого рота, роблю висновок, що певний статевий досвід у неї наявний. Не виключено, його їй дала мастурбація, а не конкретний мужик. Не сподобалось радянській педагогині те непристойне відчуття, яке вважається вершиною кохання! І вона, зрештою, права. Бо, зазвичай, це не вершина, і навіть не провалля. Це ще гірше. На початку цього есею ми згадували медичний дискурс, в річищі якого це є скорочення піхви. Бо ж навіть цей такий бажаний ефект іще не відкриває брами в ті краї, де чоловік і жінка, які кохаються, стають богами.

Ти чекав на мене
біля столика просто неба
я прибігла
щоби попрощатися з тобою назавжди
ти підсунув до мене
чашечку з вже геть холодною кавою
і ми удвох
мовчки дивилися на галасливу вулицю
і на той тролейбус нової марки
і на автобус який сигналив велосипедисту
і на жінку на протилежному боці вулиці
яка марно намагалася зупинити таксі
вони потрапили на фотоплівку нашої пам'яті
і житимуть там
допоки на протилежних кінцях планети
житиме хоча б один із нас.

4. Подорожній посту не держить

Моє Айованське коріння

Від Джекоба, Майка, Тома рід свій веду,
Від грубих старих селян, міцних до самого скону.
Їх руки однаково твердо тримали рушницю й вузду,
Вправно тримали ніж, виманюючи бізона.

Робили зі шкіри клямки, а зі стертих підків
Добре знали вони, як кувати залізо;
Вгадували погоду, відгодовували кнурів,
Відали, скільки сіна напевне в коморі влізе.

Єва, Аліса, Рейчел народжували мене,
Жінки, що довбали землю, тягали кукурудзиння,
Пекли гречані млинці, варили пиво міцне,
Плели і шили одягу в довгі ночі осінні.

Народжували у муках, їли хліб у скорботі,
І в поті лица трудились, і блимав вогник свічі,
І не було допомоги, й кінця не було роботі,
Й вовки в безмежжі прерій страшно вили вночі.

Коли вони дерева, щоб будувати паркани,
Тягли і крізь літню спеку, і крізь суворі сніги,
Той шлях здорового глузду за обрії виживання
Робив їх іще міцнішими і додавав снаги.

Тут, у несправжньому світі думок і міфів,
Що від їхньої міці лишилось у спадок мені?
Велике неоране поле, початки, як віхи,
І руки, що зможуть те, чого не вміли вони.

*Поль Енгл,
переклад з англійської Євгенії Кононенко*

Це було в Калугі

Дні слов'янського єдинства пройшли урочисто і пишно з великою кількістю осетрів, стерлядей, сьомги, головізни, водки та російського духовенства. До широкомасштабної програми святкувань входили міжнародна конференція, молебні у Свято-Троїцькому кафедральному соборі, хресний хід до центрального майдану Калуги Старий Торг, концерт майстрів мистецтв «Любить. Молиться. Петь. Святое назначенье», а також грандіозна музично-драматична композиція «Спасі і сохрані». Другорядні пункти культурно-освітньо-релігійно-оздоровчої програми, такі як відкриття виставки «Духовное наследіє» або виступлення пісателей Росії біля пам'ятника Пушкіну для почесних гостей свята, до яких приєдналися цього року й гості з України, організатори замінили прийняттям у мера Калуги, обідом у митрополита Крутицького й Коломенського Ювеналія, вечерею в калужького губернатора... Кожна чарка російської гіркої, кожен шмат белорибіци мандрував від тарілок до вуст під гучні й розкотисті «Мно-о-о-гі-я ле-е-е-та». Столи ломилися від розкішних російських наїдків, оспіваних Гоголем та Мельниковим-Печерським. Були і цілі поросята, і, що ще грандіозніше та одіозніше, цілі осетри, простір між якими на столах заповнювали російські огірочки та заморські маслини, тарелі з шинками 12–15 сортів та величезними свіжими фруктами тощо. На прийнятті у мера набивання шлунків відбувалося під дует електронного органчика і флейти. На обіді у владики трапеза протікала під жіночий церковний хор, а дівчата-послушниці були за офіціанток. А в губернатора щелепи працювали під малий симфонічний оркестр міста Калуги. Чого бракувало на тих розкішних столах, так це гідного наїдків вина. Дуже дороге грузинське вино в керамічних пляшках подавали виключно світській владі та вищому духовенству. Решта запрошених мали тамувати спрагу водкою калужького об'єднання КРИСТАЛ. Для злісно непитущих подавали квас — Росія є Росія.

А тепер все по порядку. Це було в далекому 2001 році. Дні слов'янського єдинства, віднесені до свята рівноапостольних Кирила і Мефодія, відбуваються в Росії від 1985 року, щороку в іншому місті. Біля витоків відродження на російських теренах цього славного свята стояли прісновідомі Валентин

Распутін, Віктор Астаф'єв, Васілій Белов, Станіслав Куняєв та інші російські письменники-патріоти — здається, їх іменують заєдінщиками. Немає сумніву, в радянські часи делегація від УРСР відвідувала подібні заходи. Але від проголошення Незалежності ніхто з України жодного разу не відвідав Днів слов'янського єдинства. Тенденційність ігнорування Україною цих святкувань почала привертати до себе увагу, про що було повідомлено тодішньому Надзвичайному і Повноважному послу України в Росії, який, своєю чергою дав факс до Міністерства культури України. Довелося їхати. І мужньо їсти величезних осетрів, і заїдати їх шинкою, піріжками з вязігою та могутньою російською солянкою.

Та пишні наїдки були ваговитою, але не єдиною складовою празднства. Також відбулася конференція «Славянській мір: общность і многообразіє», де переважно йшлося про «общность», дуже мало уваги приділялося «многообразію». Відбувся концерт калузьких професійних і самодіяльних колективів «Любить. Молиться. Петь. Святоє назначеньє», де кожен номер був сповнений бурхливого російського патріотизму на екстатичних нотах. А вінчав свято гала-концерт просто неба «Спасі і сохрани», сама назва якого дає уявлення про його пафос. Співав величезний хор на декілька тисяч душ, дзвонили дзвони, балетні композиції передавали лихоліття радянської Росії та радість пострадянського навернення до Бога. Ансамбль «Рускіє сезони» виконав український гопак. А білоруси були натуральні. «Білорускіє Песняри» заспівали по-білоруські пісню «Картошка», а потім разом із хором імені Пятніцького вірнопіддано затягли «Росія і Беларусь», звісно, по-російськи. Як і годиться, все завершилося могутнім «Славься», фантастичним феєрверком і патріотичним екстазом народу.

От і все. Вранці наступного дня гостей із кириличного слов'янського світу везли до Москви, щоби звідти відпровадити по домівках: до Києва, до Мінська, до Софії, до Белграда, до Скоп'є. Варто відзначити, що всі делегації були представлені заступниками міністрів культури, директорами національних театрів і музеїв, місцевим духовенством, на крайній випадок професорами-русистами. Тільки з України були випадкові з позиції чиновницької ієрархії люди. Але гостинні росіяни були раді і їм, себто нам, професору театрознавства Валентині Заболотній, актору Київського театру Російської драми Олегу

Треповському і мені, науковому співробітнику Українського центру культурних досліджень. Організатори свята були дуже чемними, дуже люб'язними, дуже милими і запрошували нас на наступний рік.

Що вразило тоді в російському святі мене, яка на той момент не була в Росії мало не від радянських часів? Перше, це нестримний російський патріотизм, який, як уже відзначалося, на екстатичних нотах переходить у панросійський фаталізм. Звісно, ніколи, а тим паче за три дні, не можна побачити і осягнути єдине ціле, з якого зазвичай бачиш тільки частину, особливо, якщо ціле величезне, як Росія. Але, все-таки певні деталі дають можливість судити про багаторівневі російські настрої в одному-єдиному питанні. А саме: у ставленні до України. В доповідях на конференції настирливо провадилася думка, що слов'янський світ має згуртуватися якомога тісніше навколо російського православ'я, щоб опиратися глобалізаційним процесам. Журналісти, як місцеві, так і московські, що зверталися до української делегації, як їм почувається за кордоном, дуже хотіли почути, що незалежність України — то є винятково «проіскі» політиків, а народ хоче жити в єдиній країні. Власне, від братів-білорусів цю думку було висловлено достатньо гучно під «многія лета». Під час численних бенкетів гостинні російські господарі запрошували українських гостей наїдатися наперед, бо ж в Україні вони, себто ми, вочевидь, голодуємо. У приватних розмовах під час коротких пауз між заходами організатори свята, переважно то були милі російські жінки, зворушливо згадували свої поїздки до України в часи єдиної держави — як же добре було тоді!

В дорогу українська делегація збиралася дуже терміново: вранці повідомили, що ввечері їхати. Тому й, на відміну від інших, прибули в гості без подарунків. А самі подарунки отримали: портрет тодішнього президента Путіна, портрет тодішнього патріарха Алексія, збірку «В начале было слово» духовних віршів кількох російських піітів. Один з них, Арсентій Струк, росіянин, що має й українське коріння, по-своєму усвідомлює розвал СРСР у своїй поезії РАСКОЛОТАЯ ДЕРЖАВА:

*Что с нами стало? Боже мой!
Расколота держава.*

*И над Днепром, и над Невой
Поникла наша слава.*

Або ще один вірш того ж автора, ПЕРВОРОДСТВО, де він освічується в любові як Росії, так і Україні:

*Две крови — на равных — наследую:
Я — русский и украинец,
С Московским Кремлем беседую
И Киевский чту Детинец.*

І людина, яка любить бандуристів так само палко, як і баяністів, людина, якій шлях від Тавриди до Києва дорогий, як і брянський большак, уважає, що українська державність може принести братньому українському народу тільки лихо та біду. Тому й жалісливі росіяни висловлювали щире занепокоєння: а як там сердешні українці без них? Чи ще живі?

Росіяни щиро литимуть сльози, коли звучатимуть українські пісні, й неодмінно згадають зворушливу історію про те, як українська дівчина винесла з поля спільної битви російського парубка або навпаки. У кожного росіянина неодмінно десь є українська бабуся, а як не в нього самого, то в його деверя. Але українська ідентичність є для росіян чимось неповноцінним, несерйозним і навіть кумедним.

Такими були мої враження після відвідин Калуги в далекому 2001 році. Потому було багато українсько-російських контактів, які багато чого змінили і на макро-, і на мікрорівнях. А от на дні слов'янського єдінства нас більше не запрошують. Певне, тепер туди і від України їздять люди відповідного рівня...

Від київської комунальної кухні до провансальської комуни

Погодьтеся, Європа — це щось істотно ширше за географічне поняття. Це — місце безпроблемного існування щасливих заможних громадян, де всім добре. І дуже дивує, коли раптом доходять чутки, що і в благословенній Європі є громадяни, незадоволені своїм існуванням. Що буржуазні цінності, які багатьом громадянам пострадянського світу мисляться мало не абсолютними, комусь, навпаки видаються святенницькими та облудними. І до того не емігрантам, а корінним громадянам. У тій Європі, яка багатьом із нас увижається мало не земним раєм, люди страждають від гнітючої самоти, від низки непотрібних умовностей, від відсутності ширих почуттів, від фальшивих та бездуховних стосунків між людьми.

Гадаю, в кожного з нас, траплялося, викликала огиду буржуазність. Не буржуазія як клас, не буржуазний спосіб виробництва, не буржуазна демократія, а буржуазність як спосіб життя, як система цінностей. Коли люди, що вважають себе вільними, найвільнішими у світі, насправді є рабами своїх заощаджень, будиночків, автомобілів. Коли перейдено межу між природним прагненням достатку і тим існуванням, коли матеріальні цінності стали єдино можливими людськими цінностями. Коли гордість від досягнутого рівня породжує неприховане презирство до тих, хто цього не досяг, або в кращому випадку співчуття до тих бідолашних невдах, які не заробили на авто останньої марки. А чого варта та стіна, якою оточили себе західні інтелектуали — письменники, художники, вчені, які нібито стверджують якісь вищі цінності, а насправді просякнуті тою ж таки буржуазністю!

Що можна протиставити буржуазності та її наслідкам — самоті, святенництву, фальшивим людським стосункам, фальшивим почуттям? Ще більше усамітнитися, піти з буржуазного соціуму, шукати вихід у чомусь на кшталт розповсюджених східних релігій, чи ще в якихось царинах втечі від реальності, яка не задовольняє? Є ще один спосіб. Вкотре! незважаючи на всі катастрофи попередніх спроб, утілити в життя прекрасне гасло Свобода-Рівність-Братерство, яке, загалом, не може не приваблювати остаточно не зіпсутих буржуазністю громадян. І якщо свобода — це надзвичайно складне поняття, яке

тракується дуже по-різному та абсолютно довільно, то рівність і братерство зрозуміліші. Як пише Мирослав Попович у своїй праці «Раціональність і виміри людського буття», братство «формує тугу самотнього і відчуженого індивіда за... єдністю з іншими, що дана нам тільки в любові. Це — прагнення до найбільшої міри співчуття і співпереживання... яке об'єднувало найрізноманітніші угруповання... На кшталт цих товариств утопічна свідомість бачила **все суспільство**, організоване за принципом взаємної відданості та безпосереднього особистого спілкування. Це було суспільство, де на місце безликої держави мала прийти федерація невеличких комун».

Колись мені доводилося читати, що ізраїльські кібуци стали єдиними у світі групами, де без тоталітаристських викривлень зреалізувалося прагнення людства до братерства і рівності, де було розв'язано суперечності між працею та відпочинком, між розумовою та фізичною працею — суперечності, які тим, хто вивчав курс марксистсько-ленінської філософії, здавалися або надуманими, або взагалі, м'яко кажучи, нерозумними. Та є у світі й інші групи людей, яких поєднує вільна праця без примусу та без зарплатні. Це, наприклад, комуна Лонго Май (*Longo Mai*, саме так, рідкісне у французькій мові «І»), що понад двадцять років існує в країнах Західної Європи і Латинської Америки. Нині до неї приєднуються і групи тих, кого приваблює такий спосіб життя, з Європи Східної.

Зародилася комуна Лонго Май 1972 року у Франції, в благодатному Провансі. Біля витоків стояли ті, кому не подобався буржуазний індивідуалізм, буржуазна родина, а також ті, хто був на той час безробітним, хто не знайшов собі місця в інфраструктурі заможної буржуазної країни. Утворилися перші сільськогосподарські ферми. Фрукти, овочі, м'ясні та молочні продукти вироблялися не лише для внутрішнього споживання, а йшли на продаж, що приносило гроші для комуни та особистих потреб комунарів. Поступово розвинулося виробництво якісних вовняних речей, на які теж є попит. Є серед комунарів жінка, що виробляє з трав, які сама збирає, ліки й косметику. Власністю комуни є туристичний комплекс, готель, банкетний зал, оренда яких також приносить гроші. Власністю комуни є радіостанція Зінзін, яку охоче слухає весь південь Франції.

У комунарів є друзі та однодумці по всій Європі: в Італії, в Австрії, в Швейцарії, в Угорщині, в Румунії, встановився

контакт з лінгвістичним центром в Ужгороді. Комунари підтримують зв'язки з колегами, обмінюються продуктами, намагаються купувати якомога менше, виробляючи самі майже все потрібне для життя. В комуні нема уряду, нема керівництва, нема графіку чергувань, нема тих, хто стежить за якістю виконаної роботи. Всі працюють, ніхто не призначає, хто сьогодні йтиме в поле, хто піде до худоби, хто працюватиме на кухні. Родина в певній формі існує. Є стабільні пари, є й діти, яких возять до звичайних шкіл. Але діти дуже рано перестають «висіти» в батьків на шії, про них дбає вся комуна, а батьки, особливо матері, можуть зайнятися улюбленою (?) працею. До речі, ніхто з дорослих дітей комунарів не схотів піти дорогою батьків. Всі вони залишають комуна, селяться десь окремо, працюють на себе за заробітну платню.

Про свою комуна розповідає Юль (це в нього і ім'я, і прізвище), один із найстаріших комунарів. Він добре обізнаний зі світовою літературою, перекладає з давньогрецької французькою, а зараз він мелодійно підспівує радіо, майстерно ведучи машину звивистими дорогами до Форкальк'є, старовинного містечка, що пам'ятає давню славу Провансу. «Це не моя машина, — пишається Юль, — У нас немає ніякої власності. І кава в моїй скромній оселі прислана з Еквадору, де теж є наші люди». Мене Юль запросив до комуни як автора виданого французькою оповідання «Київська елегія» про комунальну квартиру. Про це й поговорили в студії радіо Зінзін, що розташована в старій кам'яниці на лісистому пагорбі. «Зараз ви побачите нашу комунальну кухню», — каже мені друг і колега Юля радіожурналіст Апекс.

І от вечеря комунарів. Чорна південна ніч щедра на яскраві зорі, які освітлюють напів-відремонтовані руїни старовинної будови — пам'ять про давню велич Провансу. За великими дерев'яними столами сидить сила-силенна похмурих неголених комунарів, що їдять якусь страву з баклажанів, п'ють молоде вино. Їсти можна скільки завгодно. Тільки треба піти на кухню, нагребти великою ложкою скільки з'їси. Ніхто не подивиться скоса, якщо підеш за добавкою — баклажанів під щедрим сонцем Провансу визріває багато, і варити їх, вочевидь, нескладно. Вино в карафках хоча й ординарне, та дуже пристойне. Франція є Франція, а до того ж Південна. Поки Юль захопився налити ще у склянку

сумнівної чистоти (спробуйте самі якісно перемити п'ятсот склянок!), один із комунарів, ідучи повз нас, не кажучи ні слова, забирає карафку. Цієї миті скромні чари буржуазії видаються найпривабливішими у світі.

... А як же рівність і братерство? Воно незнищенне, це гуманістичне прагнення єдності людей. Добре, якщо є можливість спокійного врівноваженого діалогу між людьми з різними світоглядами, з різними прагненнями, з різними способами життя, до якого кожен прийшов у результаті свідомого вибору.

Ірландизація України не пройде!

Найбільше надбання подорожей — це зустрічі з людьми, яких ніколи не зустрінеш, сидячи вдома. Мій співрозмовник Падді Вудворт — відомий ірландський журналіст, тривалий час працював для *Irish Times*, а також є тим, що в нас називається публіцист, а в них — *non-fiction writer*. Автор книги «Брудна війна чистими руками», яка є бестселером в Ірландії та отримала блискучі відгуки в престижних медіа. Ми сидимо з Падді в Дублінському пабі американського університетського містечка Айова-сіті й показуємо одне одному рекламні ілюстровані часописи — про Ірландію та про Україну, шукаємо розбіжності та спільні риси.

— *Oh, you also have thatch cottages*, — каже Падді із сильним ірландським акцентом. Мені здається, він навмисне підсилює його у своїй англійській мові, щоби продемонструвати його мені, якщо вже мова зайшла про національну специфіку. Ірландський акцент полягає в тому, що майже всі англійські звуки «т» і «с» вимовляються як «ш». Наприклад, слово *also* звучить в устах носія ірландського акценту не «олсоу», а «олшо». А *thatch cottages* — це будиночки, вкриті солом'яним дахом, себто стріхою. Кам'яні стіни ірландських традиційних сільських будиночків зовсім не такі, як в українських «білявих хаток», а покрівлі справді дуже схожі.

Але це щодо зовнішньої подібності. В Україні не раз доводилося чути невідомо ким упроваджений термін «ірландизація», вжитий стосовно української культури. Складно сказати, що таке «ірландизація України», це поняття ще не потрапило до енциклопедій. Певне, це, коли українську національну ідентичність не пов'язують з українською мовою. Коли українська мова ніяк не є мовою спілкування, вживається тільки в ритуально-пісенному контексті. До речі, ірландська мова в Ірландії не вживається навіть так. Ірландський національний гімн (дуже войовничий текст, написаний у роки ірландського повстання) співається по-англійськи. Є й кельтська версія, створена вже після англійської. Нею, буває, послуговуються лише на бездержавній Півночі.

— Раніше нас змушували вчити ірландську в школі, щоби ми могли принаймні прочитати декілька речень. Тепер навіть найзатятіші борці за кельтську мову починають розуміти, що вивчення мови, якою ніхто не користується, є лицемірством.

В Ірландії тільки три відсотки населення розмовляють кельтською.

— У чому ж тоді полягає ваша національна ідентичність, якщо ви розмовляєте тою ж мовою, що й британці?

— Але ми розмовляємо нею значно краще! — вигукує Падді. — Ірландці протягом століть уважалися людьми другого сорту стосовно британців, нам треба було весь час доводити, що ми — не гірші! І це прагнення давало й дає непогані результати. Ми маємо чотирьох нобілевських лауреатів із літератури!

Абсолютно вірно. Ірландія дала світові чотирьох нобілевських лауреатів. Єйтс, Шоу, Беккет, нині живий Шимас Гіні. Плюс Джеймс Джойс, який хоч нобілеянт і не був, але став одним із трьох китів європейської літератури ХХ століття. Всі вони писали англійською, Беккет ще й французькою. Ірландською пишуть тільки маргінальні автори, які розмовляють тою ж англійською. Декілька десятків фахівців з ірландської мови будуть у світі завжди, оскільки існують ірландські саги, які є видатними пам'ятками світової літератури. Як завжди будуть в академічних колах які-небудь шумерологи.

У мене у вухах гудуть українські інвективи «мова — наша душа», «без мови нас нема», і я питаю Падді, чи він вважає себе ірландцем, а у відповідь маю здивований погляд.

— Не дивуйтеся моему питанню. Тих людей, якими ви пишаєтесь, у моїй країні вважають англійцями. І Бернарда Шоу, і Оскара Вайлда. Можливо, хтось чув, що вони з Ірландії, але це тою ж мірою, якою є гасконцем француз д'Артаньян.

— Але ж вони ірландці! І патріоти Ірландії! А чи є ірландцем я? Це смішне питання. Почати з того, що я є громадянином республіки Ірландія і я є ірландцем по крові. У чому наша національна ідентичність? Не в знанні давно забутої мови, і навіть не в релігії — я є протестантом. Певне, передовсім це політична свідомість ірландців. Ми — окрема країна, яка йде своїм шляхом. Плюс культурна своєрідність, яку видно всім, хто знає нас. Ми — не такі, як англійці, ми — інші. Ми визнаємо себе іншими, вони визнають іншими нас. А як схопити, описати нашу ідентичність — то вже інше питання. Чи вона в ірландському рудому кучерявому волоссі та веснянках, — то ніяк не всі етнічні ірландці мають зовнішність святого Патрика. Чи в тому, що ми з вами сидимо

в Дублінському пабі, які є в кожному місті світу, яке себе шанує.

— Але, якщо ви з британцями визнаєте одне одного іншими, то як складаються ваші стосунки? Не в політичному сенсі — облишмо політику — а в побутовому, на рівні людських стосунків?

Наші стосунки мають тисячолітню історію, і вони, звичайно ж, були трагічними для ірландців. У католицькі часи ірландську шляхту винищували фізично, гнучкіша протестантська релігія дозволила ефективно перевербовувати її на британський бік. Ірландців і вбивали, і принижували. Але все — це загальні слова, ви все це можете прочитати в підручнику з історії. Ті часи, коли все хороше, що зробили ірландці, ставало англійським, а все кепське — лишалося ірландським, потроху минають. Так, в ірландських містах і досі є паби, куди англійцям краще не ходити і навпаки, але це більше стосується пролетарських верств населення.

— А такі питання, як стосунки з колегами, шлюби...

— В інтелектуальних колах ці стосунки вирішуються культурно. Не знаю, щоб колись батьки перешкоджали шлюбом ірландця і англійки чи навпаки. Зі шлюбами зараз настільки складно, що старше покоління неймовірно радіє, якщо діти все-таки вирішили одружитися, яка різниця, ірландець, англієць, шотландець, може, ще африканець налякає...

Сам Падді, до речі, на шостому десятку ще не зробив свого вибору. Але всі його подруги були і є ірландками з націоналістичних католицьких родин. І ті дівчата, з якими він проводить вечори під час тимчасового перебування в Америці на письменницькій програмі, також усі ірландки.

— Отже, в британсько-ірландських стосунках нині панує повна ідилія.

— Ні, ідилії нема, є певні зміни порівняно з минулим. Почати з того, що зникає одвічний тягар злиденної Ірландії. Ще років двадцять тому Ірландія була найбіднішою країною Європи. Зараз дві третини ірландців живуть цілком на британському рівні. Але, звісно, пам'ять про «криваву неділю» ще жива...

Певне, нема країни, яка не мала б у своїй історії «кривавої неділі». В Ірландії вона була в 1972 році. Без політики не виходить. Про політику і книга Падді Вудворта, яка зро-

била його відомим письменником. Його книга «Брудна війна чистими руками» — про терористичні методи, що їх застосовує іспанська демократія в боротьбі з тероризмом баскської терористичної групи ЕТА. Був час, коли Падді довго жив в Іспанії — влаштувався учителем англійської, не знайшовши роботи на батьківщині. Він досконало знає іспанську, має друзів і серед іспанців, і серед басків.

— Чи думали ви про північноірландську ситуацію, коли писали вашу книгу?

— Коли писав — не думав. Але тепер працюю над книгою, де намагаюся порівняти північноірландську та баскську ситуацію. Для тероризму завжди є причини. До терористичних методів боротьби штовхають відчай і зневіра в інших методах. Завжди треба намагатися не засуджувати терористів, а зрозуміти їх. Але з іншого боку — тероризм — завжди тероризм. Я знаю зсередини ірландську ситуацію і не можу на сто відсотків виправдати ірландських терористів. Вони також у багатьох ситуаціях діють нечесно.

Ірландсько-британський, басксько-іспанський, чеченсько-російський конфлікти, тут і справді можливе якщо не співчуття до терористів, то розуміння їх. А арабські теракти в Америці — тут взагалі дуже складно щось зрозуміти...

Так, кожна ситуація має свої особливості, не можна переносити досвід однієї ситуації на іншу...

Це стосується й культурної ситуації. Українська культурна ситуація інша, і українська культурна ідентичність базується на іншому, не на тому, що й ірландська, і тому термін «ірландизація» смішний, якщо не безглуздий. Українська мовна ситуація, за всієї її несприятливості, є суттєво кращою, принаймні за ірландську. Ми не маємо права судити ірландців за те, що вони зберегли і втратили протягом своєї нелегкої історії та які на те були об'єктивні причини. Завжди є люди, котрі з якихось міркувань принципово говорять мовою загроженої культури. Але в рядового громадянина така позиція, здебільшого, пов'язана з додатковими зусиллями, що їх люди в загальному випадку докладати не готові, попри всі патріотичні налаштування. Адже в житті стільки всіляких проблем, окрім мовних! Так воно в Ірландії, так воно в Україні.

І все ж українські та ірландські втрати й надбання порівнювати неможливо, це все одно, що порівнювати літри й

кіловат-години. Свято Хелоувін, яке широко святкується в англomовному світі, а в результаті глобалізації прийшло і до нас, вважається ірландським, давньокельтським. Але гарбузи, які ритуально застосовуються в Хелоувіні, в Ірландії не ростуть. Ростуть тільки сірі невиразні турнепси. А яскраві сонячні гарбузи в Ірландії привозні й дуже дорогі. Зате дешевих гарбузів повно в Україні, але вони традиційно використовуються для іншого...

Рай для письменників серед кукурудзяних полів

Останнім часом в Україні ведеться достатньо жвава дискусія на тему: чи потрібна спеціальна освіта для письменників? Цьому питанню присвячуються великі площі на шпальтах газет, годинні телепередачі (сама брала участь), у дискусію втягаються абсолютно сторонні люди. Голосно звучить, зокрема, й негативна оцінка літературної освіти, мовляв, найкращі письменники світу її не мали, однак створили і «Людську комедію», і «Анну Кареніну», і «Гайдамаків».

А от у Сполучених Штатах Америки питання про необхідність письменницької освіти не стоїть: звичайно, потрібна, якщо під неї можна отримати фінансування! Майже в кожному університеті США викладається такий курс, як *creative writing*. Адже треба забезпечити роботою американських письменників, які навіть у цій заможній країні рідко живуть винятково літературною працею. Подібні курси читаються переважно для студентів, які вивчають англійську літературу. І спеціалізовані факультети, де *creative writing* є, так би мовити, профільною дисципліною, такі собі літературні факультети, те, що американці іменують *writing workshop*, існують у кількох американських університетах. Найбільшу славу в Америці та за її межами має такий факультет в університеті штату Айова.

Штат, всесвітньо відомий своїм кукурудзівництвом, а в межах своєї країни славиться ще й могутнім свинарництвом, а більше нічого специфічного не приніс світовій славі своєї великої держави, відомий в інтелектуальних колах Америки саме завдяки вже згаданій *writing workshop*, письменницькій майстерні, де американські громадяни з усіх штатів вчаться на письменників. Вчаться люди різного віку — і студенти, які не закінчили повного курсу університету й перевелися сюди, відчувши своє письменницьке покликання, і люди, які здобули освіту давно, довго працювали за фахом, а потім, знов-таки, збагнули, що їхнє місце тут.

Біля витоків письменницької майстерні університету штату Айова стояв унікальний чоловік Поль Енгл. Непоганий письменник, автор милих старомодних римованих віршів і

добрих дитячих казок, він був блискуче освічений, багато подорожував, мав талант педагога, а найбільш за все на світі любив молодих письменників — бувають і такі люди на нашій грішній землі. Він і створив письменницьку майстерню ще в 30-ті роки ХХ століття. Але що значить створив? Підібрав педагогічний колектив, розробив навчальні курси, набрав слухачів? Усе це не має ніякого сенсу, якщо немає грошей. Американець Поль Енгл зумів дістати гроші на свою задумку. І не просто одного разу пробив фінансування. Треба було це робити щороку, вибивати стипендію для кожного слухача, звертатися до федерального уряду і до приватних спонсорів. Але згодом авторитет майстерні та її керівника став таким великим, що місцеві кукурузники і свинарі почали вважати за честь жертвувати на неї кошти. Вже давно немає серед живих Поля Енгла, а справа його життя живе. І досі дають фермери Айови на письменницьку майстерню свої кривні гроші. Запрошують письменників до себе в гості, годують, не знають, де й посадити. І досі з'їжджаються з усієї Америки молоді й не дуже письменники до майстерні, до Айова-сіті. Бо добре їм тут, бо немає у світі кращого місця для письменників.

Та якби ж то тільки з самої Америки! У 1967 році, коли майстерня вже існувала не один десяток років, Поль Енгл, гуляючи мальовничими берегами Коралвіл-Лейк зі своєю вірною подругою та дружиною Хуалінг, вигукнув в екстазі: «А чому б нам не запрошувати сюди й іноземних письменників?! Це ж найбожевільніша ідея, яка тільки колись спадала мені на думку!» Ці Коралвіл-лейкські слова мандрують усіма передмовама до всіх виданих ним антологій. Адже на цю «найбожевільнішу ідею» Поль Енгл гроші також дістав. Так було створено *International Writing Program*, відому в народі як *IWP*. Невдовзі з усіх кінців світу до Айови вирушив перший заїзд. Відтоді в Айова-сіті побувало понад тисячу письменників більш як зі ста країн світу.

Що ж вони там робили? Гуляли берегами Айова-рівер. Пили віскі «Бурбон» на стипендію, яку їм, залежно від статусу, виплачував або держдепартамент США, або який-небудь приватний фонд. Писали, а більше набиралися вражень для писання в іншому місці. Спілкувалися зі слухачами з письменницької майстерні, збагачуючи одне одного духовно і цим утілюючи в життя найбожевільнішу

мрію Поля Енгла — адже саме для такого спілкування створював він *IWP*!

Письменники їхали з усього світу — від Філіппін до Норвегії, від Ірландії до Нігерії. А чого б не їхати, як за все заплачено? Вимагається тільки хоч якось володіти англійською, брати участь у численних письменницьких акціях і прийняттях, а також ходити на екскурсії по місцях улюблених прогулянок Поля Енгла та Хуалінг — остання, до речі, ще жива, принаймні, була такою в 2011 році.

Чим *IWP* відрізняється від інших письменницьких при-туків, яких по світу повно? Особливо їх багато в Німеччині, тих будинків творчості, де письменникам надаються окрема кімната і пристойна стипендія, на яку гості зі Східної Європи примудряються не лише добре поїсти протягом свого перебування, а ще й привезти гроші додому на ремонт квартири або на купівлю ненового автомобіля. І *IWP* також надає запрошеним письменникам щось подібне, але можливості писати майже не дає. Зате весь час влаштовує для письменників творчі вечори, куди приходять всі освічені айовіани, численні прийяття, зустрічі з нобелівськими лауреатами, які їдуть до Айови як на прощу, поїздки по кукурудзяних полях на тракторі, відвідини свинарників. І взагалі, це унікальна програма для письменників, яка не має світових аналогів!

Хоча без грошей ніякої путньої програми в життя не проведеш, та основне багатство будь-якої програми — не гроші, а люди, які в ній брали участь. Хто складає золотий фонд *IWP*? Це румунка Ана Баландіана, турок Орхан Памук, Славенка Дракуліч та Дубравка Угрешич із колишньої Югославії, арабо-ізраїльтянин Антон Шаммаз, ірландець Себастьян Барі, поляк Антоніо Лібера, росіяни Едуард Родзинський та Віктор Пелевін. До речі, росіян та інших з СРСР на програму до «перебудови» не запрошували, не хотіли контактів із КДБ, хоча письменниками з країн так званої «народної демократії» не гребували. Болгари, поляки та інші угорці в програмі не переводилися. У 1969 році вже мав на руках авіаквиток до Айови молодий чеський письменник Вацлав Гавел. Але не долетів, бо сів. Коли по багатьох роках він склав повноваження Президента Чехії, програма привітала його з тим, що він уже більше не політик, а знову письменник.

А з СРСР першим 1986 року приїхав дитячий письменник, відомий перекладач Вінні Пуха Борис Заходер. У 1990 завітала Юнна Моріц. Її, російськомовну єврейку, до речі, сприйняли в Айові за українку, бо вона багато розповідала про Київ. Потім їхали інші росіяни — були на програмі майже кожен рік. У 1991 році був міністр культури Вірменії Бер Зейтунцян. Були люди від Литви і Латвії. Від України у 1993 році був відомий драматург Ярослав Стельмах.

Не буду казати про всю Америку, а в університетському місті Айова-сіті письменників і шанують, і люблять. Варто десь з'явитися з фірмовою торбою *IWP*, відразу гарантовано підвищену увагу. «Ви — дуже знамениті у своїй країні, якщо ви тут», — шанобливо тиснуть руки письменникам світу прості айовіани. І як це так вийшло, що амбітні українські письменники у своїх мандрах за світовою славою не заїхали до цього благословенного краю? Який був би багатющий додатковий матеріал вішати локшину на вуха простим українцям!

Метафора співчуття

*Я не належу до загалу яскравих ораторів, які привертають увагу своїми публічними промовами. То ціннішою є пам'ять про нечисленні виступи, коли приходив несподіваний успіх. Чи не найбільший успіх мала моя невеличка доповідь на конференції «Емпатія в мистецтві й повсякденні» в Університеті штату Айова. Тема моєї доповіді була **Переклад шекспірівських сонетів у сталінських таборах як метафора емпатії**. Я хотіла в рамках відведеного часу трохи сказати про таку невідому для тої аудиторії екстремальну практику, як український художній переклад у часи, коли тоталітаризм у СРСР сягав найжорстокішої своєї форми. Щоби підійти до цієї теми, треба було сказати спершу і про російський літературний переклад у ті самі часи, бо загалом про радянську школу перекладу щасні американські інтелектуали, які перекладають поезію буквально, не переймаючись відсутністю поетичного ефекту в перекладній версії, нічого не знали. Але знати напевне хотіли. Бо ж зворотний зв'язок виник миттєво. Коли говориш для необізнаних, мимоволі постмодерна іронія відступає, виникають і пафос, і романтизм і в того, хто говорить, і в тих, хто слухає, а потім ставить питання, бере участь в обговоренні. Доповідь було виголошено англійською, подаю тут її переклад.*

Російський перекладач із багатьох мов Михаїл Лозинський працював над перекладом дантового «Раю» в темній вогкій кімнаті, яку освітлювала керосинова лампа. Стіни вкривала паморозь, і кімната була суміжною з кімнатами, в яких жили чужі люди, і вони ходили біля письмового столу перекладача. Це було 1943 року в Єлабузі, місті, яке здобуло сумну світову славу, бо в ньому заподіяла собі смерть Марина Цветаєва. То був холодний голодний час, і переклад «Раю», створений Лозинським, уважається на сьогодні неперевершеним. У ті часи Лозинський був на межі відчаю, але він вижив, пережив лихоліття та переклав іще багато великих книг.

Але порівняно з іншими перекладачами тих часів умови, в яких працював Лозинський, були мало не райськими. Татьяна Гнедич провела багато років самотнього ув'язнення у сталінській в'язниці. А що таке була в'язниця і ті часи? Це не тільки кепська їжа, блошиці та блохи, а й кепське

освітлення, миші та щури. І, що є ще трагічнішим для людини інтелектуальної праці, так це відсутність можливості писати. І за таких умов ця жінка примудрилася перекласти «Дон Жуана» Байрона. У неї не було ні паперу, ні ручки, ні словників, тільки текст оригіналу, який вона знала напам'ять, і здатність виживати. І вона переклала цю велику поему, не записуючи строф на папір, тримаючи їх у пам'яті.

Знаменитий російський літературний критик Єфим Еткінд, який емігрував із СРСР на початку 60-х років, багато писав про специфіку радянської школи перекладу. Російські Данте, Шекспір, Гете та інші великі автори відтворюють не лише глибокі думки оригіналу, а й так само його ритм, риму, просодію. Еткінд наголошував, що висока якість російських перекладів парадоксальним чином міститься в тоталітарній системі російської культури. Літератори, не маючи змоги висловити себе як оригінальні автори, так багато вкладають у переклади великих авторів, стаючи навіть не перекладачами, а співавторами своїх великих колег.

А історія українського перекладу була ще трагічнішою, ніж історія російського. Бо і українська мова, і українська культура в цілому перебували у ще більш загрозеній ситуації, ніж російська. Та історія українського перекладу пропонує блискучі приклади особливої емпатії.

Двоє видатних перекладачів Григорій Кочур і Дмитро Паламарчук познайомились у сталінських таборах. Кочур уже працював і до того в царині літературного перекладу, Паламарчук — іще ні. Певне, були і слова співчуття, і дружня підтримка. Але найвагомішим були сонети Шекспіра, що їх Кочур запропонував Паламарчукові для перекладу в ті часи, за тих умов. Минули роки, вони обоє пережили той страшний час і повернулися в Україну. Збірку сонетів Шекспіра в перекладі Дмитра Паламарчука було видано в Україні. Він розповідав, що отримав лист подяки від королеви Великої Британії. Чи сказали поважній дамі про високий рівень перекладу? Можливо й так. Але, чи знала вона, за яких умов робилася та праця?

Я можу навести багато прикладів про неймовірні ситуації у сфері як російських, так і українських перекладів. Але наразі досить. Проблема перекладу є, зокрема, і приватним випадком великого питання — чого потребує людина в біді: співчуття згідно з Достоевським, чи поштовху в пір'ю згідно

з Ніцше? Бо коли того, хто падає, підштовхнеш до прірви, він може припинити падіння.

Істина — десь посередині, між позиціями Достоевського і Ніцше. Людина має співчувати іншому, але не собі. Якщо справді співчуваєш людині, то найреальнішим виявом цього є той результат, коли змусиш ту людину забути про необхідність співчуття. Змусити людину знайти достатньо сил у власній душі боротись і не здаватись, навіть якщо ніхто не допоможе, — є головна мета будь-якої емпатії.

Це може бути й не переклад, а щось інше, але говоритимемо про переклади. У передмові до «Вибраного» Міжнародної письменницької програми її багаторічний керівник Поль Енгл писав: ПОМРИ, АЛЕ ПЕРЕКЛАДИ. Досвід історії перекладу моєї країни пропонує інше гасло: ПЕРЕКЛАДИ, ЩОБ НЕ ПОМЕРТИ. ПЕРЕКЛАДИ, ЩОБ ВИЖИТИ. Коли ми читаємо тексти великих авторів, блискуче перекладені в бараках, на холодних нарах, записані на брудних клаптиках, крадькома від таборових стукачів, виникає питання: Як можна було працювати за таких жахливих умов? Як могла людина працювати, коли й виживати було проблематично? Можлива єдина відповідь: вижили, бо працювали, бо перекладали великих авторів.

Дуже добре, якщо перекладацька майстерня розв'язує передусім естетичні завдання, не політичні, не національні. Історія українського перекладу знає чимало прикладів, коли цензура забороняла вживати деякі слова, які вважалися занадто українськими, занадто далекими від російських, і від українських перекладачів вимагалася мужність захищати лексику. І коли переклади захищають ідеї, а не просто створюють версії іноземних текстів, то ціна естетичних проблем стає настільки великою, що мало не дорівнює ціні людського життя.

Сьогодні ні в Росії, ні в Україні проблема цензури не стоїть, принаймні в тому вигляді, як це було за СРСР. І літератор може писати власні тексти, а не перекладати чужі. Але проблема людей, які не можуть знайти себе в цьому світі, проблема людей, які потребують емпатії, є настільки ж гострою, як це було в ті часи, коли свобода слова була суттєво обмеженішою.

То ж нехай переклад стане метафорою емпатії. Найкращий результат співчуття — людина, яка його більше не потребує,

бо навчилася давати раду своїм проблемам навіть за умов, коли життя є нестерпним. Нехай кожен зуміє знайти власні шекспірівські сонети у прірві власного пекла і знайде в собі сили перекласти їх якнайкраще. І нехай кожен з нас зуміє допомогти іншому в біді знайти і для нього велику книгу для перекладу. Ніхто не знає, як розв'язати таку задачу для пропащого людства. Але ми маємо прагнути завжди робити це для себе й тих, хто поряд із нами.

Місце, де кінчається земля

Учасники міжнародних програм на території США мають змогу познайомитися й потоваришувати не так з американцями, як із запрошеними з інших країн. Іноді між колегами з віддалених країн виникає своєрідна дружба, яка триває й потім. І спілкування між далекими друзями зовсім не таке, як із колегами-співвітчизниками.

Таке своєрідне спілкування виникло у мене з чилійською письменницею Алехандрою Костаманья — авторкою трьох романів і численних коротких оповідань, такою самою, як і я, її українська колега. Але кількісна подібність — річ другорядна. Як виявилось, Алехандра також написала роман, де намагається збагнути, що таке найстрашніший біблійний гріх — зрада, і чи є актуальним таке трактування зради сьогодні. Вона також намагається розібратися, що ж відбувалося в душах тих, хто так чи так опинився в коловерті найчорніших справ своєї епохи.

Чорні часи Чилі були зовсім недавно. Диктатори роблять дуже лихі послуги своїм народам — ця банальна фраза стосується не лише внутрішньої ситуації країн із диктатурою на чолі, а й міжнародного іміджу таких країн. Для нас Чилі асоціюється не так із Габрієлою Містраль, премію імені якої, до речі, отримала Алехандра, як із генералом Піночетом. Всі, хто старше певного віку, не можуть не пам'ятати тривожних репортажів у вересні 1973 року про заколот у Чилі, про вбивство Сальвадора Альєнде і про прихід до влади кривавого диктатора. Попри весь вульгарний ідеологізм радянського висвітлення міжнародних подій, тоді, в 73-му, неймовірним чином відчувалося: схвильовані голоси міжнародних оглядачів цього разу кажуть правду. У Чилі вбивають справедливість і сумління, до влади приходять відверто темні сили.

А потім, коли проминуло багато років, коли в усьому світі сталися великі зміни, і в пострадянському медіа-просторі стало правилом хорошого тону говорити неодмінно все навпаки стосовно до того, що говорилося в радянські часи, по українському телебаченні пройшло слиняве інтерв'ю популярного українського журналіста з генералом Піночетом, мовляв, який він чудовий, дідусь Августо, батько нації, його просто змусили застосувати силу проти недолугого Альєнде; адже останній посягнув на святе: щоб нагодувати

напівзлочинних маргіналів-пролетарів, урізав достаток середнього класу.

— А як воно було насправді, Алехандро? Чи було вам добре за генерала Піночета? Чи згадуєте ви його із вдячністю?

— Мені було тільки три роки, коли він доступився до влади. Але в моїй родині завжди була жива пам'ять про ті події. Про них говорили пошепки, але говорили завжди. А чи могло бути добре в країні з комендантською годиною? Протягом десятиріч ми не мали права з'являтися на вулиці після восьмої. Якщо десь затримувалися, мали ночувати в когось.

Он воно як! До такого не домудрувався навіть дядя Джо, як на Заході іменують Йосипа (Джозефа) Сталіна.

— То як же ви ходили до театрів? — розгублено питаю я.

Виявляється, вечірніх вистав у театрах Чилі за Піночета не було, тільки дитячі по неділях. (Знову з «вдячністю» згадуєш дядю Джо, за якого театри, принаймні у столиці, процвітали). А коли диктатура Піночета порядком розхиталася, Алехандра, студенткою, брала участь у її поваленні й пишається цим.

— Ми розповсюджували листівки, брали участь у демонстраціях, які розганяли так, як ти це бачила по телебаченню, потрапляли до в'язниці. То були несерйозні ув'язнення, нас дуже скоро випускали, але тоді, в молоді роки, ми були готові до справжніх репресій. Але що таке чилійські тюрми і які там клозети, я побачила зсередини, — сміється Алехандра.

У мене немає відповідного персонального досвіду щодо українських в'язниць, але, гадаю, це ще одна цята дотикання між Чилі та Україною. В Латинській Америці є такі неймовірно кричущі злидні, до яких Україна тільки почала впевнено й неухильно рухатися.

— У Сантьяго-де-Чилі є квартали, куди краще не ходити навіть удень, — розповідає Алехандра, — мешканці першого світу навіть уявити не можуть, що таке буває: величезні родини живуть в одній кімнаті, всі сплять в одному ліжку.

Я знаю, що багато хто з моїх співвітчизників скаже у відповідь на це: в СРСР було те саме. Особливо в перші роки по війні прокляте квартирне питання було жахливо невирішеним, багато мільйонів моїх співгромадян, попри зворушливу «турботу КПРС», жили по 5–6 душ в одній кімнаті, були й такі, хто спали в ліжку по черзі. Як на мене, тодішні радянські злидні відрізняються від латиноамериканських

тим, що діти тих жахливих комуналок все-таки не один рік ходили до шкіл, на відміну від дітей злиденних передмість Сант-Яго. Формально середня школа для них існує, але, якщо батьки вважають за потрібне посилати своїх дітей жебракувати, а не до школи, то так воно й буде.

— Наша освіта дуже добра, — розповідає Алехандра, — наші коледжі та університети підтримують зв'язок із навчальними закладами Північної Америки та Європи, але вчитися там можна тільки за гроші. І ніяких стипендій для обдарованих дітей із незаможних родин. Вони просто не мають змоги виявити своїх обдаровань, хіба що в жебракуванні та крадіжках.

Сама Алехандра закінчила факультет журналістики в університеті Сантьяго-де-Чилі. Її батьки мали змогу платити за її навчання — мати викладала математику в університеті, вітчим працював у представництві ООН. Вони — з середнього класу, що його нібито образив Сальвадор Альєнде. І вони з кола ліберальних інтелектуалів, які, звісно ж, боялись носити квіти до його могили 11 вересня, щоби не втратити престижну роботу, але завжди у вузькому колі висловлювали захоплення скинутим Президентом.

Насправді він обмежив не середній клас, а великий капітал, націоналізувавши великі корпорації. За часи його правління викладачі університетів все одно отримували достатньо велику заробітну платню. А навчання було безкоштовним. А от дуже заможні люди насправді багато втратили. Сальвадорів Альєнде можна закинути те, що він був романтиком, а не політиком. Коли він націоналізував великі підприємства, він не мав права не розуміти, що ніхто добровільно не віддає такого багатства, що колишні власники зроблять усе, щоби повернути назад свою власність. Тому Альєнде мимоволі «підставив» тих, хто захищав його до останнього, прирік їх на страшну долю в'язнів таємної поліції хунти.

Коли в Чилі відзначали 30-ту річницю заколоту, то, як показало опитування газет, дві третини чилійців не цікавляться подіями 30-річної давнини. І це дещо дивує, адже події часів диктатури ще не стали історією для більшості чилійців, це — факти їхнього життя. Друг Алехандри — її ровесник, відомий у Чилі письменник Рафаель Гуміччо пише: що далі в часі дні заколоту, то відчутніша особисто для нього

атмосфера того зимового дня, коли горів президентський палац Ла-Монеда. І це не тільки політичне питання. Тоді перед багатьма чилійцями в усій гостроті постало дуже людське питання: якщо вже так складається наше життя, то чи вистачить мужності лишатися людиною?

А чи багато чилійських письменників пишуть про це? — питаю я Алехандру. Вона відповідає, що, можливо, не так багато письменників присвячують свої твори безпосередньо подіям чилійського 11 вересня. Але наслідки тих подій — на кожному кроці нинішнього життя Чилі. Одне з найсильніших вражень Алехандри: вона випадково зустріла чоловіка, який працював у таємній поліції за часів Піночета. Він дещо розповів їй про свою «роботу», говорив дуже схвильовано, плутався у словах. Відчувалося, що він хотів виправдатися, пояснював, що він, загалом, лівих поглядів, співчував тим людям, кого катував, намагався допомогти їм. Було домовлено про нову зустріч, але він не прийшов... Але тої короткої зустрічі Алехандрі Костаманья вистачило, щоб написати роман.

Мовою аймара Чилі означає «місце, де кінчається земля». Всі знають обриси Чилі на карті: вузька смуга землі вздовж Тихого океану завдовжки 4300 км і лише 200 км завширшки. Це — найвузьча країна світу: перебуваючи посередині, можна одночасно бачити і Анди, і океан. Батьки Алехандри приїхали до Чилі з Аргентини. А, якщо простежити далі, прадіди приїхали до Латинської Америки не з Іспанії, а з Італії. Власне, чилійської крові Алехандра не має, хоча в латиноамериканському контексті вельми непросто визначити, що таке та чи та кров. Для Алехандри патріотизм асоціюється з вузькістю мислення, із обмеженістю світосприйняття. Випадковим є те, що вузька смуга землі на заході Латинської Америки називається Чилі, випадковим є те, що ми народились і живемо саме на ній.

— Але честь, гідність, порядність не є випадковими в цьому світі...

— Звісно! А також розум і незашореність політичними ідеями. Мені доводилося зустрічати в Латинській Америці людей, які втекли з Радянського Союзу або з інших країн Східної Європи, де панувала ідеологія, яка називала себе комуністичною. Ці люди ненавиділи саме слово «комунізм», від якого, певне, постраждали. Але вони навіщо освічувались

у любові до латиноамериканських диктаторів, які кидали комуністів до в'язниць. Це — примітивна вузькість поглядів на життя, нерозуміння того, що одним і тим самим словом у світі можуть називатись абсолютно різні речі.

Тоді, на березі Айова-рівер, коли в темряві пролітали нічні птахи, а в кущах поряд кохалися зайці, я поділилася з Алехандрою своїми творчими планами, чого ніколи не роблю в Україні, навіть спілкуючись із найближчими друзями.

— Ти неодмінно маєш написати цю п'єсу, — сказала мені вона, — мені дуже подобається ідея. І в Чилі її зрозуміли би, у нас також буває таке.

Коли знаєш лише одного громадянина якоїсь далекої країни, то все, що відбувається в тій країні, мимоволі пов'язується з ним/нею. Під час Помаранчевої революції мало не всі мої колеги-письменники з *IWP* привітали мене — про Україну не просто говорять у всьому світі, а й репортажі про *Maidan* очолюють списки новин. То може, тепер провідні видавництва світу звернуть увагу на доробки українських письменників?

Алехандра, в чийй крові на все її життя лишиться хміль часів повалення Піночета, була схвильована, коли я написала їй, що рефрен пісні, яка звучала на Майдані, хоча й на інший мотив, є перекладом знаменитого на весь світ рефрену чилійської пісні *El pueblo unido jamás será vencido!* (Об'єднаний народ ніколи не буде переможений, що є мало не дослівним перекладом *Разом нас багато, нас не подолати*). Дарма що чилійська пісня вже ніколи не перестане бути найвідомішою в світі піснею боротьби, а українська невідомо, чи відродиться бодай в Україні... Та все одно, весь світ, виходить, пов'язано незримими променями духовної напруги, які озиваються в абсолютно несподіваних місцях цього страшного світу, сутність якого мало не всі народжені на цій землі, а надто письменники, намагаються схопити і... рідко досягають бодай чогось.

Не знаю, чи ми з Алехандрою побачимося ще раз «наживо». Ми можемо не спілкуватися місяцями, але якщо одна з нас подасть сигнал, інша вмить відгукнеться. То ж завдяки нашим айовіанським зустрічам у світі виник ще один зв'язок високої напруги світлої енергії, який бодай трохи розвіяв морок уселенської чорноти.

Нащадок Чингізхана

Що знає про Монголію українець, який спеціально не цікавився цією державою? Країна з феодалізму впевнено вступила до соціалізму — чи не єдина інформація про Монголію, яку винесли з радянських уроків з історії. Ну і, звісно, пам'ятаємо, що в давні часи існувало монгольське ханство, яке досягло найбільшої могутності в часи правління великого завойовника Чингізхана, чий онук Батий зруйнував Київ і багато інших міст Київської Русі.

А в недавні брежнєвські часи до Монголії їздили на заробітки громадяни СРСР, привозячи звідти вишиті орнаментом дефіцитні кошушки та інвалютні карбованці. Натомість тугрики МНР для радянських громадян були символом безнадійної не конвертованості: коли хотіли висловити зневагу до тих чи тих грошових знаків, їх іменували тугриками. А у філателістів неодмінно були марки, де кириличними літерами писалося МОНГОЛ ШУУДАН, що також чомусь неймовірно смішило.

Мій співрозмовник — відомий монгольський письменник Дашням Лувсандамба. Він, як і я, учасник Міжнародної програми для письменників в університеті штату Айова. Його запрошено саме тому, що серед студенток перекладацької майстерні є дівчина, яка кілька років працювала в Монголії, вивчила мову. Вона і звернулася до керівника письменницької програми, щоби той неодмінно запросив письменника з Монголії.

Ми зустрілися з ним в американському університетському містечку Айова-сіті, двоє мешканців пострадянського світу, і давня звичка бере своє: російською нам спілкуватися природніше, ніж англійською. Дашням вивчав у Москві економіку й філософію в інституті міжнародних відносин, там же закінчив аспірантуру. Потім приїздив до Союзу на письменницькі свята, у 1983 році був у Києві на Шевченківському святі, яке згадує з великою приємністю. Наприкінці вісімдесятих Дашням брав участь у демократичних змінах у Монголії, які стали можливими, коли зміни розпочалися в СРСР. Був депутатом Ардин ікх хурал (Великого народного хуралу) і навіть віце-спікером. У 2001 році кандидував на посаду президента Монголії від Партії громадянської волі.

У тих, хто навмисне не цікавився Монголією, а тільки знає, що така країна існує, певне, складається враження, ніби в ній не відбувається ніяких подій. Тільки ходять дикі коні вічним степом, який на далекому обрії стає рожевим. Ніяк не нагадувала про себе ця далека країна; здавалося, її обійшли всі великі бурі ХХ століття. Але то лише ілюзія. Насправді, всі перемоги й жахиття побудови соціалізму не оминули й Монголії.

Монгольська рівнина завжди була театром боротьби між Росією та Китаєм. Після утворення СРСР Зовнішня Монголія увійшла до сфери його впливу, Внутрішня — лишилася територією Китаю. Діяч монгольської революції Сухе-Батор намагався провадити самостійну політику, — і його зуміли усунути фізично.

На його місце сів слухняний Москві Чойбалсан. З одного боку, за роки «народної влади» в Монголії було ліквідовано мало не тотальну неписьменність, створено промисловість. З іншого — було зруйновано буддистські храми, старовинні книги монгольською й тибетською мовами доводилось ховати від винищення. Не обійшли далеку Монголію і сталінські репресії, самих тільки лам було розстріляно більше 20 тисяч. Давній уйгурський алфавіт було замінено кирилицею. У такий спосіб старовинні книги, які все-таки збереглися, стали недоступними для наступного покоління монголів, які здобули освіту вже на кирилиці.

— Зараз монгольська мова переходить на латиницю. Так легше спілкуватися зі світом. Сама тільки електронна пошта штовхає до цього. Але дуже хочеться, щоби скарби століть, які пощастило зберегти, не лежали мертвим вантажем, були прочитані наступними поколіннями, — розповідає Дашням, який сьогодні є ректором Університету традиційних монгольських знань, де вивчаються давньомонгольська і тибетська мови, історія, давня література, антропология. Але випускникам знайти роботу нелегко, тому їм паралельно надається фах перекладача, міжнародного журналіста.

— А наскільки серйозним претендентом на посаду президента ви були? — питаю я Дашніама.

— Наступного року відбудуться вибори до Народного хуралу, тут у мене серйозні шанси, — відповідає він, — у мені тече кров Чингізхана, а це значить, що я вмю твердо йти до поставленої мети.

Мабуть, такий стан справ, коли письменники стають політиками, характерний для країн, де свого часу поет був зобов'язаний бути більше, ніж поетом, а письменник — більше, ніж письменником. Дашніям — автор більш ніж тридцяти книжок поезії та прози, перекладених багатьма мовами, і не тільки російською, казахською чи болгарською в рамках радянської дружби народів, а й англійською, французькою, арабською, китайською. Пише не тільки вірші, а й праці з історії Монголії, останню з яких, «Герой Езукхеї», присвячено батькові Чингізхана.

До речі, постать Чингізхана є головною для монгольських студій, які достатньо розвинені в американських університетах. Іноді вони існують у рамках інших східно-азійських студій, іноді — як окремі кафедри. Монголістика — повноцінна наука, оскільки нею клопочуться не лише монголи, а й представники інших національностей. Другий момент унікальності монгольських студій — шаманізм.

— У Монголії багато століть буддизму не змогли подолати місцевого шаманізму. Це — поганська релігія, характерна для рівнинних районів Східної Азії. Шаман — посередник між людиною і космосом; якщо сама людина не може встановити такий містичний зв'язок, вона йде до шамана. Це потрібно для лікування, для покращання стосунків з оточенням, для боротьби з недугою. У цій сфері бувають збої та поразки, але загалом шаман може дуже багато. Кожен шаман пов'язаний зі своїм регіоном, його магичні здібності зникають на чужій території. А найкращі шамани — не чоловіки, а жінки. Вони найкраще зв'язуються з потойбіччям, впливаючи на долі тих, хто до них звертається.

Масштабна постать Чингізхана, якого американські історіографи оголосили першим глобалізатором, а також загадковий, незрозумілий, непояснений і тому такий привабливий шаманізм, гарантуючи увагу до монгольських студій, мимоволі привертають увагу до сьогодення Монголії, до її сучасної літератури. А плюс і політичний момент: у Монголії Америка хотіла би бачити демократичну державу між сумнівно демократичною Росією і геть недемократичним Китаєм (якщо, звісна річ, уважати, що зовнішня політика Сполучених Штатів — безсумнівний гарант демократії).

— Зараз багато монголів працюють за кордоном, — розповідає Дашніям, — у Південній Кореї, в Японії, в

Америці. Працюють, цілеспрямовано збираючи гроші на будинок, на автомобіль. Денвер називають другим Улан-Батором, так багато в ньому монголів.

Дашниям не сидить спокійно в Айова-сіті разом з іншими письменниками, він постійно їздить на запрошення провідних університетів Америки, зустрічається зі співвітчизниками та з монголістами.

— Таке ж неспокійне життя, як і вдома. Немає часу на прозу. Тому й пишу переважно тільки вірші.

Вірші Дашниямма в англійських перекладах справили на мене враження. Вони абсолютно не узгоджуються ні з його радянським минулим (навчання в Москві, письменницькі конференції, робота в Комітеті зовнішньої торгівлі), ні з його пострадянським життям (активна участь у політиці, робота ректором навчального закладу). В його віршах абсолютно немає метушні, у них — стукіт копит та безкрайній степ, який, на відміну від степів в інших кутках планети, просто не має обрїю.

До Сполучених Штатів заборонено ввозити харчові продукти, але Дашниям примудрився привезти монгольської в'яленої ковбаси, якою частує мене. Надзвичайно смачний продукт, особливо на тлі абсолютно нестравних американських ковбас.

— Воїни Чингізхана везли в'ялене м'ясо під сідлами своїх коней. Займає мало місця, але дуже допомагає у тяжкій дорозі. Це — одна з причин, чого та армія спромоглася пройти величезний переможний шлях, завоювати такі великі території. Я пишаюся, що і в мені тече кров Чингізхана.

Крістофер Мерілл

Багато справ залежать від особистостей. Так воно в усьому світі, у США так само. Одну з провідних програм для письменників, Міжнародну письменницьку програму в Університеті штату Айова, заснував 1967 року американський письменник і педагог Поль Енгл. Він і керував нею до своєї смерті в 1990 році. Потім програма занепала. Один рік її навіть і взагалі не було. Та в 2000 році її очолив Крістофер Мерілл, відомий в інтелектуальних колах Сполучених Штатів літератор. І програма здобула нове дихання, нові виміри, новий політ.

Кріс Мерілл навчався в Колумбійському університеті, де його викладачем поезії був Йосип Бродський. Кріс згадує, як Бродський примушував своїх студентів учити напам'ять величезні уривки з Одена, Мілоша, Кавафіса. (До речі, як розповів Кріс, навіть Бродський не знайшов собі доброго перекладача у США, англійські версії його поезій не справляють великого враження. В Америці він відомий своїми блискучими есеями). Кріс Мерілл — автор численних збірок поезії, а його перші поезії відобразили його футбольний досвід. Кріс — літературний критик, військовий кореспондент. Був незалежним журналістом на Балканах, про що написав дві книжки, другу з яких названо рядком із поезії Томаша Шалмуна «Залишаються тільки гвіздки». Остання книжка Мерілла «Захований Бог» передає досвід людини, яка після жакіть балканських воєн була змушена шукати новий сенс буття і здійснила кілька паломництв на гору Афон. Зараз читає курс сучасної світової літератури в Університеті штату Айова і керує Міжнародною письменницькою програмою.

Кріс відвідав Україну в рамках спікерської програми посольства США в Україні. Дорогою з Києва на Острого ми поговорили з ним про місце письменника у Сполучених Штатах, про міжнародне братство письменників, про можливості маловідомих культур пробитися на світову інтелектуальну арену. Те, що Кріс розповідав мені на задньому сидінні авта, яке везло нас до Острога Варшавською трасою, було цікаво, не ординарно, поповнювало мої враження від поїздки до Сполучених Штатів.

Письменники у Сполучених Штатах не відіграють такої ролі публічних інтелектуалів, як в інших країнах, казав Кріс.

Значно більшою мірою володарями дум є журналісти й політики. Ті видатні люди, котрі заклали шляхетні принципи, що й досі декларуються як засадничі у Сполучених Штатах, славились як великі інтелектуали. Гамільтон, Джефферсон, Медісон мали дуже потужний інтелект, були високо-моральними і впливовими постатями. Але від середини ХІХ століття інтелект відійшов від центральних трибун Сполучених Штатів на маргінеси публічного життя. Те ж саме можна сказати і про письменників, чиє місце у Сполучених Штатах — десь на узбіччі. Так, у США немає цензури, і списки бестселерів очолюють автори, які відверто демонструють своє неприйняття політики чинного президента. Ніхто не обмежує свободи творчості у США, але мало хто сприймає творчих людей дуже серйозно... Американські комерційні письменники, яких знають усі, — не найкраще з нашої літератури. Джон Гарднер, Роберт Стоун, Вільям Гес, Грейс Пелі, Пол Остер та інші значно більше заслуговують на світову славу. Вони не живуть літературною працею, здебільшого викладають в університетах на літературних факультетах, яких у Сполучених Штатах сьогодні вже понад чотириста.

Найперший факультет художньої творчості у США було засновано саме в Університеті штату Айова у 20-х роках минулого століття. Його створив письменник Поль Енгл, син місцевого торговця кінями. Саме тоді було створено й Літературний інститут імені Горького в Москві, де навчалися не лише росіяни й народи СРСР, а й письменники з-за кордону. І Поль Енгл заснував Міжнародну письменницьку програму для іноземних письменників. Він бував у тих країнах, звідки приїздили письменники на Програму, він взагалі багато подорожував, а 1991 року помер у барі в одному з аеропортів. Добра смерть для поета, чи не так? Поль Енгл не просто заснував перший у США факультет літературної творчості, він дуже підняв статус письменника. Якщо не в усій Америці, то принаймні у штаті Айова. Не буде перебільшенням сказати, що Айова-сіті — літературна столиця Сполучених Штатів. Хоч Айова — це те, що завжди лишається десь там, унизу, це Мід Вест — Середній Захід, де літак не сідає по дорозі з Атлантики на Дикий Захід.

Під час зустрічей Крістофера Мерілла з українськими студентами нечисленних факультетів художньої творчості лунали запитання, кого з українських письменників або

поетів знають найкраще. Наївна українська творча молодь не може й уявити, що навіть дуже освічені люди Сполучених Штатів ніколи нічого не чули про їхню улюблену Ліну Костенко. А коли їх переконують, що це саме так, відразу постають запитання: що робити, аби про нас усе-таки знали?

Кріс, який багато спілкується з письменниками з усього світу, добре знає цю проблему. Країн, про культуру яких у світі нічого не знають, значно більше, ніж тих, про які щось знають. Кожна країна має своїх незрівнянних поетів і письменників. Наприклад, у 2005 році на програмі була бірманська письменниця Ма Тіда. Бірма — це загалом одне з найгірших місць на планеті. Ма Тіда провела там у в'язниці шість років. Вона — хірург, працювала в лікарні для бідних та була радницею легендарної нобелівської лауреатки Аунг Сан Су Чжі, яка виграла вибори, але не змогла обійняти посаду, бо вже багато років перебуває під домашнім арештом, тривалість якого занесено до книги рекордів Гіннеса. А Ма Тіда — дуже добра письменниця, щоправда, її творчість зосереджено лише на страшному досвіді. Вона — дуже мужня людина, яка, до речі, повернулася з програми до Бірми, хоча й могла отримати політичний притулок у США. Але хто знає про неї у світі? Навіть така доля не зробила її відомою у США...

Тільки одиниці мають шанс здобути славу у США. Але й таке інколи трапляється. Наприклад, словенський поет Томаш Шалмун, поет дуже малого народу — словенською говорять тільки два мільйони, — видав у перекладі англійською десять збірок поезії. Йому пощастило знайти доброго перекладача, який зацікавився його поезією, вивчив його мову. Від перекладачів дуже багато залежить. Програма заохочує переклади. Її засновник, Поль Енгл, писав: ПОМРИ, АЛЕ ПЕРЕКЛАДИ! Кожен народ світу має солідну діаспору у США, яка може пропагувати свою культуру. Але видатні постаті рідко знаходять спільну мову з діаспорою. Наприклад, Чеслав Мілош, якого наші інтелектуали дуже шанують і якого, до речі, сам Кріс дуже любить, мав перекладача-американця, який не був пов'язаний із польською діаспорою США.

Програма не передбачає промоції творів своїх учасників на літературному ринку США. Головна її мета — дати можливість письменникам здобути нові враження, нових

друзів. Одначе гості можуть у співпраці зі студентами перекладацької майстерні здійснити якісний переклад своїх текстів англійською мовою. А це полегшить імовірну промоцію. Зрештою, трапляється так, що літератор знаходить собі видавців у країнах, звідки походять його колеги по програмі. Гадаю, жоден письменник не пожалкував, що долучився до айовського братства...

Крісу відомо про роман «Форсування романа-ріки» Дубравки Угрешич, яка зо два десятки років тому побувала на програмі й під враженням написала роман, де змальовує письменницькі зібрання аналогічного стибу як абсурдні. Мовляв, такі збіговиська влаштовуються тільки для пишних фуршетів, сексу без кохання та абсурдних розмов. В одному з номерів готелю, в якому поселяють письменників з усього світу, неодмінно зарезервовано місце для диявола. У цьому романі навіть згадано Мері Назарет, жінку, яка вже багато років ревно опікується побутом письменників під час їхнього перебування в Айова-сіті. Є багато текстів такого типу в сучасній літературі, і вони бувають дуже дотепні, рясніють хвацькими деталями. Зрештою, «Перверзії» Юрія Андруховича також великою мірою ґрунтуються на досвіді відвідин добре оплачуваних міжнародних програм для митців. Але ж автори подібних романів ніколи не відмовляються від участі в чергових письменницьких програмах «від диявола»! Кріс усе-таки передусім бачить великий духовний позитив у таких зібраннях. Так, спілкування письменників на програмі може бути тільки поверховим, інформаційним. Але принаймні один контакт неодмінно виявиться проявом справжньої дружби!

... Остання інформація, яку я отримала, — це присвоєння Айова-сіті статусу літературної столиці світу. Досі такий статус мають Сідней і Единбург. І от маленьке містечко серед зниклих прерій (прерії як унікальне явище природи майже зникли із земель Сполучених Штатів) та квітучих і нині кукурудзяних полів здобуло цей почесний статус. Заслуга Крістофера Мерілла в цьому велика, то було і його свято. Але й усіх тих, хто побував у тому неймовірному куточку Сполучених Штатів. І взагалі, свято всіх письменників світу. Навіть якщо вони й не знали про це.

Перформанс, який не забувся

Завжди ставилася вкрай скептично до слухання поезії рідною мовою поетів. І річ не тільки в тім, що для мене в поезії думка так само важлива, як і її музика, а в тім, що навіть музику також почути не таланить. Такі читання, зазвичай, перетворюються на невиразне бурмотіння невідомо яких звуків, які навіть віддалено не нагадують поезії.

Але будь-який задум матиме сенс, якщо втілювати його із належним артистизмом. Читання поезії в супроводі джазового квартету Стефона Харіса розкрило абсолютно неймовірні виміри такого підходу до поетичних праглибин — цей інтелектуальний штамп у даному контексті буде доречним.

У свої 28 років Стефон Харіс має чималий авторитет у світі американського джазу, він — лауреат престижних нагород, виступав у престижних концертних залах. Він і керівник джазової групи, і композитор. А знавці джазу відзначають і його новаторство у сфері джазової музики, називаючи його видатним вібрафоністом. Концерти квартету Стефона Харіса завжди проходять з імпровізаціями, це їхня чи не головна риса. Відчуваючи настрій глядацької зали, квартет грає ту чи ту музику. Певне, саме ця здатність Стефона до імпровізації і зробила можливим це неймовірне поєднання поезії та музики.

А вірніше, музика пішла в тінь, на другий план. Говорила поезія. Стефон Харіс — блискучий музикант. Але він і незрівнянний акомпаніатор. Такий, коли помічаєш тільки того, кому він акомпанує, а вірніше, те, чому він акомпанує, хоча без акомпанементу нічого не було б. Поети з 11 країн світу читали вірші своїми рідними мовами, і поезія китайською, в'єтнамською, корейською, монгольською, румунською, німецькою, мовою іврит, литовською та іншими мовами звучала, ні, не так, як музика, це було би банальне порівняння, а як нова, незнана сутність. Ця імпреза показала не так неповторність кожного поета, як неповторність, власне, кожної мови. Слухачі відчували те, що намагаються збагнути, можливо, тільки дуже натхненні мовознавці. На якусь мить кожен слухач концерту відчув себе в тому просторі, коли та чи та мова тільки зароджувалась, торкнувся таємниці, чому вона стала саме такою, а не іншою.

Китайська звучала близько до в'єтнамської, як тривожне щебетання птахів, а корейська нагадувала своїм звучанням

спокійний плин європейських мов. Неймовірно звучала монгольська, нагадуючи дике іржання степових коней, ця нібито немелодійна мова, яка складається із самих лише приголосних. Надзвичайно лірично й музично звучала німецька, якою чи то король Карл V, чи то Ломоносов радили розмовляти з ворогами. Дзюрчало вино в румунській, шуміло море в литовській. Але найбільш органічно, найбільш природно в джазовому акомпанементі, викликаючи найсильніші почуття, звучала африканська мова сацвані в устах поета з Ботсвани. Певне, й витоки джазу — деь там, у ритмах африканських ритуальних дійств.

Очевидно, на тій імпрезі під акомпанемент квартету Стефона Харіса свої вірші читали дуже хороші поети, якщо всі вони зуміли представити свої мови так глибоко. Джазове читання відбувалось у студентській кав'ярні культурного центру Університету штату Айова. За столиками не вистачало місць, слухачі, більшість яких складала американські студенти й аспіранти з усього світу, сиділи між столиками на підлозі, просто на килимовому покритті. Між столиками бігали гарненькі афро-американські та американо-азійські діти, на яких ніхто не гримав, які створювали додатковий вимір того фантастичного дійства.

Жоден поетичний перформанс, який доводилося бачити потому, не наблизився ні за мистецьким втіленням, ні за своєю енергетикою до того вчора в Айова-сіті, хоча виступали добрі поети і добрі музиканти. Але схопити засобами театралізованого дійства сам нерв поезії, переконати навіть випадкових слухачів, чому вірш, який звучить, створено за допомоги саме цих слів і саме цих голосівок і шелестівок, коли звучання випереджає сенс, а сенс таки вгадується — якби не той вечір в американському університетському містечку, я й не знала би, що таке можливо.

Арль Вінсента

Ніхто не сперечатиметься, що Франція є туристичною країною із величезною кількістю історичних пам'яток, більше, певне, тільки в Італії. Але в історичній Франції поза її столицею не так і багато пам'яток, які мали би насправду однозначно світову славу.

Ось провансальське місто Арль на півдні Франції. Хто, крім тих, хто відвідав це чарівне місто — або ж навмисне поцікавився в довідкових джерелах — знає, що Арелет, як іменувався Арль в часи Римської імперії, Юлій Цезар згадає у своїй «Галльській війні», і що саме там великий політичний діяч Риму зробив столицю римської провінції, з якої згодом виник Прованс? Хто знає, що першим єпископом Арля був святий Трофім, апостол від сімдесяти? Хто знає, що на межі першого і другого тисячоліть Арль був столицею в ті часи могутнього Арльського королівства, також відомого, як Бургундське? Хто знає, коли саме в середні віки Арльське королівство втратило самостійність і місто почало переходити від одних володарів до інших, входячи то до Священної Римської імперії, то до Провансальського графства — список середньовічних держав, до складу яких входив Арль, є дуже довгим? Лише ті, хто дуже уважно читав «Пекло» Данте, знають, що саме покинутий римський цвинтар Аліскамп на території абатства Сен-Оноре, нині також покинутого, де й досі стоять порожні кам'яні домовини із залишками римських орнаментів на стінках, дав великому поетові матеріал для картини покарання ересіархів та їхніх послідовників у дев'ятій пісні. Лише ті, хто фахово клопочеться провансалістикою, знають, що Арль був потужним центром відродження провансальської мови й культури, що мало місце завдяки зусиллям національного поета Фредері Містралю, нобелівського лауреата 1904 року, пам'ятник якому споруджено в історичній частині міста. Мало хто знає й те, що саме в Арлі проживала Жанна-Луїза Кальман (1875–1997) — жінка, яка прожила 122 роки і тривалий час була найстарішою жінкою планети.

А втім, сучасна мозаїчна культура, коли люди набираються ерудиції не тільки в результаті системної цілеспрямованої освіти, а й із випадкових джерел, читаючи журнали, дивлячись телевізор, блукаючи по Інтернеті, дає змогу будь-кому отримати — або не отримати — інформацію про згадані

вище події, як і про будь-які інші. Проте сьогодні складно уявити, щоби хтось не знав, що з Арлем пов'язано життя великого художника, не француза, нідерландця, який приніс старовинному місту Франції справді світову славу.

То ж кілька слів про найвідомішого арльського гостя — художника Вінсента ван Гога (1853–1890). Зображення його картин тиражуються мільярдами накладами, вони вже давно стали кітчем, але тенденція зберігається, «ван Гог» лишається успішним комерційним проектом. Будь-які канцелярські товари — блокноти, зошити, календарі — мають шанс значно краще бути розпроданими, якщо на них присутні «Зоряна ніч над Роною», «Нічний більярд» або вже зовсім попсові «Соняшники». Аж ніяк не претендуючи на вичерпне пояснення цього явища, висловлю гіпотезу, що поетика малярства великого художника така, що його картини легко піддаються тиражуванню, бо репродукції зберігають пронизливий щемкий настрій оригіналу, що є притаманним не всім художникам, навіть геніальним. Можливо, саме ван-гогівська стилістика дозволяє робити на базі його картин дотепні колажі й анімації, надаючи творчості великого постімпресіоніста постмодерний вимір. Таке робиться і з картинами інших великих майстрів, але ван Гог є одним із тих, хто найкраще надається до таких спекуляцій.

Навіть більше, цей художник, без сумніву, за всіма параметрами є міжнародним культурним героєм. Усі, навіть далекі від мистецтва люди, не тільки впізнають на репродукціях картини великого художника, а й завдяки його численним автопортретам знають його візуальний образ. Також у найширших верствах відома біографія ван Гога. Всі знають, що він за життя був надзвичайно бідним, всі знають, що він *багато страждав*. Такий собі Ж. Леймар писав, і ці слова неодмінно цитуються в контексті ван Гога: *«Його трагічне життя сьогодні популярне, як якась священна легенда, яка потрібна нам більше, ніж сяйво його соняшників... воно сяє над цією планетою, як смолоскип сучасного мистецтва»*. Всі знають, що картини ван Гога за життя не продавались, зате після смерті за них платять мільйони. Вінсент дуже хотів, щоб його картини знайшли покупців, одначе, малював тільки так, як йому веліла його муза, нічого не роблячи на догоду тодішньому ринку. Отже, з його постаттю асоціюються такі

цінності, як несамоविта відданість мистецтву та повна відсутність марнославства. Також усі знають, що Вінсента, який нерідко бував бездомним, кепсько харчувався, проте весь час малював, зворушливо підтримував його брат Тео, чи не єдиний спонсор геніального художника. Отже, ще одна цінність асоціюється з постаттю Вінсента: цінність справжнього братерства. Листування Вінсента й Тео є однією з найвідоміших у світі книг епістолярного жанру, і однією з книг, яка вже багато років добре продається.

Також усі знають, що ван Гог прожив фатальні тридцять сім років — вік, досягши якого, з життя пішли більшість геніїв, поки цей вік не продовжили. Всі знають, що він відрізав собі вуха, всі знають, що він «з горя» — або для стимуляції творчості — пив абсент, міцну настоянку з провансальських трав, чия назва римується з іменем безталанного художника. «Ван Гог Винсент любил абсент», співається в одній із російських бардівських пісень. А також усі знають, що великий художник певний час жив і творив у населеному пункті Арль на півдні сонячної Франції. То ж це місто для всіх асоціюється з біографією і творчістю великого ван Гога.

У символічному просторі Арля відобразилася вся тривала історія цього міста — античність, високе середньовіччя, класичне середньовіччя, барокова доба; доба Відродження Арль не захопила. На центральній площі Арля, площі Республіки, праворуч від барокової будівлі мерії, в підвалах якої містяться давньоримські галереї криптопортики, стоїть церква святого Трофіма, де в часи Арльського королівства вінчалися на царство арльські королі. Тепер у Сен-Трофім вінчаються арлезіани, які бажають узяти церковний шлюб. А ліворуч од мерії, навпроти Сен-Трофім, у приміщенні колишньої церкви святої Анни є центральний виставковий зал міста, де сюжети авангардного мистецтва шокують старовинні склепіння. Отже, третя за важливістю будівля міста після мерії та храму — це храм модерного мистецтва. Чи не Вінсента ван Гога вшановує Арль у такий спосіб?

Не будемо детально заглиблюватися в символіку історичної пам'яті Арля. Вона є дуже багатою, як у кожного міста, де збереглося так багато історичних пам'яток різних епох. Це неможливо зробити в рамках невеличкого нарису, а великі дослідження про те, що символізує та чи та химера на стіні того чи того покинутого монастиря, вже написано. А,

позаяк однозначно відповісти на такі питання неможливо, то відповідні дослідження символіки середньовічних соборів, зокрема й арльських, триватиме. А наша мета — в загальних рисах окреслити, як біографія всесвітньо відомого ван Гога вплелася в символічний простір міста, яке вельми негостинно приймало художника від лютого 1888 року по травень 1889 року, не надаючи йому кредитів на трохи краще харчування й меблі, сміючись із його відрізаного вуха, а тепер так майстерно експлуатує пам'ять про нього.

Варто сказати, що на обличчі міста позначилися мало не всі згадані вище факти страдницької біографії славетного художника. Хоча в Арлі нема головного, а саме — солідного музею, де зберігались би картини Вінсента. Всі його невмирущі шедеври, зокрема і створені на провансальській землі, зберігаються в музеях Амстердама, в музеї д'Орсе в Парижі, в Чикаго, в Лондоні, в Петербурзі, в багатьох інших музейних і приватних колекціях. Так, у міській медіатеці Арля зберігається деякі малюнки, але це — другий сорт великих творів, та й експонуються вони не завжди. Але ж найславетніші візуальні візитівки великого художника було створено саме в Арлі! Це і химерна «Зоряна ніч над Раною», і щемка до запаморочення «Тераса нічної кав'ярні», і славетні «Соняшники», і багато інших картин, які з року в рік стають оздобами календарів, блокнотів, альбомів, а також елементами розпису порцеляни і тканин. В Арлі рекламу ван-гогівських місць зуміли зорганізувати так, що туристи їдуть глянути на ті місця, де малював великий художник, з не меншим, а то й більшим ентузіазмом, ніж, зазвичай, їдуть дивитися на самі картини. Чи можна уявити собі, щоби туристи їхали кілька годин в автобусі, аби побачити і сфотографувати якийсь конкретний дуб серед рівнини, який «позував» Шишкіну для його «Среди долины ровныя» або на «Московський дворик», якби такий зберігся, модель картини Поленова? Це уявити складно, але в Арлі все саме так. Туристи схвильовано фотографують нічну кав'ярню на майдані Форум, міст Тренкетай через Рону, внутрішнє подвір'я колишньої лікарні, яке зараз іменується *Espace van Gogh*. Можу твердити: в Амстердамі, де наявні самі картини, причому найбільш хітові зразки, немає такої могутньої аури присутності геніального й нещасного художника, яку майстерно підтримують в Арлі.

Екскурсовод заводить туристів до «Еспас ван Гог», де митець свого часу відходив від своїх мистецьких екстазів, де зараз про лікарню нагадують лише слова *Maison de Dieu* над брамою. Саме в цьому великому будинку колишньої богадільні зараз містяться багато культурних установ міста Арль: міська медіатека, великий виставковий зал, міжнародний коледж перекладачів, а також і кілька крамниць, де в продажу туристичний товар, пов'язаний із ван Гогом: репродукції його картин різної якості, канцелярські й текстильні товари, оздоблені знов-таки репродукціями його картин, календарі та альбомами ілюстрацій, різні видання листів Вінсента до Тео різними мовами тощо. Також у продажу неодмінно є абсент, який погубив Вінсента — дуже дорогий і дуже міцний напій, коштує більше 50 євро за півлітрову пляшку. Хіба що пластикового вуха, імітації того, яке відрізав собі нещасний художник, ще не розробили винахідливі автори сувенірів. Поряд із крамницею — кав'ярня, де стільці імітують ті, з солом, що стояли у знаменитій кімнаті Вінсента, яку також відтворили душевні арлезіани за картиною славетного художника. Після закінчення екскурсії туристи гаряче аплодують гідові, який розчулив їх розповіддю про трагічну долю світової знаменитості, яка саме в Арлі найповніше реалізувала свій творчий потенціал.

Сувенірних крамниць із ван-гогівськими календарями та абсентом в історичній частині міста багато, а ще більше тих місць, що їх ван Гог малював. В Арлі стали музеями і антична арена боїв гладіаторів, і вже згаданий Аліскамп. Але ці об'єкти стали ще вагомішими, бо їх малював великий Вінсент, про що регулярно інформував свого брата Тео. Біля кожного місця Арля, яке убезсмертив ван Гог, стоїть великий металевий стенд із репродукцією відповідної картини митця, з неодмінною цитатою з листа до брата Тео. І кожен відвідувач може відчутти, як саме великий художник відтворив той чи той фрагмент Арля. Так, то є досить химерне відображення реальності, чого тоді арлезіани не розуміли. А тепер навпаки, вони намагаються надати об'єктам, що їх він малював, ван-гогівського вигляду, ван-гогівських барв. Чимало арлезіанських будинків прикрашають невмирущі ван-гогівські соняшники, в яких, за словами Мартіна Гайдеггера, «є буття». І стіни знаменитої «нічної кав'ярні», яке сьогодні називається «Вінсент», пофарбовано у ван-гогівський пронизливий жовтий колір.

В Арлі мимоволі пригадався дитячий віршик із давньої «Мурзилки»:

*В городе Владимире Владимирам почет:
Всех граждан с этим именем там взяли на учет...
В городе Иваново Иванам благодать:
Ивану вещь последнюю готовы там отдать...*

Арль демонструє таке ставлення до імені Вінсент. Великий ван Гог нерідко підписував свої картини просто «Вінсент», не ставив на них прізвища. І арлезіани також називали його по імені. За ті 15 місяців, які він провів у Арлі, Вінсент став міською знаменитістю, яку всі знали. Про це згадувала Жанна-Луїза Кальман, якій було 13 років, коли в її місті перебував цей дивний і нещасний чоловік, який відтяв собі вуха. Вона чи не єдина знала Вінсента особисто і водночас дожила до його захмарної слави. Сьогодні художники з іменем Вінсент мають кращі шанси зробити мистецьку кар'єру в Арлі, ніж носії інших імен. Так, останнє речення висловлює деяке перебільшення, але й перебільшення, буває, містять деякий сенс. Можливо, то був збіг, але під час мого перебування в Арлі та у виставковому залі Еспас ван Гог, і в тому, що на площі Республіки, у приміщенні церкви святої Анни, виставлялися творіння сучасних художників на ймення Вінсент — прізвища не запам'яталися. Ім'я Вінсент має в Арлі додатковий сакральний зміст ще й завдяки провансальському національному поетові Фредері Містралю, автору поеми «Мірейо», профіль героїні якої прикрашає постамент пам'ятника великому провансальцеві — він, до речі, із романтичним плащем, без якого не обходяться увічніні в бронзі національні поети, стоїть поряд із славетною ван-гогівською Нічною кав'ярнею. Поема «Мірейо», яку кожен свідомий провансалець має знати напам'ять, розповідає сумну історію кохання провансальської панночки Мірейо до простого кошикаря на ймення Вінсент, і це поглиблює містичний зв'язок Вінсента ван Гога з провансальською землею. Недарма славетному нідерландцеві працювалося в Арлі так плідно. Недарма його ніжно люблять наступні покоління арлезіан. Адже «Вінсенетки» (крамниці з ван-гогівським туристичним крамом) дають робочі місця жителям міста, добрий хосен власникам, підсилюють почуття гордості за

свою малу батьківщину в усіх мешканців старовинного Арля.

На туристичній мапі Арля є пам'ятні місця чотирьох видів: римські, середньовічні, барокові й ван-гогівські. Останні позначені ван-гогівською жовтою барвою та є найбільш відвідуваними. Модерний художник, чужинець, є чи не найпочеснішим мешканцем давнього міста.

Плавання

Шуміло море. Від старих причалів
Слів, Дотиків і Нагоди
В гарячу подорож ми відпливали,
В жаркі, завжди незвідані світи.
Ми стрімко вирушали з Саус-Вест,
Зі стогоном проходили екватор.
І радісно горів Південний Хрест,
І вдалині димів не згаслий кратер,
І затихало наше млосне свято.

Колись благословляли корабель
Молитвою та пляшкою шампану,
Щоб у мандрівках до чужих земель
Не згинув він у прірві океану.
Все навпаки у нас: шаленство плавань
Освятить суходіл і нашу гавань.

*Поль Енгл,
переклад з англійської Євгенії Кононенко*

Чому я так часто зустрічаю її —
дурненьку з київських кав'ярень,
що канючить біля прилавків на каву,
і дехто дає їй кілька пожмаканих купюр.
Чому я так часто бачу її?
Вона завжди охайно одягнена,
хтось піклується про неї,
а вона
ходить вулицями Києва,
бурмоче щось незрозуміле.
Ось вона сидить навпроти у тролейбусі,
зараз вона зійде
і піде до кав'ярні на розі
Житомирської та Володимирської,
назбирає на чашечку
і сьорбатиме каву,
бурмочучи щось незрозуміле.

Не поспішай. У тебе три хвилини.
Але ж усі секунди в них — твої.
Ти їх не отруї невпинним плином
І марнотою їх не отруї.

Не загуби в потоці днів хвилину.
Багато їх. Але така — одна.
Ти пий її, ту чарочку бурштину,
Маленькими ковточками до дна.

Додаток до есею «Великі люди»

Десятки іноземних «великих»

Велика Британія

- Вінстон Черчіль** (1874–1965) — видатний британський державний та політичний діяч, прем'єр-міністр Великої Британії в 1940–1945 і 1951–1955 роках; письменник, лауреат Нобелівської премії з літератури
- Ізамбард Кінгдом Брунел** (1806–1859) — британський інженер і винахідник
- Принцеса Діана** (1961–1997) — перша дружина принца уельського Чарльза, спадкоємця британського престолу, уроджена леді Діана Спенсер, відома також як леді Діана або леді Ді
- Чарльз Дарвін** (1809–1882) — англійський науковець-натураліст і мандрівник
- Вільям Шекспір** (1564–1616) — англійський драматург і поет, один із найвідоміших драматургів світу
- Ісаак Ньютон** (1643–1727) — англійський фізик, математик і астроном, один із творців класичної фізики
- Королева Єлизавета I** (1533–1603) — королева Англії та Ірландії з 17 листопада 1558 року, остання з династії Тюдорів
- Джон Леннон** (1940–1980) — британський рок-музикант, засновник і учасник гурту “The Beatles”
- Гораціо Нельсон** (1758–1805) — англійський флотоводець, віце-адмірал
- Олівер Кромвель** (1599–1658) — лорд-протектор Англії в 1653–1658 роках, лідер пуритан, один із організаторів парламентської армії в боротьбі з королівською армією під час громадянської війни

Німеччина

- Конрад Аденауер** (1876–1967) — канцлер Західної Німеччини в 1949–1963 роках
- Мартін Лютер** (1483–1546) — реформатор католицької церкви, засновник протестантського руху
- Карл Маркс** (1818–1883) — німецький філософ-матеріаліст і поліеконом, чії роботи, об'єднані в одне вчення (марксизм) стали підґрунтям соціалістичного, і комуністичного руху
- Софі та Ганс Шоль** (1921/1918–1943) — члени антинацистської організації «Біла ружа»
- Віллі Брандт** (1913–1992) — канцлер ФРН у 1969–1974 роках, Президент Соціалістичного Інтернаціоналу (1976–1992), лауреат Нобелівської премії миру

- Йоганн Себастьян Бах** (1685–1750) — німецький композитор, органіст і скрипаль, один із творців світової музичної класики, вважається одним із найвизначніших композиторів світу
- Йоганн Вольфганг Гете** (1749–1832) — німецький поет, письменник, драматург, мислитель і натураліст, вважається засновником сучасної німецької літератури
- Йоганн Гутенберг** (1400–1468) — європейський винахідник і першодрукар, який винайшов і запровадив промислову технологію друкарства у практику виготовлення книжок
- Отто фон Бісмарк** (1815–1898) — перший канцлер об'єднаної Німеччини
- Альберт Ейнштейн** (1879–1955) — фізик-теоретик, один із засновників сучасної теоретичної фізики, лауреат Нобелівської премії з фізики, громадський діяч

Нідерланди

- Вільгельм Оранський** (1533–1584) — герцог, перший зі спадкових штатгальтерів (правителів) Нідерландів, один із керівників Нідерландської буржуазної революції, «батько нідерландської нації»
- Пім Фортайн** (1948–2002) — нідерландський політик, убивство якого напередодні загальнонаціональних виборів стало першим політичним вбивством у Нідерландах за 100 років
- Віллем Дрес** (1886–1988) — нідерландський політик, перший лідер Партії праці, прем'єр-міністр Нідерландів (1948–1958)
- Антоні ван Левенгук** (1632–1723) — голландський натураліст, який значно вдосконалив мікроскоп, засновник наукової мікроскопії, вперше в історії за допомоги свого мікроскопа спостерігав мікроскопічну будову різних форм живих організмів
- Еразм Ротердамський** (1466/1469–1536) — мислитель епохи пізнього Відродження
- Йохан Кройф** (нар. 1947 р.) — тренер і колишній гравець збірної Нідерландів із футболу, «Аякса» й «Барселони», триразовий володар «Золотого м'яча»
- Міхаель Рейтер** (1607–1676) — голландський адмірал, видатний флотоводець
- Анна Франк** (1929–1945) — єврейська дівчинка-підліток, що народилася в Німеччині, але в 1933 році її родина втекла до Амстердама, проте і там їх захопила німецька окупація, — і дівчинка протягом 25 місяців разом із сім'єю переховувалася в окупованих Нідерландах — з часом була схоплена та відправлена, як і її рідні, до концтабору в Аушвіц, а перегодою до Берген-Бельзена. Весь час вона вела щоденник, який став згодом всесвітньо відомим — «Щоденник Анни Франк» перекладено багатьма мовами, а на честь Анни Франк названо одну з малих планет у Сонячній системі

- Рембрандт ван Рейн** (1606–1669) — голландський художник, графік і гравер, найвизначніший представник золоті доби голландського живопису
- Вінсент ван Гог** (1853–1890) — нідерландський художник, постімпресіоніст, чия творчість мала величезний вплив, насамперед, на французький живопис

Фінляндія

- Карл Густав Маннергейм** (1867–1951) — державний та військовий діяч Фінляндії, президент Фінляндії (1944–1946)
- Рісто Рюті** (1889–1956) — прем'єр-міністр (1939–1940) і президент (1940–1944) Фінляндії, сприяв втягуванню Фінляндії у 2-гу світову війну на боці Німеччини, у 1946 році був засуджений як воєнний злочинець (у 1949 — звільнений)
- Урхо Кекконен** (1900–1986) — відомий фінський політик, восьмий президент Фінляндії (1956–1981), за час свого правління тричі розпускав парламент
- Адольф Ернорт** (1905–2004) — екс-генерал фінської армії, громадський діяч, лідер націоналістичного руху Фінляндії, автор плану повернення відібраних Радянським Союзом фінських територій
- Тар'я Галонен** (нар. 1943) — 11-й президент і перша жінка-президент Фінляндії (2000–2012), фінський політик, юрист
- Арво Ільпо** (1887–1992) — фінський педіатр, який значно зменшив дитячу смертність у Фінляндії, вважається батьком фінської громадської клінічної системи охорони здоров'я новонароджених, його називають фінським Бенджаміном Споком
- Мікаель Агрікола** (1510–1557) — протестантський реформатор, творець літературної фінської мови
- Ян Сібеліус** (1865–1957) — фінський композитор
- Алексіс Ківі** (1834–1872) — професійний фінськомовний письменник і драматург, засновник фінського роману
- Еліас Лоннорт** (1802–1884) — автор національного фінського епосу «Калевала»

Франція

- Шарль де Голь** (1890–1970) — французький генерал, перший президент П'ятої республіки (1958–1969)
- Луї Пастер** (1822–1895) — видатний французький мікробіолог і хімік
- Абат П'єр** (1912–2006), він же Анрі Груйє — священник, один із найвідоміших європейських гуманітарних активістів, засновник благодійного руху «Еммаус»

- Марія Склодовська-Кюрі** (1867–1934) — фізик, хімік, педагог і громадська діячка, двічі лауреат Нобелівської премії з фізики та хімії
- Колюш** (1944–1986), він же Мішель Колюччі — французький комік, актор і сценарист
- Віктор Гюго** (1802–1885) — французький письменник, теоретик французького романтизму
- Бурвіль** (1917–1970), він же Андре Робер Рембур — французький актор і естрадний співак
- Мольєр** (1622–1673), він же Жан Батист Поклен — французький письменник, драматург і актор, один із засновників «Ілюстр Театр» (L'illustre Théâtre)
- Жак-Ів Кусто** (1910–1997) — океанолог, фотограф, режисер, винахідник, автор багатьох книжок і фільмів
- Едіт Піаф** (1915–1963) — французька співачка та акторка, одна з найвідоміших естрадних співачок світу

Сполучені Штати Америки

- Рональд Рейган** (1911–2004) — 40-й президент США (1981–1988), 33-й губернатор Каліфорнії (1967–1975)
- Авраам Лінкольн** (1809–1865) — 16-й президент США (1861–1865), перший президент від Республіканської партії, визволитель американських рабів, національний герой американського народу
- Мартін Лютер Кінг** (1929–1968) — американський проповідник і лідер руху за громадянські права 1960-х років, лауреат Нобелівської премії миру
- Джордж Вашингтон** (1732–1799) — перший президент США (1789–1797), отець-засновник США, головнокомандувач Континентальної армії, генерал армій США
- Бенджамін Франклін** (1706–1790) — американський вчений, журналіст, видавець, дипломат і політичний діяч, один із лідерів війни за незалежність США, перший американець, що став іноземним членом Російської академії наук
- Джордж Буш** (нар. 1946) — 43-й президент США (2001–2009), губернатор штату Техас (1995–2000)
- Біл Клінтон** (нар. 1946) — 42-й президент США (1993–2001), 50-й губернатор штату Арканзас (1979–1981)
- Елвіс Преслі** (1935–1977) — американський співак і актор, один із найбільш комерційно успішних виконавців популярної музики ХХ ст.: його називають королем рок-н-ролу, за версією часопису Rolling Stone перебуває на третьому місці серед найвизначніших виконавців всіх часів і народів

- Опра Вінфрі** (нар. 1954) — відома американська телеведуча, акторка, продюсер, громадська діячка, ведуча ток-шоу «Шоу Опри Вінфрі», перша та єдина чорна жінка-мільярдер
- Франклін Д.Рузвельт** (1882–1945) — 32-й президент США (1933–1945), впроваджувач політики нового курсу, 44-й губернатор штату Нью-Йорк (1929–1933)

Чехія

- Карл IV** (1316–1378) — король Германії (від 11 липня 1346 р.), король Чехії (від 26 серпня 1346 р.) під іменем Карел I, імператор Священної Римської імперії (від 5 квітня 1355), засновник Празького університету
- Томаш Масарик** (1850–1937) — чеський соціолог і філософ, громадський діяч, один із лідерів руху за незалежність Чехословаччини, перший президент Чехословаччини (1918–1935)
- Вацлав Гавел** (1936–2011) — письменник, драматург, дисидент, правозахисник, останній (10-й) президент Чехословаччини (1989–1992), перший президент Чеської республіки (1993–2003)
- Ян Амос Коменський** (1592–1670) — чеський педагог-гуманіст, письменник, єпископ Чесько-братської церкви, винахідник класно-урочної системи
- Ян Жижка** (бл. 1360–1424) — чеський полководець, гуситський вождь, національний герой чеського народу
- Ян Веріх** (1905–1980) — чеський комедійний актор, драматург, сценарист, письменник
- Ян Гус** (1369–1415) — чеський релігійний мислитель, реформатор, ректор Празького університету, послідовники якого стали відомими як гусити, переклав чеською мовою Біблію та перетворив Празький університет на національний, передавши всю владу в ньому чехам
- Антонін Дворжак** (1841–1904) — чеський композитор, представник романтизму
- Карел Чапек** (1890–1938) — один із найвідоміших чеських письменників ХХ ст., драматург, перекладач французької поезії.
- Божена Немцова** (1820–1862) — чеська письменниця

Фламандська Бельгія

- Отець Дам'єн** (1840–1889) — блаженний отець-місіонер Джозеф Дам'ян (Дам'ян де Вестер) — священник, місіонер, святий римсько-католицької церкви, відомий як «отець Даміан прокажених», «Апостол прокажених», вшановується у римсько-католицькій церкві як захисник хворих на проказу, СНІД, вигнанців

- Пол Янсен** (1926–2003) — лікар, фармаколог, винахідник багатьох лікарських засобів, засновник компанії «Янсен Фармацевтика» («*Janssen Pharmaceutical*») та співвласник концерну «Янссен-Сілаг»
- Едді Меркс** (нар. 1945) — відомий бельгійський професійний велогонщик, якому належать кілька світових рекордів
- Амбіорікс** (I-е ст. до н.е.) — співправитель племені ебуронів, відомий своїм опором Юлієві Цезарю, згаданий останнім у «Записках про галльську війну», з XIX ст. вважається національним героєм Бельгії
- Адольф Данс** (1839–1907) — фламандський священник, єзуїт, активіст громадсько-політичного життя
- Андреас Везалій** (1514–1564) — лікар, анатом, лейб-медик Карла V, потім — Філіпа II, засновник наукової анатомії
- Жак Брель** (1929–1978) — бельгійський франкомовний поет, бард, актор і режисер
- Герард Меркатор** (1512–1594) — фламандський картограф і географ, родоначальник картографії, який зібрав усі накопичені в Європі географічні знання і створив найбільш точні мапи
- Пітер Пауль Рубенс** (1577–1640) — фламандський живописець епохи бароко
- Гендрік Консьянс** (1812–1883) — класик фламандської літератури

Французька Бельгія

- Жак Брель** (1929–1978) — бельгійський франкомовний поет, бард, актор і режисер
- Бодуен I** (1930–1993) — король Бельгії (1951–1993), один із політично найактивніших конституційних монархів другої половини XX ст.
- Отець Дам'єн** (1840–1889) — блаженний отець-місіонер Джозеф Дам'ян (Дам'ян де Вестер) — священник, місіонер, святий римсько-католицької церкви, відомий як «отець Даміан прокажених», «Апостол прокажених», вшановується у римсько-католицькій церкві як захисник хворих на проказу, СНІД, вигнанців
- Едді Меркс** (нар. 1945) — відомий бельгійський професійний велогонщик, якому належать кілька світових рекордів
- Сестра Еманюель** (1908–2008) — франко-бельгійська черниця, відома своєю благочинною діяльністю, за що її називали «французькою матір'ю Терезою»
- Жозе ван Дам** (нар. 1940) — бельгійський оперний співак (бас-баритон), триразовий володар премії «Греммі»

Бенуа Пульворд (нар. 1964) — бельгійський актор і гуморист
Ерже (1907–1983), він же Жорж Проспер Ремі — бельгійський франкомовний художник і журналіст, всесвітньо відомий завдяки серії коміксів «Пригоди Тінтіна»
Рене Магріт (1898–1967) — бельгійський художник-сюрреаліст
Жорж Сіменон (1903–1989) — франкомовний письменник бельгійського походження, найбільш відомий своєю серією детективів про поліційного комісара Мегре

Румунія

Стефан III Великий (1429–1504) — один із найвідоміших правителів Молдавського князівства
Кароль I (1839–1914) — князь Румунії (1866–1881), з 26 березня 1881 року перший король Румунії
Міхай Емінеску (1850–1889) — румунський національний поет, класик румунської літератури
Міхай Хоробрий (1558–1601) — князь Валахії, який об'єднав Валахію, Трансільванію та Молдову під своєю владою
Ріхард Бурмбранд (1909–2001) — пастор, в'язень комуністичного режиму, автор книжки «Христос сходить із нами до пекла в'язниці»
Іон Антонеску (1882–1946) — румунський державний і військовий діяч, диктатор Румунії 1930–40-х років, маршал і прем'єр-міністр
Мірча Еліаде (1907–1986) — відомий теоретик культури й релігії
Александр Іон Куза (1820–1873) — перший правитель об'єднаної Румунії
Константін Брінкуші (1876–1957) — відомий скульптор-модерніст
Надя Команечі (нар. 1961) — гімнастка, олімпійська чемпіонка

Португалія

Антоніо Салазар (1889–1970) — диктатор Португалії (1932–1968)
Алвару Куньял (1913–2005) — незмінний керівник Португальської комуністичної партії з 1961 по 1992 рік, людина-легенда, яка пробула 12 років у в'язниці під час салазарівської диктатури
Арістід ді Соза Мендіш (1885–1954) — аристократ, був генеральним консулом Португалії у французькій провінції Бордо (1940) і після вторгнення німецьких військ до Франції допоміг багатьом біженцям виїхати за межі Франції (зокрема і євреям), за що був позбавлений посади і засобів до існування
Альфонсо I (1111–1185) — перший король Португалії

- Луїш ді Камоїнш (Камоенс)** (1524–1580) — португальський національний поет, чії твори відносять до класичних поряд із Гомером, Вергілієм, Данте Аліґ'єрі
- Жоао (Жуан) II** (1455–1495) — 13-й король Португалії
- Енріке Мореплавець** (1394–1460) — португальський інфант, третій син короля Жуана I, організатор багатьох португальських морських експедицій на південь уздовж західно– африканського узбережжя
- Фернандо Песоа** (1888–1935) — португальський поет, прозаїк, мислитель-есеїст
- Маркіз ді Помбал** (1699–1782) — найвпливовіший португальський політик епохи Просвітництва, який фактично тримав владу у своїх руках за короля Жозе I (1750–1777) і керував відновленням країни після руйнівного лісабонського землетрусу, вигнав із країни інквізиторів
- Вашку да Гамма (Васко да Гама)** (1469–1524) — португальський дослідник і мореплавець, який відкрив морський шлях до Індії довкола Африки

Болгарія

- Васил Левски** (1837–1873) — революціонер, учасник національно-визвольного руху в Болгарії, національний герой Болгарії, відомий як «апостол свободи»
- Петр Динов** (1864–1944) — духовний вчитель, апологет нового вчення любові, засновник Всесвітнього білого братства
- Хан Аспарух** (бл. 640–700) — хан болгарів, засновник першої болгарської держави на Дунаї
- Сімеон I Великий** (864 (865)–927) — князь Болгарії з 893 р., а з 918 р. — цар Болгарії, чії успішні кампанії проти Візантії, Угорщини та Сербії привели Болгарію до її найбільшої територіальної експансії: Болгарія перетворилась на наймогутнішу державу на Балканах і в усій Східній Європі
- Христо Ботев** (1848–1876) — болгарський поет, революціонер і національний герой
- Князь Борис I** (1-ша пол. IX ст.–907) — хан Болгарії (852–889), після хрещення 864 р. офіційний титул — цар, який 865 р. запровадив християнство як державну релігію
- Кирило і Мефодій** (IX ст.) — брати, болгарські слов'янські просвітителі та проповідники християнства, творці кирилиці, перші перекладачі богослужбових книг на слов'янську мову
- Стефан Стамболов** (1854–1895) — болгарський революціонер, політичний діяч, поет і письменник, прем'єр-міністр Болгарії (1888–1894)

Іван Вазов (1850–1921) — один із найвідоміших болгарських поетів, якого часто називають патріархом болгарської літератури, міністр освіти Болгарії (1897–1899)

Святий Паїсій Хилендарський (1722–1773) — болгарський історик, письменник, монах Хилендарського і Зографського монастирів на святій горі Афон, автор слов'яно-болгарської історії

Літературно-художнє видання
Євгенія КОНОНЕНКО
У ЧЕРЗІ ЗА СВЯТОЮ ВОДОЮ
Есеї

Підготовка видання та промоція *PR-Prime Company*
Координатор проекту *Ксенія Мацкевич*
Редактор *Анна Грозовська*
Макет і художнє оформлення *Михайла Євшина*

КОНОНЕНКО Євгенія

К-64 У черзі за святою водою. *Есеї*. — Київ: PR-Prime Company, 2013. — 201 с.

«У черзі за святою водою» — це книга смислів, спостережень і цікавих розмов, які дають можливість по-іншому подивитись на, здавалось би пересічні явища, зазирнути за лаштунки того, з чим стикаємося ледь не щодня, або побачити зріз чогось маловідомого: від *McDonalds'a*, Катерини II, Гоголя, Вінсента ван Гога та Депардьє до гендерних питань і математики, еротики та кухні в українському побуті, оргазму і кохання, нащадка Чингізхана, поетично-джазового перформансу та «своєї» України.

Одна новела і 25 есеїв згруповані у чотири смислові розділи: «Тендер на бренди», «Моя Україна», «Ерос у вишиванці» та «Подорожній посту не держить». А щоби читачу легше було налаштуватися на відповідну «хвилю» — і книга, і кожен її розділ починаються і закінчуються поезіями Авторки чи її перекладами з інших поетів.

ББК 84.4 (4 Укр) 6-44